

АКРАМ АЙЛИСЛИ
МАДИНА АММА ЭРТАҚЛАРИ

Ҷиссалар

ТОШКЕНТ — 1979

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Р е д к о л л е г и я

В. БОЙҚОВИЛОВ, И. ҒАФУРОВ, ҲАМИД ҒУЛОМ, З. И. ЕСЕН-
БОВЕВ, В. Й. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚУШҶОНОВ, МИРМУҲ-
СИН, Н. САФАРОВ, Р. А. САФАРОВ, Р. ФАЙЗИЙ, П. ШЕРМУ-
ҲАМЕДОВ, О. ЁҚУБОВ, К. ЯШИН (Редколлегия раҳбари)

ББК 84Аз

А39

Айлисли Акрам.

Мадина амма эртаклари: Қиссалар [Русчадан Нодир Нор-
матов, Гавҳар Норматова ва Шоир Усмонхўжаев тарж.].— Т.:
Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 С.—192 б., расм. (Дўстлик
кутубхонаси. СССР халқлари прозаси).

Акрам Айлислининг ушбу китобга киритилган қиссаларининг бари қал-
би беғубор, соддадил қишлоқи бола тилидан ҳикоя қилинади. Ғўдаклик
чоғидаёқ онадан етим қолган Содиқ Мадина аммасининг қўлида тарбия
кўради. У яхшилик ва ёмонликни, эзгулик ва қусурни чуқур ҳис этади.

Муаллиф ўз ўлкасининг одамларини ниҳоятда севади, улар ҳақида
илиқ бир юмор ва зўр самимият билан ҳикоя қилади.

Айлисли Акрам. Сказки тётти Медины. Повести.

ББК 84Аз

М(Аз)

70303—219

Доп. 79

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.
(Таржима.)

Онам Лея Али қизига бағишлайман

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Онам мен туғилган куни вафот этган экан. Икки ойлик бўлгунимча аммам қишлоғимизда эшикмаэшик юриб, мени чақалоқларнинг сутига шерик қилибди. Эсимни танибманки, аммам менга бу ҳақда гапириб берарди. Мен эса, қиш кечалари қоронғи, иссиққина хонада ўтириб уни тингларканман, ҳовлимизнинг юқорисидан булоқбошига элтадиган ариқ ёқалаб кетган сирпанчиқ сўқмоқдан гоҳ тойиб, гоҳ қадамини эҳтиёткорлик билан босиб келаётган аммамни яққол кўз олдимга келтирардим.

Агар Мадина аммам мени уклаш олдидан ҳовлига олиб чиқса, сўқмоғимиз тепасида юксалиб турган тоғларга қарамасликка уринардим, гўё назаримда юлдузлар тоғ чўққилари билан алланималар ҳақида шивирлашаётгандай, ёмон бир нарсани ўйлашаётгандай туюларди... Юлдузларнинг шивирини кейин, тушимда ҳам эшитардим: тушимда Мадина аммам мени кўтариб олиб, кундузлари, мен билан тош ўйнайдиган Салим, Озар ёки Фикратларникига борар, тепамизда эса юлдузлар пичирлашарди... Тушимда яна булутларни ва булутларга ўхшаш кулранг сигирларни эмаётган бўлардим.

Сўқмоқ чеккаларида баҳорда ялпиз ўсар, ёзда маймунжон пишиб, куз бошланганда йўл бўйлаб қатор бўй чўзган ёнғоқ дарахтларининг сариқ япроқлари ариқни қоплаб ётарди. Мадина аммам мени бу ерга балким бир марта олиб келгандир, аммо нимагадир у мен учун сут излаб ўтган ҳамма йўллардан мана шунисини ўзимга танлаб олгандим: менга ҳануз шу тор сўқмоқда аммам оёқларининг изи кўрингандай бўлади...

Узун киш кечалари гапирадиган ҳеч гап қолмагач, Мадина аммам менинг болалигимдан гап бошларди. Камгап ўсганлигим, қизилча билан оғриганлигим, олма дарахтига чиқиб, йиқилиб тушганимда ҳам бурним қонамаганлигини ҳикоя қилиб берарди. Бир марта аммам булоққа кетганида, бешигимни йиқитиб юборибман... Бошқа сафар эса чўғи ўчмаган ўчоқни титкилаб, тўшимни куйдириб олибман. Аммам мени қишлоғимиздаги ёшгина фельдшерникига олиб борибди... Ўша фельдшер ҳозир йўқ... Уни балки туққан онаси ҳам унутиб юборгандир, аммо мен унутганим йўқ...

Менинг болалигимга оид хотиралар ичида аммам бир воқеани айтиб беришни яхши кўрарди. У бу воқеани эслаганида юзларида хурсандлик, гурур акс этар, кўзлари қувлик билан чақнаб кетарди. Холидага «уят» сўз айтганимда шунга ўхшаш ҳолат отамнинг ҳам юзида акс этар эди. Буни мен ўзим ҳам эслайман: ўшанда беш ёшга тўлган эдим.

Кун жуда иссиқ бўлиб, биз Холида билан ёнғоқ дарахтининг қалин ва серяпроқ шохида ўтирар эдик.

Бошимга бундай бемаза хаёллар қаердан келганини билмайману тўсатдан Холиданинг қўлларини ушлаб, унга: «Сен менинг хотинимсан», деб эълон қилдим. Холида дарахтдан тушиб, йиғлай-йиғлай уйига кетди. Сона хола бирпасда етиб келиб, отамга ўдағайлади: «Она сути оғзидан кетмаган шу вақрдан-а? — қичқирди у. — Хотин олгилари келибди-да!» — Сона хола узоқ вақт уришиб, бақирган бўлса ҳам мен негадир фақат шу сўзларни эслаб қолган эдим.

Отам, албатта, ҳеч нарса демади. Мен мутлақо ҳеч нарсани тушунмасам ҳам отам менга ўдағайлади. Аммо Сона хола кетиши биланоқ, отамнинг юз ифодаси тез ўзгарди. Отамнинг мenden хафа бўлмаганини, балки мен билан гурурланишини, танбеҳ берганлиги эса номигагина эканини тушундим. Ўша куни отамнинг кўзлари қанақа-ю, об-ҳаво ва ёнғоқ барглари-нинг ранги қандай бўлганини мен жуда яхши эслайман... Фақат бир нарсани эслолмайман: қандай қилиб бунақа хаёллар бошимга келди жан? Ахир мен ўшанда иштончан юрганман-да. Иштонни сал кечроқ, бувимнинг ўлиmidан бир оз олдинроқ киядиган бўлдим... Ўшанда бувим мени кўчадан олиб келиб нов-

нинг ёнида турган катта ясси тошга ўтқазди ва оёқларимни яхшилаб ювиб, иштонга ўхшаш бир нарсани менга кийгизиб қўйди. Менинг бу иштоним хотинларнинг оқ бўз лозимидан қилинган бўлиб, анча ортиқчаси ҳам бор эди. Ҳар ҳолда мен унинг ҳар бир почасига бемалол сиғардим. Иштонимнинг чиройли, рангдор боғичи бўлиб, бувим уни эски хуржундан сўкиб олганди.

Бу янги иштонни кийганимда кўринишим қанақа эканлигини айтолмайману, аммо унда худди ҳақиқий шимлардагидек тугмалар борлигидан ғурурландим. Бунинг устига, иштон кийганим бувимга жуда ёқди. У хурсанд бўлганича мени тўрт томонга айлантириб томоша қилди. Ниҳоят, иштонимнинг почаларини тиззамгача шимариб, ипини тортди ва агар менга иштонимни ечиш керак бўлиб қолса, унинг иккала томонини маҳкам ушлаб туришимни уқтирди.

Мен хурсанд бўлиб, иштонимнинг тугмаларини ушлаганимча, кўчага чопиб чиқдим. Аммо тезда ҳафсалам пир бўлди. Қип-яланғоч ўртоқларим мени ҳар томондан ўраб олишиб, гап нимадалигини тушунишгач, кулги қилишди. Иштонимнинг олдидаги тешиклари ҳам, тугмалари ҳам уларни алдай олмади. Мен йиғлаганимча орқага қайтдим ва «бувимнинг иштонини» ечиб ташладим-да, олдига иргитдим. Эртасига эрталаб, одатдагидек, кўйлакчан кўчага чиқдим ва ҳаётимда биринчи марта яланғочлигимни ҳис қилдим-да, уялиб орқага қайтдим. Бувим яна кўришга кўзим йўқ иштонни кийгишига ҳаракат қилиб кўрди-ю, аммо мен ўжарлик қилдим. Бувим яна узоқ вақт бу иштонини билан жонимга тегиб юрди. Ҳатто оғир касал бўлиб ётганида ҳам у мени ўз ҳолимга қўймас, кўзларини зўрға очиб инграганича, иштон кийишимини талаб қилар, гўё бувимни касаллик эмас, балки менинг ўжарлигим тўшакка ётқизиб қўйгандек эди...

Бир куни отам тонг саҳарда мени уйғотди ва қўлларимдан маҳкам ушлаб кўрпамга ўтқазди:

— Бор, сувни очиб юбор,— деди у кескин оҳангда.— Бувинг ўлди!

Мен тегирмоннинг тагидаги қудуқча тушиб, булоқнинг сувини ҳовлимизга очиб юбордим... Қайтиб келганимда ҳовлимизга жуда кўп аёллар тўпланган эди.

Улар пешинга яқин бувимнинг жасадини ўша ясси тош устида ювишди.

Мен эса бувимнинг ўлганлигидан, энди ҳеч ким ўша лаънати иштон билан жонимга тегмаслигидан хурсанд эдим. Лекин бундан кейин куни билан уйда ёлғиз ўзим қолишимни билмас эдим.

* * *

Ўша ёз отам бозорда колхоз қовунларини сотди. Мадина аммам эса далага кетиб, қош қорайгандагина бизникига келарди. Отам тонг ёриши билан районга кетаётиб, дарвозанинг юқорисидаги занжирини илар, унга менинг бўйим етмаганлиги учун куни билан қулф-лоғлиқ ҳовлида ўтирардим. Пишлоқ ва нон бор эди, сув эса истаганимча, ҳамма вақт новдан жилдираб оқиб турарди...

Яхшиямки, бизнинг уйимиз қишлоқнинг юқори қисмида жойлашган бўлиб, бошқа ҳамма уйлар — тоғ этагидан бошланган иккала уйдан тортиб, худди кафтдагидек аниқ кўринарди. Узоқда, тоғларнинг орқасидан қияликлар бўйлаб район марказига олиб борадиган илон изи йўлда отамни кутардим. Менга ҳовлини ўйинқароқ болалардан қўриқлаш топширилган бўлса-да, фикр-эътиборим кўпроқ қушларда эди. Юз йиллик ёнғоқ шохларининг орасига сон-саноксиз зағчалар ин қурган, уларнинг овқат топиб келиш учун инларидан чиққанларидан тортиб то полапонларининг ёнига қайтиб келишигача соатлаб мароқ билан кузатардим... Баъзан мен бир-бирига ўхшаш юзларча асаларилардан биттасини танлаб, унинг учишини кўз узмасдан томоша қилардим.

Агар мен ҳовлимиздаги тўп-тўп дарахтларни кўздан кечири бошласам, шу ондаёқ бувимни эслардим. Аллақачонлардир, ҳатто бурнимни ҳам қонатмасдан, ўзим инқиллаб тушадиган олма дарахтига қарашим билан дарров бувимнинг норози товуши қулоғимга чалинарди: «Одамга ўхшаб есанг бўлмайдими! Тишлаб-тишлаб ташлайсан. Ким олмани бунақа ейди?!» Новнинг устига эгилган толдан нимагадир бувимнинг кўнгли тўлмасди, унинг ўрни ҳовли эмас эмиш. Аммо дарвозага етгунча шох ташлаган нокни бувим «имомнинг дарахти», деб такрор-такрор айтарди. Унинг ме-

васини тотиб кўрган киши шифо топармиш. Ҳовли орқасидаги кўкка бўй чўзган тут дарахти ҳам бувимга тегишли. «Худонинг неъматини,— дерди бувим,— қийин кунларда тўйдириши мумкин». Тепаликдаги зериш¹ буталари орасида ўсган ўрик дарахти ҳақида бувим норози бўлиб: «Бемаза нарса, фақат қоринни оғритади»,— дерди. Ёнғоқ дарахтлари ҳақида у ҳеч нарса демасди, аммо пастдан, сўқмоқ ёқалаб худди девордек кўтарилган бу улкан дарахтлар ҳам менга бувимни эслатарди. Бувим ҳар сафар қўлида кўза билан худди мана шу ерга таҳорат қилиш учун яширинарди.

Мен куни билан ҳовлида ўтирардим. Ҳовлида ўтирсам ҳам, унча узоқ бўлмаган қўшни ҳовлилардаги кўм-кўк ва тиниқ сувли ҳовузчалар атрофида, сариқ қумларда қип-яланғоч болаларнинг думалаб ётишини билардим. Улар билан жуда ҳам бирга бўлгим келарди! Тошлоқ ва шағалли қишлоқ кўчаларидан чопқиллаб юришни, қояларга тирмашиб чиқишни, каклик уяларини излаб топишни жуда ҳам хоҳлардим... Бунинг устига энди менинг иштоним ҳам бор. Мадина аммам сельподан сотиб олиб берган тўқ рангли қаттиқ матодан тикилган росмана иштон. Негадир, бу иштоннинг тешикчалари ва тугмалари бўлмаса ҳам унинг ўғил болаларники эканлигига ҳеч ким шубҳа қилмасди.

Ҳовлимиз орқали иккита қўшни ҳовли, Сола хола билан Шоҳиста бувиникига ўтиш мумкин эди. Сола холанинг дарвозаси бизнинг думсиз товугимизнинг панжаларини уриб синдирганидан бери берк эди. Чунки отам улардан биронтасини ҳам ҳовлимиздан ўтишига қўймас эди. Бошқа қўшнимиз — Шоҳиста буви истаган пайтда бизнинг ҳовлидан ўтиб кетиши мумкин бўлса-да, у жуда ҳам қартайиб қолганидан камдан-кам чиқарди. Мен ҳар сафар буви ҳовлида пайдо бўлганда эшикни занжирлашни унутар, деб умид қилар эдим. Аммо кампир эшикни беркитишни сира ҳам эсдан чиқармасди.

Бутун ёз фақат бир нарсани, яъни кўчада болалар билан бирга бўлишни хаёл қилиб ўтирардим. Ниҳоят, бир ниятим амалга ошди. Мадина аммам бир куни келиб, дарвозани очди ва мени кўчага қўйиб юборди.

¹ З е р и ш — майда, нордон мевали бута.

Мен ташқарига отилдим. Кўчада бир оз чопдим... ва тўсатдан тўхтаб қолдим — ҳеч қаерга югургим келмади... Кўча мени ўзига жалб қилмади. Гўё баланд дарвозалар орқасида кўм-кўк ҳовузлар ҳам, иссиққина сариқ қум ҳам, қоялардаги какликларнинг инлари ҳам йўқдек туюлди.

Мен ҳеч қачон қушлар сотиладиган магазин олди-дан тинчгина ўтиб кетолмасдим. Қушларни тутиб, қа-фасга солиш шунчалик бир жиноят эканлигидан эмас, шунчаки қафасдаги қушни кўрганимда агар уни озод қилиб юборсалар ҳам унинг учиб кетмаслигини, қуш-нинг бир умрга учишга бўлган ҳавасининг сўнганли-гини ҳис этиб эзилардим.

Берк ҳовлида ўтириш анча осон экан. Уззукун мен қимирламасдан асалариларнинг ҳаракатини кузатар ёки қарғаларни томоша қилар эдим. Баъзан ўтирга-нимча ухлаб қолган пайтларим ҳам бўларди. Қуёш секин бота бошлар, унинг тоғлар орқасига қачон яширинишини кўздан қочирмасдан кузатиб ўтирар-дим. Қуёш ботар ва куни билан қалин ёнғоқ шохлари орасида мизғиб олган юзларча зағчалар шовқин со-либ осмонга кўтарилар эди. Шу зағчаларни кузатиш жуда ҳам мароқли эди. Зерикмаслигим учун тут да-рахтига чиқиб, тоғни белбоққа ўхшаб ўраб олган қум-лоқ йўлда ноғорачи Имомали амаки ва унинг учала ўғли келишини кўришим ҳам мумкин эди. Шоҳиста бувининг уйи олдида қатор туриб юзларини қишлоқ-қа ўгиришганча ноғораларини чалишар эди. Унинг катта ўғли Алиш сурнай чалар, Валиш билан Малик эса найда унга жўр бўлишар эди. Имомали амаки ажойиб ноғорачи эди, у ёғоч таёқчаларини ноғорага урганда, қишлоқ узра жарангдор ва ёқимли товуш таралар эди.

Бир оз ўтгач, қияликдан пода қайтарди. Сигирлар бир маромда, шошмасдан гўё сурнайнинг овозига қу-лоқ солаётгандек аста-секин юриб келишарди. По-да қишлоққа киргач, хийла вақтдан сўнг, сигири-миз дарвоза олдида отамни кутиб, пишқириб ту-рарди.

Отам уйга қоронғи чўкканда келарди. Отамнинг яқинлашганини ҳали уни кўрмасданоқ этиклари тош-лоқ йўлда қаттиқ товуш чиқаришидан билар эдим. Ҳар куни у менга унча катта бўлмаган ола-була ҳан-

далак келтирар, ҳандалаклар ҳаммаси бир хил катталикда ва бир хил рангда бўларди.

Отам ўчоққа олов ёқиб, сув иситиб, чой дамлагунча, мен ўтларнинг устида ҳандалакни юмалатиб ўйнардим... Сўнгра биз палос тўшаб, кечки овқатга ўтирар эдик...

Кечроқ, қарийб уйқу олдидан Мадина аммам келарди. У индамасдан сигир соғар, сут қайнатар ва қатиқ ивитарди. Отамнинг олдида у ҳамиша индамасди. Аммам тарнов олдидаги ясси тош устига қорачироқни қўйиб, идиш-товоқларни ювишга тушарди... Отам ёстиққа ёнбошлаганча чекар, мен эса, унинг палос ёнида турган катта, қора этикларига қарамасликка ҳаракат қилардим. Нимагадир мен уларга қарашга қўрқардим... Идишларни ювишни тугатгач, аммам чироқни олиб кетарди. Қоронғиликда қорачироқ шуъласи енгилгина зарғалдоқ рўмолга ўхшаб узоқ липиллаб турарди... Мен отамнинг иссиққина биқинига тиқилиб, қаттиқ хуррагини эшитганимча ухлаб қолардим...

Бир куни отам район марказидан одатдагидан тез қайтди. Ҳали тоғнинг этагида мусиқа чалинмаган, пода қайтмаган, осмонда зағчалар кўринмаган, қуёш ҳам ботмаган бир пайт эди.

У уйдан палос ва ёстиқ келтирди. Қора этикларини ечиб, одатдаги жойига қўйди. Ёстиққа ёнбошлаганича, папирос чекди. Сўнгра мени ёнига чақирди, бошимни бағрига босиб, қулоқларимнинг орқасини ва куракларимни силади: зағчалар осмонга кўтарилганда ҳам отам индамади. Сигир келиб, дарвозанинг тагида мўмўласа ҳам ўрnidан қўзғалмади. Сўнгра у бирдан ўрnidан туриб, дарвоза томон кетди, аммо ҳовлига на сигир кирди, на отам.

Бир оздан сўнг отам қайтиб келди-ю, аммо қашқа сигирим қайтиб келмади. Отам қумғонга сув тўлдириб, ўчоққа қўйди. Уйга кириб, гиштин полларимизга тўшалган палосларимизни йиғиштирди, деворлардаги иккита гиламни ҳам индамасдан олиб, қанорларга жойлади ва оғзини қалин ип билан боғлади. Отам омбордаги ун қопларини даҳлизга чиқарди ва асалари уяларининг оғзини гўнг билан суваб қўйди. Сўнгра у челақка ўтқазилган кичкина лимондаги бир дона

лимонни узиб, менга қаради, унинг бу қарашидан одатдагидан ташқари бирор нарса бўлишини пайқадим. Лимон дарахтини отам қаердандир узоқ бир жойдан келтириб эккан. Бу дарахт ҳар йили жуда кўп гуллар, аммо ҳамиша биттагина лимон пишиб етиларди. Шу лимонни отам уйимизга келган барча меҳмонларга кўрсатар эди. Бу билан отам бутун қишлоқда фахрланар, келгуси ҳосилга қадар ўша лимон меваси шоҳда осилиб турарди. Ҳар куни ишга кетмасдан олдин отам бу кичкина лимон дарахтига узоқ тикилиб қоларди. Мен туғул, ҳатто, Мадина аммамни ҳам унинг яқинига йўлатмасди. Отам катталиги финдикдай¹ келадиған янги лимон мевасини узиб олган эди. Унинг қўлида сап-сариқ лимон худди ўғирланган нарсадай турарди. Отам чой дамлади. Пичоғини чиқариб, лимонни кесди ва ярмидан кўпини менинг стаканимга солди. Чой ича-ича отам менинг ҳайрон боққан кўзларимга тикилиб бир неча марта кулимсиради, аммо мен ундан бирор нарса сўрашга журъат қилолмасдим.

Бир оздан сўнг, аммам келди. Стаканлардаги лимонни кўриб, у ҳам таажжубланди. Аммо аммам ҳам отамдан ҳеч нарса сўрамади. Ҳар сафаргидек аммам даҳлиздаги ўчоққа олов ёқди. Ўтган кунги ивиган қатиқни товоққа бўшатиб, халталарни ювиш учун ўчоққа сув қўйди. У қоронғида сигирни соғишга чироқни олиб, даҳлиздан эндигина чиқмоқчи бўлганида йўғон товуш билан отам чақирди:

— Бу ёққа кел. Баширга сигирни сотдим. Эртага кетаман.

Мен кутилмаган бу гапдан сесканиб кетдим.

Даҳлизда ўтин қалаётган аммамнинг сояси ҳовлидаги ток баргларининг устида қимирлаб кетди, сўнг бу соя анча вақт бир ҳолатда туриб қолди. Бирор нарсасини йўқотиб қўйиб, ахтаришдан чарчаган одамлардай ҳамиша ҳорғин ва умидсиз кўринган аммам бу сафар илдам одимлаб биз томон келди. Унинг ўтирганини ҳеч қачон кўрмагандим. Негадир бу сафар аммам қўлларини қўлтиғига тикиб, палоснинг бир бурчагига ўтирди ва кўзларини лимонли стаканларимизга тикди.

¹ Финдик — катталиги дўланадек келадиған ёнғоқнинг бир тури.

Отам шундай деди:

— Нарсаларни йиғиштириб қўйдим, керак бўлса, эртага Мукуш келиб олиб кетсин.

Аммам бошини қимирлатди. Улар жим қолишди. Отам яна:

— Сигирнинг пулидан Башир сенга уч юз сўм беради,— деди.

Аммам отамга қаради. Орага сукут чўкди. Отам яна:

— Иншооллоҳ, Содиқ ҳам энди ёш бола эмас. Туртиниб-суртиниб катта бўлар,— деди.

Аммам мени қучоқлаб бағрига босди.

Жимжитлик.

Отам:

— Содиқнинг тўрт қоп дони бор, сизларга ҳеч сгирлиги тушмайди,— деди.

Аммам норози ҳолда отамга қаради, аммо гапирмади.

...Отам гапирди, аммам тинглади. Отам гапирди, оқшом тинглади. Бошини қия эгиб, жим турган да-рахтлар ҳам бу сўзларни эшитди. Отам ҳар сафар сўзини тугатиб, жим қолганида юлдузлар аввалгидан ҳам қўрқинчлироқ бир тарзда пичирлашарди.

Охири, узоқ фурсатдан сўнг, отам шундай деди:

— Эрта тонгда келиб Мукуш билан алоҳида гаплашаман. У бойқушнинг чангалига сени мен дучор қилдим. Ўлсам, худо ҳаққи, мени кечир.

Бу сафар отамнинг ўзи бошини эгди. Мен илк марта отам билан аммамнинг бир-бирига ўхшашлигини кўрдим. Аммам ҳўнграб йиғлади. Отам юзини ўгириб, бир неча бор йўталди.

Сўнгра аммам бир неча марта отамнинг юзига маъноли қаради, аммо ҳеч нарса демади. Аммамни ҳамиша мана шу ҳолда кўриб, уни отамдан қўрқса керак, деб ўйлардим, лекин эртаси куни аммамнинг дарвозасидан кираётганимда хаёлимга отам билан синглиси бир-бирини сўзсиз тушунганликлари учун ҳам гаплашмасалар керак, деган фикр келди. Агар шунақа бўлмаса, аммам тезда чой қўярмиди? Ахир отам бизнинг бу ерга чой ичиш учун келишимизни айтмаган эди ку.

Аммам дастурхон ёзгач, дастурхонга энг олдин бир коса қатиқ қўйди. Ҳамиша овқатдан олдин отамнинг

бир коса қатиқ ичишини аммам билар эди. Дастурхон устида тўртта тарелка, тўрт стакан, шуларнинг орасида менинг кичкина стаканчам ҳам бор эди.

Аммам идиш-товоқни йиғиштирарди. Мен палосда отамга қараб ўтирардим. Отам билан Мукуш ҳовлининг нариги бошидаги тут дарахтларининг орасида гаплашмоқда эдилар. Бу ердан мен уларнинг фақат оёқларинигина кўриб турардим. Тут дарахтларининг остидаги сарғиш тупроқда отамнинг этиклари гўё типирчилаётган бир жуфт қора товуққа ўхшарди. Отам билан Мукуш жуда ҳам секин гаплашишар, баъзан пичирлашга ўтишар, мен эса отамнинг жаҳли чиққанини этикларининг ҳаракатиданоқ сезиб турардим. Чунки бир пайтлар панжаси синган бечора товуғимиз қанот қоқиб чўлоқланиб, ҳовлидан учиб ўтиб, товуқхонамизга ўзини урганида отамнинг қандай ғазабланганини этикларининг ҳаракатидан билгандим. Ўшанда у этикларини даҳлимизнинг ғиштли поли устида қўрқинчли тақиллатиб, бир неча марта ҳовлимиз билан қўшни ҳовлини ажратиб турган дарахтларнинг ёнигача бориб келган эди. Сўнгра отам бир оз ҳовридан тушгач, дарахтга суяниб папиросини ғазаб билан ерга тупуриб ташлаган ва анча вақт этиклари билан эзгилаган эди...

Мен аммамнинг молхонаси тоmidан уйимиз томон кумуш ранг лента каби чўзилиб кетган ариқни ҳам кўриб турардим. Қулоқ бошидаги тепаликнинг устида ўтирадиган киши Аслон бобо эканлигини ҳам билардим. Аслон бобонинг қишлоқда машҳур боғи бор эди. Унинг боғига ҳовлимизнинг юқори тарафидаги тош кўчанинг четидан, боғларнинг орасидан сув келарди. Қишлоғимиз одатига кўра булоқ суви Аслон бобонинг чекига тушган пайтларда, у вақтининг кўпини кўча ёқасида ёки тепаликда ўтказарди. Чунки у ерда булоқ сувининг бошқа томонга оқиб кетмаслиги учун ҳовуз бор эди. У ердаги ҳовуз тўлмагунча, Аслон бобонинг боғига борадиган ариққа сув чиқмас эди. Аслон бобо ўрнидан узоқлашиши биланоқ шўх болалар ҳовузга кетадиган дамбанинг оғзини қоплаб турган эски фуфайкани олиб ташлаб, қочардилар. Сув ҳовузга шалоладек пишқириб отилиб кирар, қирғоқларга урилиб-урилиб бошқа маҳаллаларга оқиб кетар

эди. Мен ҳам жасоратда ҳеч кимдан кам эмаслигимни кўрсатиш мақсадида, Аслон бобонинг латтасини бир неча марта дамбанинг оғзидан чиқариб ташлаган эдим. Аммо сув кўпиклана-кўпиклана шариллаб, узоқларга оқиб кетганда, Аслон бобога раҳмим келарди. Бу ишим билан мен ҳеч вақт фахрланган эмасман...

Бир оздан сўнг Аслон бобо кетмонни елкасига ташлаб сув ёқалаб кетар эди. Ариқдан сув олиб йўлларга сепаетган қизларни қувар, чўмилиш ва кир ювиш учун сув олаётган хотинларни уришар эди. Дамбанинг оғзидан латтасини чиқариб қочган болаларни кўрганда, кетмонининг сопини силкитиб ўдағайлаб қўярди.

Кейин Аслон бобо чарчаб, бирор-бир дарвозанинг бўсағасида ўтириб олиб деворга суянганича, нефть корхонасида қандай ишлаганини, қандай қилиб Бокуда Совет ҳокимияти ўрнатилганини, ўша пайтда уни, яъни Аслонни Ленин чақиртирганини ҳикоя қилишга тушарди. Мактабда ўқийдиган болалар бу гапга ишонқирамаганлигидан бобонинг жаҳли чиқарди. Агар Ленин Бокуда ҳеч қачон бўлганмас, деб исбот қилишга уринувчи бирор киши топилиб қолса ҳам у барибир ўжарлик билан ўз сўзида турарди... Иш жанжалга бориб тақалганда, Аслон бобо кетмонини силтаб кетиб қоларди. Кейин у яна тепаликка чиқиб ўтирар, яна ўша эшикларни кетмони билан тақиллатар ва Бокуда ишлаган йиллари, шахсан Лениннинг ўзи билан қандай қилиб учрашганини қайта-қайта ҳикоя қилишга тушар эди... Бу пайтда эса кўчаларга сув сепиб бўлинган, ювиниб чиққан аёллар эса юзлари қизарганча хурсанд ҳолда кўчага чиқиб гап сотишга тушишарди. Буларнинг ҳаммаси фақат кеч кирганда — Имомали амакининг ноғораси тоғ ёнбошида чалингандагина тугарди. Келгуси чоршанба келиши билан ҳаммаси қайтадан бошланарди.

Ўша куни эрталаб нима учундир Аслон бобога жуда-жуда раҳмим келиб кетди. Тоғ ёнбағрига ҳозиргина подасини ҳайдаб юбориб, ҳуштак чалганича тошларни тепиб кетаётган Сафар чўпонга ҳам ачиниб кетдим. Дарахт тагидаги Мукушнинг эски, лойга ботган, ифлос қалишларига ҳам... Мадина аммамга ҳам... Ўзимга ҳам... Йўлда эшагини ниқтаб, районга кетаёт-

ган қандайдир бир киши пайдо бўлди. Унга ҳам юрагим ачишди.

Отам ва Мукуш ҳовлига қайтиб келишди. Икковининг ҳам қовоғи солиқ, жаҳллари чиққан. Отам Мадина аммамга қаради ва бу сафар ҳам улар бир-бирларини сўзсиз тушунганликларини фаҳмладим. Кейин отам уйдан олиб келган юк халтасини кўтарди-да, аввалгидан оғирроқ бўлиб қолганини сезиб, яна аммамга қаради ва шу қараши билан худди хайрлашгандек бўлди. У бошқа ҳеч кимга қарамади. Отам мени елкасига ўтқазиб, зинапоядан пастга олиб тушиб, юзимдан ўпди-да, кетди...

Мен қайтиб ҳовлига кирдим. Олис тоғ томонда пайдо бўлган қуёш нурлари тепалик бўйлаб секин тарқала бошлади... Сўнгра қаршидаги тоғ тепасидан қуёш кўринди... Район йўлида эшак миниб ўтган бояги кишининг ўрнига отамнинг гавдаси пайдо бўлди. Сўнг пода тепаликка кўтарилди. Мен сигирлар орасидан ўз сигиримизни излаётган бўладим... Мукуш бизнинг уйимиздан вақ пешингача дам эшакда, дам букилганича орқалаб, терга ботиб ҳар хил нарсаларни ташиди. Мен ундан бир қадам ҳам орқада қолмай дам у томони, дам бу томонига ўтиб чопардим... Бу югуриш менга жуда ёқарди...

2

Мен ҳозир яшаётган аммамнинг уйи қишлоқнинг нариги чеккасида, тоғнинг шундоққина этагида жойлашган эди.

Бу кулранг, юмалоқ тоғ бизникига ўхшаб баланд эмас. Илгарилари уйимизнинг тоmidан қараганимда у бўйнини эгиб, тинчгина ўтлаётган улкан қўйга ўхшарди.

Тоғ яқиндан жуда бошқача кўринар экан: у юмалоқ ҳам, силлиқ ҳам эмас: ундаги ранг-баранг харсанг тошлар, қояларнинг дарз кетган, яланғоч бўлаклари туфайли тоққа чиқиш осон эмасди. Мен бу тоққа чиқа олардим. Тоғнинг бошқа томонидаги қишлоқлар, ўрмонлар, қояларни кўрганимда бу фақат менинг кашфиётим, деб ҳисоблардим. Мен улкан «қўй тоғи» чўққисидан ўтириб, узоқда сарғайиб кўринаётган қишлоқ томларига, иланг-биланг сўқмоқ бўйлаб чопаётган болаларга, хирмонда буғдой шопираётган оқ сал-

лали эркакларга қарарканман, бу одамларнинг ўзлари ҳам, турмушлари ҳам бизнинг қишлоқликларга ўхшашлигини кўриб ҳайрон бўлардим.

Мукушнинг катта боғида санқиб юришдан зерикардим. Мукуш боғини кўп суғоргани туфайли дарахтларнинг тагида доимо сув сизиб, боғдан намхуш чиринди ҳиди келар эди.

Боғдан бир оз нарида, ҳовлининг юқори томонида иккита қуриб қолган тут бор эди. Улар ортидан саргайиб кетган бодринг палаклари кўринарди. Мукуш бодринг палаклари яқинидаги ёнғоққа қора эшагини боғлаб қўяр, эшак кун бўйи оёқларини дам-бадам кўтариб, эринчоқлик билан думини ликиллашиб ўтлар эди. Мукуш келаётганини сезиб қолса, тумшуғини буриб, худди акса урмоқчи бўлган одамдек, оғзини катта очиб ҳанграшга тушарди, то Мукушнинг қораси дарвозада кўрингунча ҳанграшдан тинмасди.

Ҳар куни қуёш чиқмасдан бурун Мукуш эшагини ечиб, тоққа жўнарди. Бир неча соат ўтгач, эшакка ерга теккудек шох-шабба ортиб қайтарди. Мукуш уйнинг орқаси ва молхонанинг олдига шох-шаббани роса уйиб ташлаганлигидан энди туширадиган жой ҳам қолмагани. Мадина аммам эса молхонага яқинлашиб бўлмаслигидан аччиқланар, аммо Мукуш ҳовлига шох-шабба ташигани ташиган эди.

Мукуш бир тўда эски бошмоқларни олдига уйиб, то қуёш чиққунча этикдўзлик ҳам қиларди.

Бу ишини тугатгач, белкурак ва ўроғини олардида, эшакка миниб ерга теккудек узун оёқлари билан қорнига ниқтиганича колхоз ишига жўнарди. Мукуш эшакка бир қучоқ ўтни ортганича, тушда уйига қайтарди. Ўтнинг орасида ҳамиша мева солинган халтача яширинган бўларди. Колхоз боғидан ўғирланган бу хом нарсани мева ҳам деб бўлмасди. Мукуш уни томга тўкиб яхшилаб қуритарди. Кўм-кўк тошдек олма ва нокларни, ҳали сув олишга улгурмаган қаттиқ мушшулатларни пишсин, деб похолга ўраб қўяр, ўрикларни эса томда қуритарди. Бу нокларнинг кўп қисми пишиб етилмаёқ чириб кетар, қолганлари эса нобуд бўларди. Эрталаблари Мукуш ҳали ҳам ташиётган шох-шабба аралаш мевалар ҳовли билан битта бўлиб ётарди.

Ҳар куни тоғ ёнбағрида сурнай чалиниб, зағчалар

осмонга кўтарилар, оқшом тушгач, биз молконанинг томига тўшалган палос устида ўтириб жимгина кечки овқатни тамадди қилишга тушардик...

Кейин аммам билан ёнимиздаги ҳужрага кириб кетардик. Аммам жой солиб, лампани пуфлаб ўчирар ва ўрнига ётгач, мени маҳкам бағрига босар эди. Аммам анча пайтгача уйғоқ ётарди. Мен ҳам тез ухлалмасдим. Биз шу зайлда бир-биримизнинг пинжизмига тиқилганимизча жим ётардик.

Бундай пайтларда мен ҳовли ичкарасидаги қуриб қолган тутларнинг орқасида, қоронғиликда бўрининг кўзига ўхшаб йилтираётган папирос чўғини томоша қилардим. Чекаётган Мукуш бўлиб, ҳар кеча у иккита катта тош ўртасига ўтириб оларди. Атрофидаги чақир тош ва қумлар шунчалик ифлос эдики, ўша бадбўй ҳид туфайли Мадина аммам қуриб қолган тутлардан нарига ҳеч ўтмас эди. Кейинроқ мен Мукуш ҳар баҳорда шу ердан олинган тупроқ билан бодрингларига ишлов беришини, шунинг учун ҳам палакларда сап-сариқ барглар ва бодринглар кўплигини билиб қолдим.

Мадина аммам боғимиздан ҳеч қачон бодринг емас, мен ҳам ҳар оқшом Мукушни одатдагидек яна ўша ерда кўрганимда ифлос бодрингларига бармоғимни ҳам теккизмасликка ўзимга-ўзим сўз берардим. Аммо қароримни тезда унутиб қўярдим. Чунки қўшни болалари эртадан-кечгача Мукушдан бодринг тилашар, шунда мен ҳам хоҳлаб қолардим. Кун ярмидан оққанда папирос чўғидан илма-тешик бўлган қорамтир кўйлақда иссиқдан бўғриққан Набат хола келиб сояроқ жойда ўтириб оларди. Мабодо Мукуш унга пишиб кетган бодрингидан узатиб қолса, у қошқовоғи уйилган хўжайиннинг юзидаги ўзгаришни сезмасдан ҳузур қилиб бодрингни еб қўяр эди. Иссиқ бир оз ҳовридан тушгач, Мукуш иккита челакни бодрингларга тўлдириб, сотиш учун майдонга олиб борарди. Баъзи кунлари уларни сотолмасдан челакларни тўлалигича қайтариб олиб келарди. Аммо Мукуш бу бодрингларни бирор кишига бермасдан эшагининг олдига ташларди. Эшак бодрингларни хуш кўрмаганидан катта-катта сариқ бодринглар бир неча кунлаб унинг олдига уйилиб ётарди. Кейин улар чирий бошлар, худди шох-шабба ёки ўғирланган кўм-кўк

ноклар каби ҳовли билан битта бўлиб сочилиб ётарди. Мукуш маълум вақт тошлар орасида ўтиргач, бизнинг ёнимизга албатта келар, шунда аммам мени янаям қаттиқроқ бағрига босар эди. Мукуш эшикни секингина очиб қараб, сўнг жаҳл билан тарақлатиб ёпиб кетарди. Бу воқеа ҳар куни такрорланарди. Ҳар оқшом аммам унга катта уйга жой солар, лекин у албатта бизнинг ёнимизга келиб кетарди. Мен Мукушнинг биз билан бирга ётмоқчи бўлганини сезиб турардим. Аммо бу унга нима учун кераклигини тушунолмасдим...

Бир куни Мукуш одатдагидек олдимизга келди-да, менинг ухламаганлигимни кўргач, жаҳл билан эшикни ёпганича қайтиб кетди. Аммо у тезда ечинган ҳолда, тиззасигача тушиб турадиган оқ кўйлақда қайтиб келди. Мен ҳайрон бўлиб, бошимни кўтарганча унга қарардим. Мукуш мени кўрмаганга олиб, орқасини ўғирди-да, Мадина аммамнинг ёнига бориб, устидаги кўрпасини юлқиб олиб ташлади. Мен қўрқиб кетганимдан кўзларимни маҳкам юмиб олдим. Сўнг тапир-тупир овозларни, эркак кишининг оғир ҳансирашини эшитдим. Кейин у кетди. Эртасига Мукуш тупроққа беланган кўйлагини ечганида қўлларида кўкарган тиш изларини кўрдим...

Энди ҳар куни у ухлашдан олдин, бизнинг хонамизга кирар ва мени ухляпти, деб ўзини алдарди. Унинг келишини кутиб ётар эканман, назаримда тутаётган папирос чўғи папирос эмас, балки қоронғилиқда жаҳлдан қизариб кетган Мукушнинг кўзлари бўлиб туюларди. Мукуш у ердан менга нафрат билан тикилар, чунки Мадина аммам билан ёта олмаганига мен айбдор эдим-да... Нима учун Мукуш мен билан гаплашмай қўйганини, ўзи билан боққа олиб бормаётганини, бирор марта ҳам эшагига миндирмаганининг сабабини энди билар эдим. Тўғри, Мукуш йўқ пайтлари бир неча марта эшакка миниб кўрмоқчи бўлдим. Аммо узунқулоқ жон-жаҳди билан ирғишлаб, ёнига йўлатмади. Мукуш уйдан чиқиб, мени ёнига йўлатмасликни эшагига қаттиқ тайинлаб кетган, деб ўйлардим.

3

Ёз охирида уч кун кетма-кет районга бориб юрди. У тенг саҳарда уйдан чиқиб кетганича қоронғи туш-

ганда қайтарди. Биринчи куни у ўғирланган олма ва нокларнинг қуритилган қоқиларини эшакка олиб кетди. Эртасига колхозга топшириши керак бўлган ахта новвосни олиб кетди. Сўнгра у иккита жўжа-хўрознинг панжаларини бир-бирига боғлаб бозорга олиб тушди. Эрталаб ҳам, кечқурун ҳам бозордан қайтгач, Мукуш ҳеч кимга бир оғиз гапирмас, Мадина аммам бўлса, фақат унинг орқасидан қовоғини солганича қараб, ўзича нималарнидир тўнғиллаб қўяр эди.

Аммам билан Мукуш ҳамиша аразлашиб юришарди, мен ҳам доимо ўзи шундай бўлса керак, деган хаёлга кўникиб қолган эдим. Умуман, эр-хотин бўлиш энг ярамас иш бўлса керак, деб ўйлардим. Шунинг учун ҳам Холидага, «уят» сўз айтганимда ҳаммалари мени роса қойишган экан-да.

Ҳар оқшом биз Мадина аммам билан қишлоқнинг нариги томонидаги мен туғилган уйга борардик. Уйимиз дарвозасини очиши биланоқ аммам ўзгариб қолар, юзлари ёришиб, кўзлари чақнар ва овози қўнғироқдек жаранглаб, ашула айта бошларди. У ҳеч нарсани ўйламасдан хиргойи қилганича лимон дарахтини суғорар, девордан тўкилган майда тошларни териб олиб, ўз жойига ёпиштиришга уринар, ҳовлини супуриб, сув сепгач, албатта чироқни ёқарди. Уй бўм-бўш ётмаганини, бизнинг шу ерда эканлигимизни одамлар билиб қўйсин, душманларимиз қувонмасин, дерди. Баъзан уйимизга келганимизда дарвоза олдида турган сигиримизни кўрардик. Отам уни сотганига бир неча ой бўлса ҳамки, сигир эски уйини, эски хўжайинларини унута олмас, қулф дарвоза олдида соатлаб маърар, биз яқинлашганимиздагина жим бўларди.

Аммам меҳр билан унинг елинини силар, бошини сийпалар, мен бўлсам, сигирнинг бўйнидан қучоқлаб, унинг силлиқ бурни ва катта, ғамгин кўзларидан ўпар эдим. Кейин биз ҳовлига кириб, дарвозани беркитардик. Сигир бўлса, то Баширнинг ўғли келиб, уни ҳайдаб кетгунича маъраб тураверарди.

Дарвоза орқасида сигиримизнинг маърашини маъюс бўлиб эшитардим. Ўзим туғилган уйга киришим биланоқ, худди занжиридан бўшалган кучукчадек ўйноқлаб, шўхлик қилардим. Капалакларни қувар, қар-

ғаларга тош отар, қачонлардир Холидага «уят» сўзларни айтганим — ўша ёнғоқ дарахтига чиқиб, қўйним тўлгунича ёнғоқ терардим. Кейин йўл бўйи ён-веримга кўм-кўк ёнғоқ пўстлоқларини улоқтирганимча, маза қилиб ёнғоқ чақиб кетардим.

Тагин оқшомлари осмонга шовқин билан зағчалар кўтарилишар, сурнай садолари остида пода қишлоққа қайтарди...

Набат хола ҳам папирос чўғи илма-тешик қилиб юборган ўша қорамтир кўйлагида уйининг томига чиқар, у ердан туриб бор овози билан бизнинг томи-мизда турган Мадина аммам билан гаплашар эди. Набат холанинг ўғли, баланд бўйли, қомати келишган, чойхоначи Ёқуб бу пайтда тутнинг баланд шохида ўтириб, тутхўрлик қилганича, ҳамиша бир хил ашула айтарди.

Кел, менга ноз айлама, эй, далли жайрон,
О, қора қошларингга бўлмишам ҳайрон...¹

Ёз бўйи бодринглари билан мачитга қатнаган Мукуш энди уларни сотмай қўйди. У ҳовлидаги, куннинг тиғида ўсаётган ловияларни териб олиб, даҳлизга ёйди. Картошка ва пиёзни кавлаб, сариқ бодринг палакларини илдизи билан қўпориб ташлади, шохшабба аралашган палаклар ҳовлини баттар тўздириб юборди. Қаердандир иккита яхшигина қўзичоқ олиб келиб, ҳовлига қўйиб юборди.

Мен ҳар куни дарахтларнинг устига чиқиб, барг юлардим ва сийловимни иштаҳа билан чайнаётган қўзичоқларга қараб севинардим. Пода яйловга кетаётганида ҳам, қишлоққа қайтаётганида ҳам улар орасидан сигиримизни ахтарардим. Кейин баланд тепага чиқардим-да, қўшни қишлоқларга ва тоғ ёнбағрида илон изи бўлиб кетган йўлга тикилиб ўтирардим. Отам одатда менга аталган ҳандалакни кўтариб ана шу йўлдан қайтарди.... Қайси бир оқшом ҳамма ҳовлиларга бир-бир кириб чиққан Сария муаллима қўлида кўк дафтари билан бизнинг ҳам ҳовлимизга келди. Оқ рўмол билан катта, думалоқ қорнини яширганича, аммам билан анчагача у ёқ-бу ёқдан гаплашди. Молхонанинг

¹ Шеърларни Асқар Қосимов таржима қилган.

олдида ўсган олма дарахтининг ёнига бориб, бир неча хом олма узиб еди, тиши қамашганидан юзи бужмайганича, шу йилдан бошлаб мактабга ёзилганлигимни айтди-да, қизил қалам билан кўк дафтарга катта қизил нуқта қўйди.

4

Агар мен мактабга борган биринчи кунимни эсласам, энг аввал хаёлимда беҳи уруғлари-ю, ёнғоқ пўчоқлари сочилиб ётган катта ҳовли, яланг оёқларимни қиздирган қуёшнинг қуруқ тафтини ҳалигача сақлаб қолган иссиқ ер гавдаланади.

Сўнгра хаёлимда қорачадан келган кичкина, жиддий ва қаттиққўл Али муаллим гавдаланди. Али муаллим қўлида узун чизғич ва журнал ушлаб синфга кирди. У биз билан баланд овозда сўрашди, журнални очиб, йўқлама қилди, сўнг қўлига чизғични олиб, ўрnidан турди.

— Қўлларингни партага қўйинглр! — баланд овозда буюрди у.

Биз унинг буйруғини бажардик. Қорачадан келган жиккаккина қаттиққўл Али муаллим синчковлик билан қўлларимизни текшириб чиқди. Бизнинг қўлларимиз ўқитувчига ёқмади. У парталар ёнидан юриб, норозилик билан бошини чайқаб, чизғич билан партага урганича, қўрқинчли гапларни қаттиқ-қаттиқ айтарди. Масалан, ўқитувчи Али бизларга шуни маълум қилдики, энди мактаб ўқувчиси бўлганлигимиз учун ёнғоқ арчиб, қўлимизни қора қилмаслигимиз, бурнигимизни дастрўмолча билан артишимиз, тирноқларимизни олишимиз, қўлларимизни ювиб, сочларимизни ҳафсала билан тарашимиз лозим экан... Яланг оёқ юриш ҳам мумкин эмас, чунки бизлар энди мактаб ўқувчилари. Ошиқ ўйнаш ҳам ман қилинади, чунки бизлар энди мактаб ўқувчилари... Мен Али муаллимнинг гапларини эшитиб, ўқувчи бўлиш эр-хотин бўлишдан ҳам мушкулроқ экан, деб ўйладим.

Биринчи танаффусдаёқ иштаҳа билан беҳи чайнаётган болалар ёнидан сирғалиб ўтиб, қўрқа-писа мактаб дарвозасидан чиқиб кетдим. Дарвоза ёнида бу йил мактабга ёзилмаган болалар тўпланиб туришган

экан. Мен уларнинг кўзларини шамгалат қилиб қо-
чишга тушдим. Дарё ёнигача чошиб бордим. У ерда
тўхтаб, бир оз нафасимни ростладим. Кейин мен дарё-
га, улкан қўйга ўхшайдиган тоғнинг пастлигидан кў-
ринаётган бўз тупроқли уйларга қарадим, шу заҳотиёқ
димоғимга чиринди ва ифлос тошнинг қўланса ҳиди
урилди. Мен орқага ўгирилганимча, бу ерга қандай
чошиб келган бўлсам, худди шундай чошиб мактабга
кетдим...

Охирги танаффусдан сўнг қўлида кўк дафтар ва
қизил қалам билан Сария муаллима кирди. У тарвуз-
дек юмалоқ қорнини оқ рўмол билан яшириб, бола-
ларга мулойим боққанча, парталар орасидан ўтди.
Бирининг бошини рўмолидек оппоқ ва юмшоқ қўлла-
ри билан силади. Бошқасига табассум қилди. Учин-
чисидан онаси ҳақида сўради, кейин Али муаллим-
нинг ўрнига ўтирди-да, кўк дафтарига отаси фронтда
бўлганларнинг номини ёза бошлади. Бир неча кун ўт-
гач, рўйхатга олинганларнинг ҳаммасини ўқитувчи-
лар хонасига чақириб, бир жуфтдан яп-янги ялтироқ
калиш беришди.

Куз кириб, дарахтлар яланғоч бўлганда, Мукуш
тоғдан шох-шабба ташимасдан, колхоз боғидан хазон
келтира бошлади.

Мен ҳам Мукуш билан боққа қатнай башладим, у
мени ўзи билан бирга олиб борадиган, эшакка минги-
задиган бўлди. Агар тўкилган барглар орасидан бирор-
та беҳи топиб олса, менга берарди. Мукуш қандайдир
бошқача, ҳатто сўнгги пайтларда менга бир оз ёқа
бошлади. Аммо Мукуш билан боққа қатнашимдан Ма-
дина аммам норози эди.

Аввалига Мукуш мени қўзичоқларга кўз-қулоқ
бўлиб туришим учун олиб борди. Аммо кейинчалик у
қаердадир ётган эски кўйлақдан кичкина халтача
тикиб, менгаям барг тера бошлади. Кечқурун ёқим-
ли шилдираётган баргларга тўла халтачани кўтарга-
нимча, кўчадаги болалар олдидан мағрур ўтиб кетар-
дим.

Аммамнинг Мукушдан бекорга жаҳли чиқарди. У
билан боғларга қатнаш менга жуда ёқарди! Боғлар
қалин ўт-ўланлар билан қопланганди. У ердаги ҳовуз-
ларга мен тош отардим. Бу боғларда ранг-баранг қуш-
лар ва тоғдек уйилган хазон бўларди... У ерларда тип-

ратикан, қуён, дала сичқони ва тулкига ўхшаш ҳар хил жониворларни учратиш мумкин эди...

Боғда мен хоҳлаган томонимга чопардим. Оёғимда калиш борлигидан тиканларни писанд қилмасдим. Ўткир тошлар устидан югурардим, қояларга тирмашиб чиқардим. Кечқурун уйқудан олдин калишларимни бир пайтлар отам қўйганидай, палоснинг ёнгинасига қўяр эдим. Менинг чиройли, ялтироқ калишим отамнинг этикларига ўхшашини жуда ҳам хоҳардим.

Мукуш билан қоронғи тушганда уйга қайтардик. Мукуш энг аввало сап-сарик ўрик барглари тўла қопни сомонхонага бўшатар, сўнгра фақат ёқишга ярайдиган ёнғоқ баргларига лиқ тўла тўқима қанорни эшакдан туширар, баргларни силкитиб, уларнинг орасига бўлак-бўлак қилиб яширган ўтинларни оларди. Мен қўзичоқларни молхонага қайдаб кирардим. Кейин бизлар одатдагидек, молхона томига ўтириб, кечки овқатни тамадди қилишга тушардик. Яна кечқурунлари тоғда сурнай чалинар, осмонга зағчалар кўтарилар, папирос чўғи илма-тешик қилиб юборган, қорамтир, кенг кўйлақдаги Набат хола томда турганича Мадина аммам билан шанғиллаб гаплашар, фақат Ёқубгина кундузлари тутда ўтириб айтадиган ашуласини энди ҳовлида давом эттирарди. Аммо бирданига ҳамма нарса ўзгариб қолди. Ҳар уч-тўрт кунда клубда мажлис қила бошлашди. Мен учун кутилмаган янги бир машғулот топилди.

Клубга учаламиз ҳам борардик. Фақат Мукуш бир оз вақтлироқ кетарди. Гўё у майдонга бориб, аллақандай кифшилар билан гаплашиши керакмиш. Аммо у тухумини сотиш учун чойхонанинг олдида харидор кутарди... Мукуш доимо биринчи қаторда эркаклар билан ўз ўрнида, аммо аёллар ёнида ўтирарди. Мен бўлсам, бурчакда, синган скамейкалар олдида турган болалар тўпига бориб суқилардим. Қизил мато ёпилган ўзун стол атрофида беш киши ўтирар эди. Ўртада колхоз раиси Муртоз тоға. Раис ўзи билан ёнма-ён ўтирганлардан анча бўйи паст бўлса ҳам (фақат менга шундай туюлса керак), энг катта ва новчадек кўринар эди. Раиснинг олдида улкан дала дурбини ётар, уни Муртоз тоға ҳаминиша ўзи билан бирга олиб юрарди. Шу дурбинидан у иш пайтида кимлар дам олиб ўтир-

ганини, кимлар колхоз бойлигини ўғирлаётганини кўриб турар экан. Шу кузгача мен бунақа гапларнинг тўғрилигига шубҳа қилмасдим, аммо охирги пайтларда раис дурбинининг қудратидан гумонсирай бошладим. Агар дурбин ҳақидаги гаплар тўғри бўлганда эди, Муртоз тоға Мукушнинг колхоз боғидан хазон-ўт орасига яшириб олиб келаётган мева ва ўтинларни албатта кўрган бўларди.

Раиснинг иккала томонида уч эркак ва бир аёл — Зуҳра хола ўтирарди. Зуҳра хола «Немис босқинчиларига ўлим!» деб ёзилган плакатга қараганича қимир этмасди.

Зуҳра холанинг ёнида йўл-йўл сариқ кўйлак киядиган мактаб директори Нуфтали муаллим ўтирарди, у узун, ориқ бўйнига катта галстук тақиб олганди. Қишлоқ советининг раиси Абутолиб амаки ҳам албатта, шу ерда, президиумнинг қизил столи атрофида ўтирарди. Бу кишининг диққатга сазовор нарсаси — бошидаги оқ кепкаси-ю, унинг оғирлигидан қайрилиб қолган катта қизил қулоқлари, холос. Ундан кўра, Алиш, Валиш ва Маликнинг отаси Имомали диққатингизни дарҳол ўзига тортади. Энг аввало, шунинг учун ҳамки, колхоз қоровули Имомали кўзга кўринган кишилардан. Нима бўлса ҳам музикачи-да, энг асосийси, у ниҳоятда покиза, ҳатто бир оз олифтароқ. Тоза ювилган жужунча камзулининг енгидан катта-катта ямоқлари бўлса ҳам, аммо бошидаги папоғи яп-янги. У ҳам шоп мўйловини ҳамма вақт бураб юрарди. Имомалининг юзи тоза, соқоли олинган, қарашлари жиддий, умуман, унинг кўринишидан кулишини ҳеч ҳам тасаввур қилолмайсан киши.

Мажлислар, асосан, газета ўқиш учун уюштирилар, аммо ҳар сафар газета ўқишдан олдин, Муртоз тоға албатта колхоз ишларидан гапирарди. Қишлоқ советининг раиси эса ҳеч қачон мажлисда сўзга чиқмас, бошини лиқиллатганича, кепкасининг узун соябонини чайқаб, Муртоз тоғанинг гапларига тўла қўшилганини изҳор қилар эди. Колхоз раисидан сўнг, сўз мактаб директорига бериларди. Газеталарни ўша ўқирди. Директор шаҳарлар номи ва рақамларини аниқ, бақириб ўқир, «Немис фашистлари», «Ўлганлар ва ярадорлар», «Қизлар ва аёлларни зўрлашди» каби сўзлар башқаларга нисбатан тез-тез учраб турганлиги учун ёдимда

яхши сақланиб қолганди. Директор «Ўлганлар» деган сўзни ўқиётган пайтда мен ҳамиша бувимнинг кўмиш маросими, энг аввало, унинг мурдасини ювган кампирларни эслардим. «Ярадорлар» деган сўз ўқилганда, мен шу заҳотиёқ, жон ҳолатда қанотларини силкитиб, ярадор панжаси билан чўлоқланганича товуқхонага судралиб бораётган думи юлинган товуғимизни кўз ўнгимга келтирардим.

Газета ўқиб бўлингач, кўпинча Имомали амакига сўз беришарди. У ўзининг катта гавдасини бор бўйича ростлар, кўкрагини ноғора чалаётган пайтдагидек кериб, нутқ сўзлай бошларди. У бақириб, таъсирли қилиб гапирар, газета сўзларини кўпроқ ишлатишга ҳаракат қиларди.

— Ўртоқлар! — дерди Имомали амаки мўйловини силаб туриб, — немис босқинчилари еримизга бизларни қул қилиш учун келишди. Уйларимизни ваёрон қилиш, хотинларимиз, қизларимизнинг номусини булғаш — мана, улар нимани исташган эди! Йўқ, бўлмади! Немис-фашистларининг режалари чиппакка чиқди! Нима учун, менинг азиз ватандошларим? Нима учун? Мен сизлардан сўраяпман? Шунинг учунки, биринчидан, улар чучварани хом санашибди! Биз аллақандай нокас одамлар эмас, биз Совет ҳокимиятимиз! Иккинчидан, етмиш иккита озод миллат бирлашганмиз! Бизда интернационал!

«Учинчидан, тўртинчидан, бешинчидан...»

Имомали амаки одатдагидек, ўн пунктдан кам ҳисобламас, ҳар бир пунктни санаганда, бармоқларини букиб борарди, сўнгра боғлоғлиқ ўнг кўзига қўлини қўйиб, шундай дерди:

— Мана, бу кўзимни ўртоқлар, мен Совет ҳокимияти учун курашиб йўқотганман. Аммо мен ҳеч иккиланмасдан бошқа кўзимни ҳам бераман! Ҳаммасини! Уйимни, хўжалигимни, ўғилларимни, ҳаётимни ҳам Совет ҳокимиятига — Ватанимга бағишлайман! Мана, сизларга коммунистик сўзим: токи мен тирик эканман, бу тоғлардан кетмайман! То ғалаба қозонганимизча ноғорамни чалаверамаман! Озарбайжонликлар ҳеч қачон қўрқоқ бўлишмаган! Тухматчилар оғизларини юмсинлар!

Шу ерда Муртоз тоға ўрнидан турар, нотиққа қўлини чўзиб, «Раҳмат, Имомали», дерди таъсирли қи-

либ. Раиснинг гапларини қишлоқ советининг раиси ҳам бошини лиқиллатиб маъқулларди. «Раҳмат сенга, Имомали!— деб қичқиришарди баъзида залдан.— Худо соғлигингни берсин!» Имомали амакининг нутқи ҳаммага жуда ёқар, биргина мактаб директори унинг гапларидан безовталанар, аммо қарияни тузатиш учун бирор қарорга кела олмасди.

Кейин савол-жавоб бошланарди. Саволларга мактаб директори жавоб берар, уларни ҳамма вақт бир гуруҳ одамлар берарди. Тўсатдан Мукуш ўрнидан турди.

— Сиз бу ерда ўқишингизча,— деб ярим овозда гапирди у директорга қарамасдан,— Одессани немислар босиб олибди. У ердан Москвагача қанча?

Мадина аммам бошини қуйи эгди. Директор, Москвадан Одессагача неча километр эканлиги худди шифтга ёзиб қўйилгандек тепага қарарди, кейин Мукушга ўгирилди. Аммо Муртоз тоға директорнинг жавоб беришига йўл қўймади.

— Сен овозингни ўчирсанг ҳам бўларди!— деди у Мукушга хўмрайиб.— Совет ҳокимияти учун қайғуриш сенинг ишинг эмас!

Орага жимлик чўкди, нимагадир менинг Мукушга раҳмим келди. Фақат менгина эмас, ҳатто, Абутолиб тоға ҳам ҳамишаги одатига қарамасдан Муртоз тоғага ўпкаланиб қараб, шапкасининг соябонини чайқаб қўйди. Аммо бу раисга ҳеч қандай таъсир кўрсатмади.

— Сенга неча марталаб айтдим,— янада қаттиқроқ овозда давом этди у,— эшагингни боғлаб қўй деб! Сен-чи? Кеча қарасам, эшагинг тагин колхоз тутзориде ялло қилиб юрибди, унсур ўғли?

— Кеча эшагим ҳовлидан чиққан эмас, ўртоқ раис,— бошини кўтармасдан секингина жавоб қилди Мукуш.

Муртоз тоға Мукушга қараб хезланди. Энди қишлоқ советининг раиси ҳам кепкасининг соябонини лиқиллатиб уни маъқулларди. Мукуш бу сафар сасини чиқармади. Аммо эшак ростдан ҳам ҳовлидан чиққан эмас, чунки Мукуш кун бўйи ўтин тайёрлади: қари тутни арралади, терга ботганича ўтинларни қучоқ-қучоқ қилиб ертўлага ташиди.

Мукушнинг кайфияти яхши бўлган пайтларида,

қўллари чўнтагига тиқиб, ҳовлида нималарнидир пичирлаб юрарди.

— Тирилди!— дерди бунақа пайтларда аммам жирканиш билан кўз қирини ташлаб.

Бу сўзда катта бир маъно яшириниб ётганини мен аммамнинг кўзларидан сезиб тузардим. Гап нима ҳақда кетаётганлигини тушунмасам ҳам безовталанар эдим.

Уша оқшом, мажлисдан сўнг, Мукушнинг кайфияти худди шунақа эди; у ҳовлида юрар, худди шеър ёдлаётгандек, нималарнидир минғирлар, аммам бўлса ёвқараш билан уни кузатар эди.

Қоронғилашиб, ҳовлининг ичкарасидаги дарахтларнинг орқасида Мукушнинг папироси йилтирай бошлади; у ҳали ҳам юргани юрган, мен бўлсам, нима учун унинг бугун бунчалик хурсанд эканлигини тушунмасдан, ҳайронлик билан узоқдан кузатар эдим. Одатдагидек, ҳовлининг юқорисидаги дарахтга боғлаб қўйилган эшак ҳам назаримда, ҳайрон қолгандек дам бир оёғини, дам иккинчисини кўтарганича синчковлик билан Мукушга боқарди.

Кейин Мукуш бизнинг олдимизга чиқиб, завқ билан томни айлана бошлади. Унинг улкан сояси уй деворларида ҳаракат қилиб, сўлиб қолган бодринг паллақлари устидан сирғалиб кетар эди.

Мукуш жуда яхши кайфиятда эди. Агар у хурсанд бўлса, аммамга сираям ёқмасди. Мана, ҳозир ҳам дастурхонга идиш-товоқларни қўя туриб, Мукуш чой ичадиган севимли стаканни қўлидан тушириб юборди. Стакан чил-чил синди. Менга гўё Мадина аммам уни қасддан синдиргандек туюлди. Энг қизиғи шундаки, Мукуш ҳатто синган стаканни сезмасдан, худди ҳеч нарса бўлмагандек, томда юришни давом эттираверди.

— Ҳа, нима?— ниҳоят чидай олмади Мадина аммам,— яна чир айланиб қолдинг? Гитлер Москвани босиб олиб, менга еримни қайтариб беради, деб ўйлайсанми? Хомтама бўлма! Ҳеч нарса ололмайсан!

«Ерни қайтариб олиш?» Мен дарҳол тўрт томонини ёнғоқ дарахтлари ўраган колхоз боғидаги ўтлар устига бемалол чўзилиб ётган Мукушни эсладим. Қачон бизлар хазон йиғишга борсак, Мукуш сарғайган ўтлар устида нималарнидир вайсаб минғирлаб юрар ёки бўлмаса, ўтлар устига ётиб олиб, соатлаб осмонга

тикилар, роҳатбахш табассум қиларди. Мана шундай дақиқаларнинг бирида Мукуш менга тўсатдан, колхоз боғи уники эканлигини, олдин бу ерлар унинг бобосиники бўлганлигини айтиб қолди.

Мадина аммам тўсатдан ер ҳақида гапириб қолганида, Мукуш ўзини йўқотиб қўйди, кўзлари ўйнаб аммамга ташланди, қалтироқ қўллари билан унинг оғзини бекитишга ҳаракат қилди. Лекин тезда тинчланди, бир оз ўтгач, кечки овқатга ўтирган пайтда унинг юзи, орзуларга берилиб, осмонга тикилганича, бу ер уники эканлигини айтган пайтдаги тусга кирди.

Ўша кеча тезда ухлаб қолганим учун Мукуш эшигимизни қандай очганини кўрганим йўқ. Мен қаттиқ турткилардан уйғониб кетдим, аммам кучининг бори ча елкадан силкитар эди. Мен кўзимни очганимда, Мукуш йўқ эди. Фақат эшик тирқишидан жун босган ориқ оёқлару узун кўйлакнинг этагини кўриб қолдим...

5

Дарахтлар кузги ёрқин, сариқ либосини ечди. Совуқ тушди. Аммам энди кечқурунлари молхонамиз томига палос тўшамай қўйди. Қор, олдинги йиллардагидек, даставвал узоқдаги чўққини қоплади. Аммо ҳар кеча у яқинлаша-яқинлаша, тезда ёнимиздаги қўшни тоққа келиб қолди... Қаердандир оғир, кулранг булутлар пайдо бўлиб, зағчалар қаёққа ғойиб бўлганини билмай ҳам қолдим... Ниҳоят, тунлардан бирида бизнинг тоғимиз ҳам оппоқ кўрпага бурканди. Имомали амакининг катта ўғли Алишни совуқ қиш эрталаридан бирида фронтга кузатишди. Кузатиш маросими — биринчи танаффусда бўлди. Имомали амаки кенг мактаб ҳовлисида тантанавор қадам ташлар, энглари ни тирсагигача шимариб чарчамасдан ноғора чаларди. Унинг орқасидан сурнайни куч билан чалаётган новча, ориққина Алиш борарди. Алиш билан ёнма-ён оёқ яланг майда қадам ташлаб онаси борарди. Дам у томондан, дам бу томондан чопқиллаб Зубайда хола ўғлининг юзига қарашга ҳаракат қилар эди...

Хижолатдан қизариб кетган, бошини қуйи эгиб олган Валиш уялганича ақасининг орқасидан эргашар, аммо энг кенжаси бақувват, тиқмачоққина Малик сакраб-сакраб борарди.

Ҳовлилардан аёллар чиқишди, девёрлардан келин-қизлар мўралашди. Болалар эса орқадан югуриб, «Ура!» — деб қичқиришарди.

Алиш урушга кетди. Аммо аввалгидек, ҳар оқшом Тоғ этагида сурнай чалинарди. Бир куни томда турган Набат хола Мадина аммамни чақириб, тоғ этагида фақат Малик билан Имомали амаки турганлигини, Валишнинг ҳам ўрни бўшлигини айтди.

Икки кундан сўнг, Набат холанинг ўзи бизникига келди, палоснинг бир четгинасига папирос чўғи илматешик қилиб юборган узун этагини қайириб ўтирганича, кўзларини юмиб, дам у ёнга, дам бу ёнга секин чайқала бошлади.

— Бўлди! — деди у ниҳоят. — Уйда ўтиролмаёпман. Ёқубсиз уй бўм-бўш. Бўм-бўш...

Уша қишда кўпчилик аскарликка кетди. Юқори синфдаги парталарда, клубда, катта чинор остидаги майдондаги кўп ўринлар бўшаб қолди. Аммо Мукушнинг қизил тўшак қопланган пастгина ёғоч каравоти қарийб ҳамма вақт банд эди. Қишда у ҳовлидан камдан-кам чиқарди.

Мукушнинг уйда бўлишини ёқтирмасдим. Чунки у уйда бўлса аммам қош-қовоғини уйиб оларди, макка-жўхоридан бодроқ қовуриб беришни ҳам, қоғоздан гул қирқишни ҳам, эртақ айтишни ҳам истамасди.

Агар Мукуш уйдан чиқиб кетмаганда эди, Мадина аммамнинг ўқий олишини билмаган бўлардим. Мукуш баъзан кун бўйи тегирмонга кетган пайтларида аммамнинг дарров чеҳраси очилар, шодланар, менинг «Она тили» китобимдаги шеърларни ёддан ўқий бошлар, кейин куйга солиб айтар эди. Ҳар бир шеърни Мадина аммам алоҳида бир оҳангга солар, ҳар бир куй унинг ижросида ўзига хос маъно касб этар эди.

Мадина аммамнинг шеърларини ашула қилиб айтишини эшитиб, унинг ҳам ўқиганлигини тушундим. Унинг ўқитувчилари бизникидан анча яхши бўлган. Улар фақат ўқишнинггина эмас, ашула айтишни ҳам ўргатишган. Аммам ўқишни севар, Али муаллимдан ҳам яхши ўқир эди. Агар аммам бошидан-охиригача ўқиб чиққан «Она тили»ни айтмаганда, бошқа китобимиз ҳам йўқ эди. Мукуш ҳафтада икки марта қаердандир олиб келадиган ғижимланган газеталарга эса, аммам

ҳатто у уйда бўлмаган пайтда ҳам қарамас эди. Муқуш газетани ўқишга мени мажбур қиларди. Ҳаммадан ҳам кўпроқ уни Москва ва унинг ёнидаги сўзлар қизиқтирарди; бундай жойларини у бир неча марта ўқишга буюрар, мен тутила-тутила ўқиётган нотаниш сўзларни эшитишга унинг сабри тоқати етарди. Мен клубда эшитадиган таниш сўзларнигина равон ўқирдим. Узимча, бу мен эмас, балки мактаб директори эканлигимни, мени ўнларча одамлар эшитаётганлигини тасаввур қилардим-да, газета варағига қараб, «немис фашистлари», «ўлганлар ва ярадорлар» деган сўзларни ифодали қилиб ўқир эдим.

Ҳаммамиз энди бир хонада ётсак ҳам кечқурунлари Мукуш аммамга яқинлашмас, аммо кундузлари мен мактабга кетгач, нимадир содир бўлганлигини аммамнинг юзидаги кўкиш доғлардан билиш қийин эмас эди. Мен неча марта кекса Набат хола аммамнинг кўкарган юзига қараб хўрсиниб қўйганлигини сездим. «Бечора Мадина!— деб ғамгин гапирарди кампир.— Узумнинг яхшисини ит ейди, деганлари рост экан... Ёқуб неча йиллар сени ўйлаб қуруқ суяги қолди... Сени кўрса, ранги докадек оқариб кетарди...»

Аммамнинг қовоқлари остидаги қизғиш доғлар кўкарар, қораяр, сўнгра сарғаяр, у гўё буларни сезмас эди... Хоналарни йиғиштирар, ҳовлини супурар, ертўладан ўтин олиб келар, бу ишларнинг ҳаммасини у жимгина, сокин ва вазминлик билан қиларди. Набат хола келса, улар печка олдига ўтириб олишарди. Мадина аммам фронтдан қишлоққа келадиган хатлар ҳақида ҳеч тугамайдиган гапларни эшитганича пальтомни ямарди.

Аммо бу хатларнинг мазмунини нафақат бизнинг қўшнимиз биларди. Почтачи бирор кишига учбурчак хат келтириши биланоқ унда нималар ёзилганлиги бутун қишлоққа маълум бўларди. Биз болалар эса, фақат солдат мактублари ҳақида гапирганимиз гапирган эди. Хаёлан улар ҳамма вақт, мактабга биз билан бирга бориб-келадиган сиёҳли бўз халтачамиздек ёнимизда бўларди.

Юборилган хатларнинг сони жиҳатидан биринчи ўринни Имомали амакининг катта ўғли Алиш эгаллаган эди. Шу билан бирга унинг хатлари яна алоҳида муфассаллиги билан ажралиб турар: ҳар бир хатида

Алиш сон-саноқсиз қариндош-уруғларининг ҳаммасининг ҳол-аҳволини суриштирар, барчага салом йўллар эди. Валишдан иккита хат келиб, иккаласида ҳам жун пайпоқ сўрабди. Набат хола ўғлидан биттагина хат олиб, уни ҳам доимо ўзи билан бирга олиб юрарди. Ёқуб ўз хатида Мукушга, аммамга, ҳатто менга ҳам салом айтибди. Отамдан ҳам қисқагина хат келди: «Биринчидан,— ёзибди у,— ҳаммаларингизга салом, иккинчидан, мен соғ-саломатман, сизларга ҳам шуни истайман. Мадина, уйга ва Содиққа қараб тур, лимон дарахтини уйга олиб кириглар, айвонда совуқ уриб кетади. Унга совуқ сув қуйманглар. Мукушга айт, асалариларни эсдан чиқармасин. Ўша жойда, челақда озгина асал қолган, ҳаммасини иккала арихонага қўйсин. Мадина, Сокинанинг узуклари, билагузуги, сирғаси ва бошқалар кўк бахмал тугунчақда. Агар қийналиб қолсанглар сотгин, фақат бола оч қолмасин. Ҳозирча ёзишимнинг ҳожати йўқ, мени фронтга жўнатишяпти...»

Хат менинг номимга келган эди. Чунки, солдатлар аёлларнинг номига хат жўнатишмасди. Тўғри, Озарнинг отаси Ҳасан тоға ҳамма вақт хатни хотинининг номига ёзар, у бошқаларга умуман ўхшамас, хатларидан бирида, ҳатто хотинига китоб ҳақида ёзиб юборибди. Озар кутубхонадан Шевченконинг «Катерина» сини олиб, сенга ўқиб берсин, дебди. Ўшандан бери Озарни «Шевченко» деб атай бошлашди. Фронтдан келаётган хатларнинг ҳар бири ўзига хос такрорланмас ва ҳамма вақт нимаси биландир хат эгасини эслатарди. Шу сабабли, Алишнинг ёзувидан унинг узун бўйли тик қомати, тиниқ кўзлари, тепага қараб таралган ялтироқ сочлари кўриниб турарди. Отамнинг хатлари менга бир жуфт оғир, қора этикларини эслатар, Озарнинг отаси хотинига юбораётган меҳр тўла нозик хатлар эса, унинг қора пиджак остидан кўриниб турадиган оппоқ қўйлагидек, ажойиб ва ғалати эди...

Қишда отамдан яна битта хат келди. Энди у асаларилар ҳақида ҳам, лимон ҳақида ҳам ёзмаган эди. Фақат энг зарур бўлган салом-алиқдан кейин иссиқ пайпоқ юборишни илтимос қилибди, тўғри, фронтга қандай тартиб билан посилка жўнатиш ҳақида ҳам батафсил ёзибди..

Аммам кўкарган жойлари кўринмаслиги учун рў-

молининг учларини тишлаб, бир неча кун ҳовлима-ҳовли қўшнилардан жун сўради. Сўнгра жунни толама-тола тараб, йигирди, еттинчи чироқнинг хирагина ёруғида бир неча кун ўтириб отамга пайпоқ ва қўлқоп тўқиди.

Қиш бўйи Мадина аммам зорланмасдан, оҳ-воҳсиз, кўкарган юзи билан юраверди. Фақат, ҳовлидан чиққандагина юзини рўмол билан яхшилаб беркитар эди. Нима учун ўтган йилги қишда, умуман, менинг эсимда қолган ҳамма қишларда аммамнинг кўзларини тагигача ўраб юриши менинг учун энди равшан эди. Баҳор эндигина бошланган бўлиб, ҳали ҳаво совуқ. Аммо Мадина аммам ҳалитданоқ палосни томга олиб чиққан, бу ерда ўзини хавфсиз сезар эди.

6

Мукуш бу пайтда баҳорда қилинадиган ишларнинг ҳаммасини қилди: қаерни қазиб лозим бўлса, қазиди, қаерга экин экиш керак бўлса, экиди. Кейин мен бу манзарани яхши эсимда сақлаб қолган эдим — занг босган челақка ахлат тўлдириб, тупроқ билан аралаштирди, бодринг жўяклари орасидаги ариқчаларга сепди. У дарахтларни ҳам ўғитлади. Қаердандир кулранг порошокни қопда олиб келди-да, кечаси қўлида қорачироқ билан қўрқа-писа мевали дарахтларнинг тагига сеппиб чиқди.

Яна менинг эсимда колхоз боғидаги қуёш нурлари тушиб турган яшил қияликда бемалол чўзилиб, осмонга қараганча хаёл суриб ётган Мукуш қолганди.

Энди бу қияликни ҳам эслаб қолдим. Одатдагидек, тоғ ёнбағирлари — пастда кичкина сой, сал юқорироқда, тепасига зағизгонлар уя қўйган бодом... ҳамда эски, ярим хароба чайла. Авваллари одамлар унда ётишар, эрталаблари унинг ёнида самовар қайнатишар, пешинда кабоб жизиллар экан... Буларнинг ҳаммасини менга Мукуш айтиб берарди. «Ўз бобомнинг ери-да», — деб жонланиб қолар, кўп гапирар, ҳатто меҳрибон ҳам бўлиб кетарди... Афсус, аммам уни мана шунақа пайтларда ҳеч кўрмаган... Мукуш шундай яхши ҳикоя қилиб берардики, биз ўзимизнинг сон-саноқсиз қуроқ дастурхонимизни ўтлар устига ёйганимизда, унда пиёз ва нон эмас, балки барра кабобларни кўрардим,

Ҳатто қовурилган гўшт ҳиди димоққа урилаётгандек бўлар эди.

Мукуш ўша баҳорда боғдан чиқмади, кўпгина янги кўчатлар ўтқазди, ҳамма ариқларни тозалади.

Бир куни боққа Муртоз тоға келиб қолди. Мукуш одатдагидек, дарахт тагида чўзилиб, осмонга қараб ётган эди. У раиснинг келганини пайқамай қолди.

— Ҳа, Мукуш,— чақирди уни раис.— Яна режа тузаяпсанми?

Мукуш тезда оёқларини тагига букиб, ўтириб олди. Муртоз тоға ҳам ёнига ўтирди. Чўнтагидан папирос олиб, тутатди-да, хипчин билан этигига урганича, бир оз жим ўтирди.

— Ишларинг ёмон, ишларинг ёмон, Мукуш,— деди ниҳоят у паст товушда.

— Нима учун?— деди зорланиб Мукуш.

— Новвосни қачон сотган эдинг?

— Ёзузда сотдим, ушоқ ҳам дон йўқ эди...

— Ҳа-а, демак, буғдой сотиб олдингми?

— Сотиб олдим, ўртоқ раис. Уч қоп... Еб бўлдик...

— Меҳнат кунингга беришганларини нима қилдинг?

— Уни ҳам тамом қилдик, ўртоқ раис. Икки халтача қолди... Ёзгача амаллармиз, худо сенинг соғлигингни берсин!.. Сенсиз биз хароб бўлардик, Муртоз!

— Мен бўлмасам ҳам сен хароб бўлмасдинг, Мукуш,— деди раис товушини баландлатиб.— Қўртга ўхшаб колхозни кемириб ётардинг. Зулук каби одамларнинг қонини сўрардинг, Гитлерга нон-туз юборардинг, чунки отанг ҳам қочоқ! Бир пайтлар қулоқларга озиқ-овқат таширди.— Бу сўзларни раис ачитиб-ачитиб гапирди. Мукуш фақат бошини сарак-сарак қилди, холос. Муртоз шахт билан ўрнидан турди.

— Сенинг қилмишларинг менга беш қўлдай аён, Мукуш. Ғирромлик қиласан. Новвосни сотиб, қалбаки ҳужжат тўғрилабсан!.. Бу номерим ўтади, деб ўйладингми? Шунақа ажойиб ҳўкизни ифлос, қалбаки қоғозга алиштирддингми? Ҳа, майли, бу қоғоз сенга қимматга тушади! У менга ҳам арзонга тушган эмас, билиб қўй!

Шундай дея Муртоз тоға тоғ ёнбағрилаб тепага, плуг тортиб кетаётган ҳўкизни кўрсатди. Мукуш ажабланиб кўзларини бақрайитирди. Бўйнига йўгон арқон

боглаб, бозорга олиб борган ҳўкизи эди у. Раис бошқа ҳеч нарса демади, орқасига ўгирилиб, хипчини билан этигига урганича сой томонга туша бошлади. Унинг дурбини сапчиб-сапчиб кўкрагига урилар эди. Мэн дўрбин ҳақидаги гаплар уйдирма эмас экан, деб ўйладим.

То раис дурбини билан пастликда кўздан йўқолмагунча, Мукуш индамади. Кейин қақраб қолган лаблари титраб, юзи бужмайиб кетди.

— Уйинг куйсин!— шивирлади у.— Ёруғ дунёни кўрмай ўт!— Раиснинг орқасидан қичқирди. Кечки овқат пайтида ҳам Мукуш худди соядек ўтирди. Кечаси билан йўталиб, чекиб чиқди. Ҳар сафар у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилганида, тўхтовсиз, йўтал орасидан: «Уйинг куйсин!»— дерди.

Эрталаб Мукуш ўрнидан турмади, нонушта ҳам қилмади, уззукун худди ташқарида қишдек, каравотда ётаверди. Мукуш каравот ёнига балғамини тупуришга банка қўйиб қўйди. У чекар, тупурар, тупурар, чекарди.

Тушга яқин Мукушни чақириб келиш учун қишлоқ советидан бир аёлни юборишди. Аёл эшикни очиши билан Мукуш йўтала бошлади ва аёл унга бирор оғиз ҳам сўз айтолмай, чиқиб кетгунига қадар йўталаверди.

Кечроқ яна Мукушни йўқлаб келишди. Бу сафар эркак киши келди. Унинг олдида ҳам Мукуш тўхтовсиз йўталди. Ҳалиги киши қанчалик ҳаракат қилмасин, Мукушни жойидан турғаволмай жаҳл билан тўнғиллаганича қайтиб кетди. Балғамли банкани Мукуш тўктирмади.

Кечқурун, чироқлар ёқилган пайтда, Муртоз тоға келди. Аммо бир ўзи эмас, у билан бирга қишлоқ советининг раиси ҳам бор эди. Абутолиб тоға уйга киришдан аввал ўзининг эски, ямалган калишини ечди. Муртоз тоға этиги билан уйга кираверди. Мукуш меҳмонлар ҳурмати учун турмади ҳам, у фақат хириллаганича ёнбошидан орқасига ағдарилди-да, йўталди. Мукуш инқиллаш, йўталишдан тўхтамасдан, имошора билан меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди. Менга эса, қўли билан кўрпача келтириб, сандиқ устига ёз, деб амр қилди. Аммо Муртоз тоға кўрпачани

аввалги жойига олиб ташлади. Меҳмонлар дераза тагига ўтиришгач, тушунарли, дегандек, кўз уриштириб олишди-да, Мукушга қарашди. У ўрнидан кўтарилиб, банкага тупурди ва эшикка ўгирилиб, қичқирди:

— Мадина! Қаердасан? Банкани бўшатиб кел!— ўзини ҳолсиз тутиб, ёстиққа ташлади.— Нима ҳам қила олардинг! Тўртинчи банка, бечора, чиқариб ташлашга ҳам улгуролмаяпти.

Мукуш Мадина аммамнинг булоққа кетганини билла туриб, ёлғондан чақираётганига ҳайрон қолганимдан эмас, балки нима учун, Абутолиб тоға банкага қараб туриб, қўли билан оғзини ёпиб, гўё томоғига бир нарса тиқилиб қолгандек, кўзларига ёш келиб, бир хил овоз чиқарганига тушунмаган эдим.

Муртоз тоға каравот ёнига бориб оёғи билан банкани каравотнинг тагига суриб қўйди. Хонага ҳарсиллаб, безовталанганча аммам кирди. У саломлашди, Мукушга тез нигоҳ ташлаб, банканинг ўрнида эмаслигини сизди, аммо ҳеч нарса демасдан, самоварни олиб чиқиб кетди.

— Чойнинг кераги йўқ, Мадина, — қичқирди унинг орқасидан Муртоз тоға, — бизлар ҳозир кетамиз.

Қишлоқ советининг раиси бу сўзларни кепкасининг узун соябонини ликиллатганча маъқуллаб, Мукушга ўгирилди:

— Уялмайсанми?— сўради у.

— Немадан ҳам уяламан, ўртоқ исполком?— заиф товуш билан жавоб берди Мукуш.— Худо берган касаллик.

— Бу қанақаси бўлди? Бундан чиқдики, худо сенга касалликни кеча берибди-да?

Мукушни йўтал тутди, шу туришда у бирор оғиз ҳам гапиролмаслигини кўрсатиб, ўрнида тўлғана бошлади. Кейин Муртоз тоғага кўз қирини ташлаб, гапиришни лозим топди:

— Мен касал бўлиб қолдим, Абутолиб, болаларинг ҳаққи, қасам ичаман, касал бўлдим! Қийналиб кетдим... Ун кун бўлдики, оёғимни зўрға судраб юрибман... Ишлаш керак-ку!.. Кўкрагим бўлса тарс ёрилиб кетай деяпти!..

Гапираётганда Мукушнинг кўкрагида нимадир хириллади. Абутолиб тоға жим бўлди. Бир дақиқа мен

ҳам Мукушнинг касал бўлиб қолганига ишондим, аммо Муртоз тоғани осонликча алдаб бўлмасди.

— У ёлғон гапиряпти, Абутолиб,— Муртоз тоға нафрат билан Мукушга қаради ва дераза тоқчасига ўтирганича депсина бошлади.— Унинг сўзи ҳам, иши ҳам ёлғон! Боғдан мева ўғирлади! Новвос учун қалбаки қоғоз тайёрлади. Энди тагин бизларни лақиллатаман, деб ўйлаяпти. Касал бўлиб қолдим, дейди. Уч пудлик қопларни кўтаришга касал бўлмаган одам, энди фронтга боришга келганда ётиб қолдиларми? Масивдан тунда бир қоп ўғит ўғирлагансан!— деди Муртоз тоға Абутолибга ўгирилиб,— одамлар кўришган.

— Йўғ-е?— чексиз ҳайрат билан сўради қишлоқ советининг раиси ва Мукушга панд бера бошлади.

Бу суҳбатнинг яна қанчагача давом этиши номаълум эди. Кўринишидан, бу Муртоз тоғанинг ҳам жонига тегди. У Мукушнинг ёнига бориб, устидан кўрпани тортиб олди-да, бир чеккага улоқтирди.

Қишлоқ советининг раиси норози бўлиб, афтини бужмайтирди. Муртоз тоғанинг ўзи ҳам кейин қилмишига пушаймон бўлди. Чунки Мукуш онадан туғилгандек қип-яланғоч ётарди. У ҳеч ҳам сесканмади. Кўрпани устига ёпиб, йўталмасдан, хотиржамлик билан сўради:

— Нима учун мени солдатликка жўнатяпсан, Муртоз? Ўзинг у ёққа боришни хаёлингга ҳам келтирмасан?

— Мен?!— Муртоз тоға дарғазаб бўлиб Мукушга ўшқирди.

— Мен бу ерда Гитлери кутаётганим йўқ! Давлатга ҳар йили беш тонна пилла, минг килограмм жун топширяпман. Фронтга вагонлаб буғдой жўнатяпман.

Чак бўлса, мен ҳам кетаман! Лекин аввал у ёққа ла ўхшаганларни жўнатаман. Чунки менсиз, сиз қулоқлар колхозни тириклайин ютиб юборасизлар!

— Колхозни кемириб ётганларнинг биринчиси сенинг ўзинг!

Муртоз тоғанинг ғазабдан юзи бўғриқиб кетди. Қўлларини орқасига бирлаштириб, хонада юрди, кейин тувакда очилган атиргул баргидан узиб, уни чайнади-да, тўғри Мукушнинг юзига тупурди.

— Ўз хоҳишинг билан бормасанг, эртага вакил юбораман! Эшакнинг думига боғлаб бўлса ҳам военко-

матга судраб борамиз! Кетдик, Абдутолиб, у билан лақиллаб ўтиришнинг ҳожати йўқ!

Улар ҳовлига чиқишди, самовар олдида ивирсиб юрган аммамга қараб бошларини чайқаб қўйишди ва аста-секин нарвондан тушишди. Мукуш ёстиғи остидан кўйлак-иштонини олиб кийди-да, дераза ёнига келди.

— Тавба,— минғирлади у кетаётганларнинг орқасидан.— Мана шу нокас ҳам отамнинг нонини еб катта бўлган!..

Бу сўзлар меҳмонларнинг қайси бирига аталганини мен ҳеч қачон била олмадим.

Аммам самоварни деразанинг ёнига қўйди. Мукуш у бурчакдан-бу бурчакка бориб келарди. Аммам чой дамлаб стаканларга қўйди. Улардан енгилгина буғ кўтарилди. Аммам чироқнинг пилигини тўғрилаб, самоварнинг ёнига қўйди. Чироқ чирсиллар, самовар шақирлар, бизлар сукутда эдик...

Аммам кечки овқатни олиб келгач, токчадан тарелкаларни олди.

— Мана энди, севиनावер,— деди Мукуш, — кетяпман.

Аммам индамасдан тарелкаларга овқат суза бошлади.

— Кечаю кундуз сенинг тумтайиб юрганингни кўрганимдан минг марта ўлганим яхши!

Аммам жавоб бермади.

— Сен қандай одамсан ўзи? Бу ерга келганингдан бери, гўё устимга тоғ ағдарилгандек бўлди. Умримни хароб қилдинг.

— Ўзинг хароб қилдинг,— гап қотди аммам.

Мукуш унга ғазаб билан кўз ташлади-да, дераза ёнига келди:

— Ҳаммасини ёндираман! Ҳаммасини! Сенга бирорта хас ҳам қолдирмайман!

— Ёндиравер.

Мадина аммам олдимга тарелкани суриб қўйиб, ейишни буюрди. Томоғимдан овқат ўтмади.

Яна орага жимлик чўқди. Чироқ пилиги чирсиллар, дераза олдида самовар шақирларди.

Мукуш хонада тўхтовсиз юриб турарди. Стаканлардан буғ ҳам кўтарилмай қўйди.

— Ё кетгин, ё ўтиргин!— ғазаб билан сўз қотди аммам.— Бола бемалол овқатини еб олсин.

— Бемалол?— қичқирди Мукуш.— Мен-чи? Мен етти йилдан бери бемалол овқатланолмайман! Етти йил бир оғиз яхши гап эшитганим йўқ! Сенга нима гуноҳ қилган эдим?!

Унинг овози қалтирар, кўзлари ёшга тўлган эди. Аммам индамай турарди. Мукуш каравотга ўтириб, кўз ёшини зўрға тийганича гапира бошлади:

— Етти йилдан бери фақат сен учун яшайман. Нон ёпишга ўтининг бўлсин, деб тоғдан шох-шабба ташийман, колхоздан ўтин ўғирлайман, мева-чевани ҳам сен учун сотиб, қора кунга олиб қўяман: фақат сен ҳақингда ўйлайман. Сен-чи? Қилган яхшиликларимни нима билан қайтардинг? Ҳеч бўлмаса, бирор марта менга кулиб қарадингми? Хотиним эмиш! Сен менинг хотиним эмас, ашаддий душманамсан!

— Ўзинг сабабчисан.

— Ўзим? Сенга нима гуноҳ қилдим ахир?

Аммам кўзини унга тикиб, тўсатдан стаканларни итариб юборди. Улар жаранглаб кетди. Туздон ағдарилиб, тузи дастурхонга тўкилди...

— Нима қилдиммиш? Нима қилганингни билмайсанми?! Сенга тегишни хоҳламаганимни билар эдинг. Сенинг ифлос башарангга қарагандан кўра, ўлганим яхшироқ эди! Билардинг! Нима учун баҳримдан ўтмадинг?! Нима учун акамга совғалар қилиб, эшакдек ўтин ташидинг. Бўғоз сигир олиб келганингда мен сенга нима деган эдим? «Совға-повғанг билан йўқол, сени кўришга кўзим йўқ!» Неча марталаб башарангга тупурган эдим! Нима учун кетмадинг? Нима учун мачитнинг ёнида мактабдан қайтишимни кутиб, қаққайиб турардинг? Сен йўлимга тўғоноқ бўлдинг, итвачча! Мактабдан чиқариб олдинг! Ўқитувчи Ҳошим етти йилдан бери мен билан саломлашмайди! Сен сабабчисан! Сен билан акам! Кулинг кўкка совурилгур мана шу ифлос уйга мени ура-ура тикдингизлар! Умримни хароб қилдиларинг, золимлар! Нажаф мени сотди! Сотди!

Аммам ғазабдан ўзини йўқотганча отамнинг номи-ни такрорлаб йиғлар эди. Мукушнинг ранги оқариб, кўзлари қизарган ҳолда каравотдан тушди-да, аммамининг олдига келиб, бор кучи билан уни тепди.

— Ҳой итдан тарқаган! — тишини қисирлатиб гапирди у. — Сени деб... Ҳе...

Унинг оёқлари қалтирарди. Аммамни энг ифлос сўзлар билан сўкиб, букчайганча чиқиб кетди. Зиналар гирчиллади. Аммам индамасдан унинг тарелкасидаги ловияни қозонга солди, меникини олдимга суриб қўйиб, овқатланишга тушди. Мен ҳам овқатланишга киришдим. Кечаси билан кўзим олдида бир жуфт катта, қора этиклар чайқалиб турди. Мен, ҳатто уларнинг юриб тургандаги гичиллашини ҳам эшитдим. Шунда хаёлимга отамнинг ўзи эмас, балки унинг катта, қора этиклари, аммамнинг ҳам, эрининг ҳам бахтсизлигига, ўқитувчи Ҳошимнинг етти йилдан бери аммам билан саломлашмаётганлигига гуноҳкордек туюлди.

Эҳтимол, Мукуш эрталабгача, тутнинг орқасидаги ўрнида кетма-кет папирос чекиб чиққан бўлса керак, мен жуда кеч ётаётганимдан, эрталаб ухлаб қолибман. Мукушнинг қандай қилиб кетганини ҳам кўролмай қолдим. Аммо эрталаб ҳовлига чиқиб, қуёш ёритган тоққа қараганимда, тўсатдан Мукуш армияга қўрқанидан эмас, балки қишлоғимизни тарк этишга ожизлик қилаётганлиги учун боришни истамаётганини билиб қолдим.

Тоғ этагига оппоқ чодирлар тикилган — бодом гуллаганди. Қизғиш зоғал бутоқлари худди келинлардек ясаниб, ҳамма боғлардан кўриниб турар, назаримда, ҳеч қачон бундай гўзалликни кўрмаган эдим! Ахир, бу фақат бошланиши-ку. Самбиттоллар барг ёзиб, ямин гуллаганда-чи! У гуллай деб турибди — яна бирикки кундан сўнг Аслон бобонинг боғидаги хушбўй бутоқлар гулларга бурканади. Май байрамида бир қучоғини узиб, мактабга боради-да, уни Ленин билан танишлигига ишонганларга ҳам, ишонмаганларга ҳам улашиб чиқади. Кейин у болалардан боғда тўполон қилмасликни, шохларни синдирмасликни, ўт-ўланларни эзиб ташламасликларини илтимос қилади. Болалар хурсанд бўлганларидан ваъда беришади-да, аммо кейин барибир ўтларни эзиб, шохларни синдиришади... Ҳа, бодом, зоғал, бу ҳали ҳаммаси эмас! Ҳали қияликларга лолақизғалдоқлар гиламдек ёйилмаган. Ҳали ялпиз тергани қизлар чиқишмаган. Наъматак гуллаган пайтларида беданалар ин қўя бошлашади, ўт-ўланлар орасида

беданаларни тутиш мумкин бўлади. Ҳали энг гўзал пайтлар олдинда...

Ёруғликдан, қувончдан эсанкираганимча, бахтиёр ҳолда энг юқори қоядан йўлга қарадим. Мукуш кўринмасди. Йўлнинг ёнгинасида жойлашган Шоҳиста буви уйининг қаршисида ҳар оқшом бизнинг созандаларимиз турарди: бу баҳорда улар подани кутиб олишга чиқишмади. Қиши билан Имомали амаки кенжа ўғлига сурнай чалишни ўргатди. Баҳор келиб, подани чиқараётганларида, Малик ҳам кетди. Қарияга ўғли билан бор-йўғи бир мартагина подани кутиб олиш насиб бўлди. Тоғларда энди куй эшитилмайди. Ахир, ўшанда, Исмоил амаки клубда ҳеч қачон куй тинмаслигига ваъда берган эди-ку!..

Ям-яшил боғлар орасидан мен ўзимизнинг боғни топдим. Зериш бутоқлари билан ўралган ўрик дарахти ҳаммасидан баланди эди. «Бемаза нарса қоринни оғритади, холос», дерди бувим ўрик дарахти қақида.

Мен бир тоғдан иккинчисига ўтарканман, у томондагиларнинг турмуши ҳам бизникига ўхшаганидан ҳайратланиб, бегона қишлоқларга қарардим. У томондаги болалар овозимни эшита олмасликларини била туриб, нималарнидир бақирардим, вовиллаши бу ерга аранг эшитилаётган итларга тош отган бўлардим.

Пастга тушганимда, айвонда Сона холанинг қизил кўйлаги кўриниб кетди. Мен бор кучим билан: «Барибир сен менинг хотиним бўласан, Холида!» — деб қичқиргим келди.

Мен қувонар, бунинг сабабини ўзим ҳам билмасдим. «Балки Мукуш кетгани учундир?» Бундай хаёлдан ўзим хижолат бўлиб кетдим! Мадина аммам-чи? У ҳам хурсанд: ҳозир самоварнинг ёнида ўтириб, Мукушнинг йўқлигига севинаяпти...

Энг аввало, аммам ёғоч каравотдан Мукушнинг тўшагини туширди. Қизил кўрпача тагидаги брезент бўлақларини олиб ташлади, шунда кўз олдимда тўсатдан ўз сирлилигини йўқотган бир дунё намоён бўлди. Узун қиш кечалари мен аммам билан юпқагина қавилган кўрпачада ётиб-туриб, мана шу қоронғи, мудҳиш жойдан қўрқиб, қалтирардим. Бурчакда чийиллашганича сичқонлар уймалашар, менга эса худди Набат холанинг эртақларидаги девлар ва шайтонларга ўхшаган даҳшатли махлуқлар Мукушнинг каравоти тагида қи-

мирлаб юргандек туюларди. Тўғри, у қимирлаши билан каравотнинг барча тахталари ғижирлай бошлар, жинлар ўша замоноқ жим бўлиб қолар, аммо Мукуш тинчланиши билан яна ҳаммаси қайтадан бошланарди. Сўнг ухлаб қолардим, тушимда шохдор, узун думли жинлар, шайтонларни кўрадим.

Энди буларнинг ҳаммаси тугади. Жинларнинг бошпанаси кутилмаганда эски тахталардан қилинган каравот экан. Унинг тагидан Мадина аммам бир тўп эски кавушлар, сичқонлар кемирган тери ва бир челақ қандайдир номаълум лаш-лушларни чиқариб ташлади.

Кейин аммам чироқни олди. Мен ҳам қўрқа-писа унинг орқасидан ертўлага тушдим. Бу ерда белкурак, паншаха, омоч каби ҳар хил темир буюмлар уйилиб ётар, бир талай синган кўзалар, шубҳасиз, Мукушга бобокалонларидан мерос қолган аллақандай сон-саноқсиз ғалати нарсалар бор эди. Аммо бу қақир-қуқурлардан ташқари, ертўладан икки челақ асал, бир ўрам пишлоқ, бир неча халта дон, ёнғоқ, тамаки топдик...

Шу куни мен мактабга чўнтақларимни ёнғоққа тўлдириб бориб, синфдошларимнинг ҳаммасига улашиб чиқдим. Битта тамаки халтачани Мадина аммам шу заҳотиёқ қўшниларга бериб келди: мен Набат холанинг сеvingанини анчадан бери кўрмаган эдим... У бир ҳафта келмади, кейин келди-ю, иккинчи халтани ҳам олиб кетди. Асални ҳам аммам қўшниларга тарқатди. Менга эса бувимнинг ўлганини эслатиб, роса тўйиб ейишга қўймади.

Бир қанча вақт қўшнилар бизникига ҳар куни келиб юришди. Улар гоҳ бир товоқча дон, гоҳида бир ҳовуч нўхат қарз олишар, лекин бирортасининг ҳам бу қарзларини қайтарганлигини эслай олмайман...

Ухлашдан олдин Мукуш ўтирадиган ерни аммам бир неча челақ тупроқ ташиб, кўмиб ташлади. Булганган майда тошларни бир ерга тўплади-да, ҳаммасини элтиб ҳожатхонага ташлади. Кейин супургиниям ташлади... Кечқурун томда Мадина аммам билан чой ичдик. Бу оқшом самовар бошқача ҳузур бахш этиб, шақилларди...

Кечки овқат ҳам ниҳоятда мазали эди — аммам пиширган бир қозон овқатнинг ҳаммасини еб қўйдик... Уфқнинг ёнгинасидаги паға-паға булутлар ўша оқшом

аммам нон ёпадиган саж¹нинг тагидаги кўмирга ўхшаш қип-қизил эди.

Овқатдан сўнг Мадина аммам курсига, кейин кенг дераза тоқчасига ўрнашди-да, клубга келадиган артистлардек қўшиқ айта бошлади:

Гул боғчалар чеккасида қўша-қўша гўзаллар,
Улар тутмиш қўлларида атирли қизил гуллар.
Куйлашулар бор овоз-ла, чақирурлар: ёр-ёр,
Умринг саси, менинг кўксим қилар тилка-поралар,
Умр хушбахт, бир мен бадбахт бу ишқли дунёда
Кетмаклигим муқаррардир, кетгум пойи пиёда.

Ҳозир бу қўшиқни бошқача оҳангда айтишади, аммо мен уни аммам қандай айтган бўлса, ўшандай-лигича эслаб қолганман. Қўшиқдаги боғ, ундаги атиргуллар, худди бизнинг уйимиз ёнида экилган атиргуллардек хушбўй ҳид таратар, баланд овозда ашула айтаётган оппоқ кўйлакли қизлар (нима учундир, албатта оппоқ) ёдимга тушарди.

Аммам куйлар, мен эса унинг ёнида дераза тирқишидаги қоронғилиқдан Мукушнинг боғидаги дарахтларни эмас, балки ўзимизнинг боғимизни кўрардим. Назаримда, эшик очилиши билан шох-шабба уйиб ташланган ҳовлини эмас, балки оппоқ очилиб ётган атиргулларни кўрадигандек эдим.

Аммо аммамнинг қўшиғини эшита туриб, мен фақат атиргулларни эмас, балки отамнинг қора этигини ҳам, қизил кўйлақдаги Холидани ҳам, бувимни ҳам ва ўша, етти йилдан бери Мадина аммам билан саломлашмайдиган ўқитувчи Ҳошимни ҳам кўрдим... Кейин мен клубда бўлган воқеани, у ердаги қайрилма ёқали, оппоқ кўйлакли Озарнинг отасини кўз олдимга келтирдим. Мана, Мукуш тоқчага яшириняпти. Мадина аммам бўлса, ёнидан ўтаётиб, унга нафрат билан қараяпти. Мукуш симёғочга қашқа сигирини боғляпти. Сигирнинг ёнида Мадина аммам бақириб, Мукушни уришяпти...

Аммам ашуласини тугатиб, тоқчадан сакраб тушди-да, мени қучоқлаб, кулди. У жуда хурсанд эди. Шу оқшомдан бошлаб аммам куйлай бошлади. Бу қандай-

¹ Саж — нон ёпадиган юмалоқ тулука бўлаги.

дир ўзига хос бир кеча эди. Кўп нарсалар шу кечадан бошланиб, шу кечада тугади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1

Мукушни солдатликка олганларидан уч ойча ўтгач, қишлоғимизга эшакларга ортилган улкан қора қозонлар келтиришди. Набат хола папирос чўғи илма-тешик қилиб юборган тўқ рангли кўйлагида булоқдан чопиб келганича, аммамга, бизда комунна қурилишини, бу қозонларда бутун қишлоққа овқат пиширилишини узоқ тушунтирди. Иш қозонлар билан чекланиб қолмади, бир неча кундан сўнг, иккита-иккита қилиб кетма-кет қўшилган ўнта ҳўкиз тоғ йўлидан узун, қалин қувурни судраб келди. Ҳар куни қишлоққа отларда, эшакларда ва ҳўкизларда қандайдир темир-терсақларни келтиришарди. Тез орада маълум бўлдики, бизнинг қишлоғимизда коммунизм эмас, балки пиллачилик фабрикаси қурилар экан.

Айтишларича, фабрика қуришни бизнинг раисимиз ўйлаб чиқарган. Ўшанда ҳар бир янгиликни Муртоз тоғадан кўришарди.

Дарвоқе, фабриканинг очилиши муносабати билан бўлган мажлисда сўзга чиққан Муртоз тоға фабрика қуришга қарор қилганини, нима учун уни бизнинг қишлоқда қуриш кераклигини тушунтириб берди. Қишлоқ советининг раиси одати бўйича унинг сўзларини бошини лиқиллатиб маъқуллади, аммо мажлисни тугата туриб, ўзини тиёлмасдан «бу фабриканинг қурилиши партиямизнинг қишлоқ меҳнаткашларига бўлган юксак ишончининг намунаси» эканини айтди.

Бир неча кундан кейин, мачитнинг қалин дарвозаси устида «Пиллачилик фабрикаси» деб ёзилган алвон лавҳа осиб қўйилди. Турли хил ғиштлардан кўтарилган деворига эса: «Аёллар, ёдингиздан чиқмасин, сиз йигирган ҳар бир тола буюк Ватанимиз учун курашаётган ўғилларингиздан, эрларингиздан бирининг ҳаётини қутқариб қолади» деган узун шиор қоқилди. Менга нима учундир ушбу шиорни Абутолиб тоға тўқиб чиқаргандек туюлди. Чунки фақат угина бундай сўзларни ўйлаб чиқара олади.

Шундай қилиб, бизнинг қишлоғимизда қора тутун чиқарганича чинор дарахтларидан ҳам баланд, улкан фабрика қад кўтарди. Мачит олдидаги майдонда (авваллари унга Аслон бобонинг буйруғи билан тозаликни сақлаш учун қар оқшом болалар бир неча челақлаб сув сепишар эди) энди катта мазут кўлмакчалари пайдо бўлди, сокин қишлоғимизнинг тиниқ осмонида қанотлари мазутга беланган чумчуқлар кўпайиб қолди.

Агар мен рассом бўлганимда ҳам фабрика ҳовлиси-дан узун, ингичка қувур орқали сойга оқиб тушаётган сувга мос келадиган рангни тополмасдим; ҳатто бу сув ҳам эмас, қандайдир қўланса суюқлик эди. Сўлим, ям-яшил ўтлар бу суюқликдан сарғайиб қурир, эҳтимол, унинг ўзидан бўлмаса ҳам атрофга таратаётган бадбўй ҳиддан сўлиши мумкин эди. Сассиқ ҳид ҳаммаёққа тарқалган, ҳатто дарёнинг тагидаги садафсимон тошчалар ҳам сасиган балиққа ўхшаб, қўланса ҳид тарқатаётгандек туюларди...

Мачитнинг ҳовлисидаги ўнтача баланд акация дарахтларини кесиб ташлашди, тезда уларнинг ўрнида узун, хунук бир бино — пилла учун омборхона пайдо бўлди. Каптарлар энди мачит ёнида ин қуришмас, чунки тутунли фабрика ҳовлисида нафас олиш жуда қийин эди. Қайнатилган пилладан қолган ўлик қуртларни бўлса, шу ернинг ўзидаёқ яқиндаги йиқилган уй ўрнида ҳосил бўлган ўрага ташлашарди. Бу қуртларни товуқлар чўқилар, шунинг учун тухумлардан палағда ҳид келарди.

Тўғриси айтганда, фабрика қишлоғимизни беамади, аммо дўконларга ун ва шакар келтиришди; ҳаммом қуриб, йўл ўтказишди. Ҳатто электрлаштириш ҳақида ҳам гапира бошлашди... Фабрикани мачит биносига жойлаштирганлари гуноҳ бўлганлиги учун кўпгина қишлоқ аёллари ишга чиқишдан бош тортишди. Бироқ ишчилар топилди. Баъзи бирларини Абутолиб тоға кўндирди. Бошқаларини Муртоз тоға мажбуран цехга олиб келди. Мадина аммамга ўхшаганларни мажбур қилишга ҳам, ишонтиришга ҳам ҳожат қолмади — унинг ўзи борди.

Бу вақтга келиб, унимиз икки-уч марта нон ёпишга етгудек қолган, нўхатни эса, аммам биринчи кунёқ қўшниларга бўлиб берган эди. Мукуш ғамлаган бир ўрам пишлоқ ҳам аллақачон тугаётган эди. Ёнғоқлар-

ни эса, ўша куниёқ синфдошларимиз билан бўлашиб олган эдик. «Ёнғоқ» деган аҳмоқона лақабни ўшанда орттирганман.

Менга фабрикада ишлаш, колхозда ишлашдан кўра, қийиндек туюлар, аммо Мадина аммам янги ишга нимагадир жон-жон деб борарди. Аммам уйга қувноқ қайтар, доимо ашула айтарди: чойнинг ўрнига аллақачон ўт қайната бошлаган бўлсак ҳам аммам унча ташвишланмас, доимо қувноқ эди.

Кейин, Мадина аммамни зарбдорларча ишлагани учун чўнтақларига уқа тикилган яшил кўйлак билан мукофотлашди. Аммам совғаси билан жуда фахрланарди. Энди у янги кийимини томоша қилганча анча вақт ойнанинг олдида туриб қолар, кечқурунлари бўлса, ўз аксини томоша қилиш учун қоронғи деразаларига қарар, севинч билан куйларди. Мен аммамдаги бу ўзгаришни ҳеч тушуна олмадим: фабрика аммамга шунчалик таъсир қилдими ёки ҳамма гап яшил кўйлақда эдими?..

Баъзан, жуда совуқ кунларда, аммам мени ўзи билан фабрикага олиб кетарди. Мен, қаердадир, деразага яқин бирор, бурчакка ўрнашиб олиб, мачит олдидаги майдонда оналари фабрикада ишлаётган болаларни кузатардим. Кейин бу машғулот жонимга теккач, шойи толаларини тўхтовсиз ғир-ғир ураётган кумушранг барабан чархларни кузатардим. Бу чархлар қаторма-қатор турар, ҳар бир қатор олдида иккита аёл юрарди. Чархларнинг орқасида Набат хола бир пайтлар овқат пиширадиган ҳув, ўша идишларга ўхшайдиган улкан қозонлар жойлаштирилган эди. Мана шу қозонларда пилла қайнатилар, бу ишни «уста» деб аталадиган кишилар кузатар эдилар. Ишчилар ва усталардан ташқари, шогирдлар ҳам бор эди. Шогирдлар пилладан толани илдириб, алоҳида илмоққа осишарди. Ишчи тўқувчилар эса, чаққон ҳаракат қилиб, илмоқдан толани бўшатишар, бармоқларининг ҳаммаси билан толани айланаётган чархга маҳкам боғлаб қўяр эдилар. Тола ўрала бошлагач, унинг кейингиси билан улашар, чархлар тезда сарғиш маҳсулот — шойи ўрами остида кўздан ғойиб бўларди...

Бошлиқлардан фабрикада фақат уста Мамедни кўришга муяссар бўлдим. У чинорга ўхшаган узун бўйли, букчайган киши эди. Қўлларини орқасига йиғиштириб,

бир оз қаддини эгганича Мамед тоға айланаётган чархлар ёнида юрар; шоғирдларини шоширар, ишчиларига узилган ипни кўрсатар, чархларни кўздан кечирарди. Менга Мамед тоғанинг вазифаси, механизмларга қараш, ишга раҳбарлик қилиш, деб тушунтиришди. Аммо, менимча, у ҳаммадан ҳам кўпроқ ишчиларни ўйин-кулги билан машғул қиларди. Аёллар унинг ҳазиллашишини хоҳлашарди, мен яна шуни сезардимки, агар Мамед тоға толани қандай қилиб боғлашни кўрсатиш учун бирортасининг қўлини ушласа, бу аёлга жуда ёқарди. Устабоши аммамга ҳам ёққанидан, унинг ҳазилларидан маза қилиб кулар, севинчидан чархлар атрофида ўйнаб юборишига сал қоларди. Умуман, аммам фабрикага ишга кирганидан бери кайфияти аъло эди.

Ишда анча-мунча чарчаган Мадина аммам хурсандлигидан яшнаб турарди. Унинг қадам босишлари ҳам қандайдир бошқача, ўктам ва илдам. У самоварга кўмир қалайдими, ойнага қараб қоладими, билмадим, ҳаракатлари енгил, чаққон, нимаси биландир фабрикада гувиллаётган чархлар ёнида туриб бажараётган ишига ўхшаб кетарди.

Мен, умуман, фабрикада одамлар ҳамма ишни тез бажаришларини сездим. Улар тез ҳаракат қилишар, бармоқларини тез-тез қимирлатишар, тез гапиришарди. Биргина Маржон хола гўё ҳеч қачон шошмаётгандек эди. Чархлар ёнидан бамайлихотир юрар, шошмасдан, аммо аниқ ҳаракатлар билан толани боғлар, узоқ тоғларга қараганича секин ашула айтарди.

Маржон хола районда яшагани учун ҳар куни уйига кетар, унинг ёнида ҳамма вақт менга атаб яшириб қўйган пряник ёки обаки бўларди. Агар цехда кўриб қолса, чўнтагидан совғасини олиб менга ташларди-да:

Содиқ бола, гул бола,
Совға қилгин пул, бола!—

деб ҳазил қилишни эсдан чиқармасди.

Мен ёпишқоқ обакини илиб олиб, чўнтагимга солардим. Маржон холанинг совғаларини фақат кўчада ердим. Муртоз тоға мажбуран фабрикага келтирган аёллардан бири — Фотима хола бир куни ишдан кейин ёнимга келди, атрофга олазарак қараганича, Маржон

холанинг қўлидан ҳеч нарса эмаслигимни тайинлади. Тўғри, мен бу гапни аммамга айтганимда, унинг жаҳли чиқиб, Фотима холани уришиб берди, аммо мен обакини ҳамманинг олдида сўришга энди журъат қилолмасдим.

Кузда фабрика ҳовлисидаги хароба бир жойни тоза-лаб, болалар боғчаси қуришди, унга оналари фабрикада ишлаётган болаларни ёзиб олишди. Мен бу пайтда иккинчи синфда ўқисам-да, барибир мени боғчага олишди. Мен мактабдан тўғри боғчага келардим, бир мартанинг ўзидаёқ нонушта ва тушликни паққос туширардим. Тўғри, мени мудирнинг нимжонгина уришқоқ ўғли ёмон кўриб қолди. У гоҳ тарелкамга тупроқ сочар, гоҳ шапкамни юлқиб лойга ташларди. Бир тасодиф туфайли ундан қутулдим. Бир куни ошпаз Сария буви, Содиқ аскарнинг ўғли, уни хафа қилиш тўғри эмаслигини айтди. Бола бир дам ўйланиб қолди, кейин бирдан менинг лойга беланган шапкачамни олди-да, уни бошимга тантанавор қилиб бостириб қўйди ва: «Аскарнинг ўғли! Аскарнинг ўғли!» — деганича бақира бошлади. Менинг бахтимга фабрика директорининг фамилияси Аскарлов эди. Шунинг учун ҳам бола мени кимсан, директорнинг ўғли экан, деб ўйлабди шекилли.

Агар у менинг отам бор-йўғи оддий бир солдат эканлигини билиб қолганида эди, ундан бунақа осонлик билан қутула олмасдим... Мен фабрика ҳовлисига тезда кўникаиб қолдим. Мачитнинг баланд деворлари энди қўйнамас, кундан-кунга кичкинтойлар билан ўйнаш менга ёқиб борарди. Акация дарахтларининг ўрнида қурилган узун, ярим қоронғи омборхонадаги пиллали қоплар орасида бизлар кун бўйи уймалашиб юрардик.

Боғчага келадиган болаларнинг кўпчилиги бизнинг қишлоқдан эмас, балки бошқа жойлардан эди. Уларнинг гаплари, қилиқлари биздан анча фарқ қиларди. Масалан, район марказида яшайдиган Аждар исмли бола фақат уруш ҳақида гапирар, ўзининг ғалати ҳикоялари билан кичкинтойларни неча марталаб йиғлаган эди. Қўшни қишлоқдан онаси билан келадиган бақироқ маҳмадона Гулсум бўлса, дунёда ҳамма нарсдан ҳам ортиқ шайтонлар, жинлар ҳақида ҳикоя қилиб беришни яхши кўрарди. Районда яшайдиган болалардан бири бизларга «эр-хотин» ўйинини ўргатди. Бу

ўйинга турли-туман нарсалар керак бўлганидан, биз соатлаб ташландиқлар орасидан ҳар хил темирчалар, таёқчалар териб юрардик. Ҳўиннинг ҳаммаси худди ҳақиқийдек, жуда қизиқарли эди. «Эрлар» ўтинга кетишар, «хотинлар» қўғирчоқ ўрнини ўтайдиган узунчоқ тошларни латта-путталарга ўраб, бола боқишар, хаёл қилинган товаларда нон ёпишарди. Энг яхши «эр» бизга шу ўйинни ўргатган боладан чиқди. Оғзига чўп папиросни тиқиб, қўлларини чўнтагига тиққанича, худди хўжайинлардек Гулсум уймалашаётган «това»нинг ёнида юрарди. У «хотинини» энг ифлос сўзлар билан ҳақоратлар, юзига тупурар, ҳатто тепарди ҳам, аммо менинг сезишимча, Гулсум бундан хафа бўлмас, фақат номигагина йиғласа-да, бундай муомала унга хуш ёқарди. Гулсум кўйлагининг тугмасини ечганича кичкинагина нимпушти бағрига латтага ўралган тошни босар, сўнгра «боласини ухлатар» ва лойдан нон ёпишга тушарди. У ҳам ўзини ҳақиқий хотин ва бекадек тутарди.

Ҳамма нарса яхши кетаётган эди. Аммо тарбиячи Азра хола Гулсум ва унинг «эрини» қоронғи бурчақдаги пилла қопларининг орасидан тутиб олди. Улар «ёмон иш» қилаётган эканлар. Катта жанжал кўтарилиб, бизларга «эр-хотин» ўйнашни таъқиқлаб қўйишди...

Болалар боғчасидаги кўпгина болаларнинг исмлари жуда ғалати эди: Дунай, Маркс, Офелия... Мен буларни ҳозир ҳам эслайман. Яна мен ҳеч қачон, доимо оч юришимга қарамасдан, ўзимни мажбурлаб бўлса ҳам ейдиган кўкимтир бўтқани унутолмайман. Бунгача мен бирор марта ҳам ичиб кўрмаган қизил рангли, заҳардек киселни ҳам, Маржон холанинг овозини ҳам. У кўйлаганича, деразадан бошини чиқариб, дам биз болаларга, дам узоқдаги енгил-елпи туман қоплаган тоғларга қарар, унинг орқасида эса тўхтовсиз оғир чархлар гувиллаб айланарди.

Маржон холанинг ашулалари ғамгин бўлиб, мен аввалига, у қаердадир, узоқ тоғлар орқасида немислар билан жанг қилаётган эри ҳақида қайғурса керак, деб ўйлардим. Аммо кейин менга Маржон холанинг эри ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмаслигини, чунки у «бузуқ аёл» эканлигини айтишди. Мен биринчи марта бу сўзни ҳу, ўша Гулсум билан «ёмон иш» қилган

шаҳарлик боладан эшитдим. Сўнг, буни бир неча марта Муртоз тоға фабрикага мажбуран олиб келган қишлоғимиз аёллари қўрқа-писа атрофга аланлаганларича, шивирлаб айтишганди. Балки шунинг учундир мен «бузуқ» деган сўзни ҳозиргача қандайдир сирли ва ваҳимали деб ўйлайман.

2

Қиш кирди. Узоқдан фабрикага қатнайдиган аёллар бирин-кетин ишни ташлай бошлашди. Муртоз тоға билан қишлоқ советининг раиси қолганларни ижарага қўйиш учун ҳовлима-ҳовли юришди. Кетган ишчилар ўрнини бизнинг қишлоқлик аёллар эгаллашди. Аммо болалар боғчаси анча бўшаб қолди, унга оналари фабрикада ишлайдиган бир нечта мактаб ўқувчиларини ёздиришга муваффақ бўлишди. «Шевченко» лақабли Озар болалар боғчасига ўшанда келиб қолганди-да. Унинг келиши мен учун мутлақо бошқа дунёни бошлаб берди. Ҳатто болалар боғчасининг маза-матрасиз бўтқаси ҳам анча ёқимли бўлиб қолди.

Ешига қарамасдан кўп ўқиган, ақл-идрокли, ориқ-қина бу эпчил бола мактабимизнинг фахри эди. Иккинчи синфда — Озар мендан бир парта олдинда ўтирар, шундай ўқирдики, катта ёшдаги дангаса ўқувчиларни уялтириш учун юқори синфдаги дарсларга Озарни олиб кириб, овоз чиқариб ўқишга мажбур қилишарди. Аслон бобо бир боғлам газета билан кўчага чиқаётиб, энг аввало, Озарни топишга ҳаракат қиларди...

Озарга отасидан жуда кўп китоб қолган бўлиб, у бу китобларни боққа олиб келар, бизлар бирор хилватгоҳда соатлаб уларни мутолаа қилардик. Баъзан бизларга ошпаз Сария буви қўшиларди. Бу вазмин кампир бир пайтлар Машҳадга зиёратга бориб келган бўлиб, шу даражада художўй эдики, ишга кетаётиб, мачитнинг қалин деворларини энгашиб ўпишни ҳеч қанда қилмасди. У болаларни ҳам шудай қилишга мажбур этарди. Сария буви ўқиганларимизни эринмай тингларди. Бизлар тезда унинг эркатойларига айландик. Агар яқин-ўртада директор бўлмаса, буви биз-

ларни ошхонага олиб кирар, илиққина плиталар ёнига жойлашиб олганимизча қийшиқ, қурум босган шифтнинг тўсинига қараб, куйган бўтқами ёки қўрда пиширилган картошками, паққос туширардик. Батзан Сария буви кўкрак чўнтагининг қаеригадир яшириб қўйган қандини олиб, бир бўлакчадан берган пайтлар ҳам бўларди. Гоҳо чўнтагидан папирос ўрашга аталган газетани олиб, ундан икки парча йиртиб, бўшаб қолган чой қутиларидаги қолган-қутган чойни қоқиб ўраганича, кўчада кўп ўйинқароқлик қилмасдан онамизга ёрдам беришни қаттиқ тайинлаб қўлимизга берарди. Агар Сария бувининг бизга берадиган ҳеч нарсаи бўлмаса, у ҳар биримизга икки дона пиёз ёки чой қутидан қолган, тартиб билан букланган кумушранг ўровларни берарди. Озар фақат кумушранг ўровларни олар, чой, қанд, пиёзни эса зўрлаб менинг чўнтагимга тиқарди.

Боғда Озарга тегажаклик қилишмасди, чунки яқинда отасидан қорахат келган эди. Ҳатто Озар ўз одати бўйича янги келган болага тегажаклик қилмоқчи бўлган мудирнинг ўғлини урганида ҳам унга бир оғиз ёмон гапиришмади. У истаган пайтида ҳовлига югуриб чиқа олар, кўчага чиқиб кетар — унга ҳамма нарсага рухсат берилган эди. Ҳатто қаттиққўл ва жижизаки тарбиячи Азра хола ҳам Озарни уриша олмасди, чунки унинг отасидан қорахат келганди. Фақат Сария буви билан менгина Озарни қорахатдан эмас, — у отасининг ўлганига ишонмас эди, — балки онасининг бошқа эри борлигидан қийналишини билардик. У одамни Озар жуда ёмон кўрарди.

Иш куни тугаб, боғчага оналар кела бошларди. Билгеис хола ҳам Озарни олиб кетишга келар, аммо у онасига қайрилиб ҳам қарамас эди. Агар онаси уни ўпмоқчи бўлса, силтаниб, қўлидан чиққанича, ҳурпайиб ўзини четга оларди. Музлаган, сирпанчиқ йўлдан уйларига қайтаётган оналар болаларини қўлларидан ушлаб олишар, лекин Озар бирор марта ҳам ўзини онасининг қўлига тутқизмасди.

Кечқурун, дарсдан сўнг, биз тагин боққа борардик. Сария буви бизга энди кичкина болалар тарелкасида эмас, балки катталар овқатланадиган тарелкаларда овқат келтирарди. Биз тезда овқатни еб бўлиб, нарироққа, бирор-бир бурчакка бекинганимизча китоб ўқишга

тушардик. Озар ўқир, мен тинглардим. Баъзан, тўсатдан, мен ўйланиб қолардим, ўз дўстимнинг қимирлаётган лабларига қараб, уни эмас, балки оппоқ кўйлак кийган, қора галстук таққан Ҳасан тоғани кўрардим. Ёки ўзим аллақачоноқ калаванинг учини йўқотганимни, эртак қаҳрамонлари ҳақида эмас, балки нима учун Маржон холани ёқтирмасдан, уни «бемаъни» сўз билан аташларини ўйлаб қолардим... Балки чиройлилиги учундир. Мен деразадан музлаган, сирпанчиқ йўлга қараганимча, тоғ йўлидан қоронғиликда бир ўзи кетаётган Маржон холани тасаввур қилардим. Нима учун у ҳеч қачон қишлоқда ётиб қолмайди? Балки уни ўйларига киритишни истамаслар? Ҳар ҳолда шундай бўлса керак... Нима учун унинг қўлидан нарса олиб ейиш мумкин эмас? Эҳтимол, унинг қўлларида яраси бордир? Ана у Сафарни ҳам бутун баданига яра тошиб кетгани учун болалар боғчасига қабул қилишмади... Мен Маржон холанинг қўллари қанақа эканлигини эслашга ҳаракат қилиб кўрдим, аммо ҳеч нарсани эслай олмай, тагин «бузуқ» деган сўз қайси маънода айтилганлигини ўйлай бошладим... Озар бўлса, ўқигани ўқиган эди...

3

Ҳаво булутли, рутубатли қиш кечаларидан бири эди. Маржон хола дарвозада хайрлашиб, ўз томонига кетди. Мадина аммам унинг кичкина оёқларига, икки қават қалин пайпоқларига — бир қаватини ботинкаси сирпаниб кетмаслиги учун унинг устидан кийган эди — тоғларга, туманга бурканган йўлга қаради ва секин Маржон холани чақирди. У ўгирилиб, жилмайганича Мадина аммамга қаради.

— Бундай ҳавода уйингга қандай кетасан?

Маржон хола индамай, бошини қуйи солди, ўзининг гулдор пайпоқларига тикилиб қарай бошлади. Кейин юриб кетди. Аммам уни яна чақирди:

— Маржон! Юр, бизникига!

Маржон хола ўгирилиб, бизни гўё ҳозир кўриб тургандек, қаради-да, кейин жилмайиб:

— Кетдик!— деди.

Бутун йўл давомида бизлар хохолаб кулиб, гаплашиб кетдик. Аммам дарҳол чироқни ёқиб, печкага ўт

ёқди; ертўладаги эски эгар остидан Мукуш яшириб қўйган бир халтача уруғлик ловия топиб чиқди. Бундан ташқари, қаердандир, бир ҳовуч ошқовоқ уруғи, бир тарелка маккажўхори дони келтирди. Ловияни қозонга солиб, қайнатишга қўйдик. Ошқовоқ уруғи билан маккажўхори донини Маржон хола қсвришга тушди. У печканинг ёнида турар, аммам билан нималарнидир гаплашар, ашула айтар, совқотган биқинларини иситиш учун вақти-вақти билан кўйлагини кўтариб қўярди. Мен бир четга ўтириб, диққат билан унинг қўлларини кўздан кечира бошладим. Маржон холанинг қўлларида ҳеч қанақа яра йўқ, тўлагина, оппоқ бармоқлари нозик, чиройли эди. Макка доналари пақиллаб ёрилар, Маржон хола уларни менга отганича, ашула айтарди:

Содиқ бола, гул бола
Танга берсам, майдала!

Кейин аммам самовар қўйди. Ут солиб чой дамлади. Биз лақиллашганимизча, кула-кула, ловияни тузлаб едик, сўнг тут майизи билан чой ичдик.

Шу кеча аммам палоснинг устига ёнма-ён қилиб учта кўрпа ёзди. Мен эса иссиққина ўринда ётиб, Маржон холанинг бир ўзи қоронғида, тўрт томонда оч бўрилар увиллаётган тоғ йўлидан кетаётганлигини кўз олдимга келтиришга уриндим... Ўзимни ухлаганга солиб, аммам билан Маржон холанинг суҳбатини мароқ билан тинглай бошладим. Назаримда, Маржон хола ўз ҳаётидан гапириб берар, аммо унинг ҳикояси эртакка ҳам ўхшаб кетар, эҳтимол, баланд бўйли, қоп-қора сочли оппоқ кўйлакдаги унга (кўйлакни унга хаёлимда мен кийгизган эдим) гул келтирадиган йигитнинг борлигидан бўлса керак...

— Эрлик бўлиш қандай яхши!— хаёлга чўмганича чўзиб гапирди Маржон хола. Мен дарҳол қора сочли, оппоқ кўйлакдаги йигит ҳақида ўйладим.

— Сен бахтлисан, Мадина, чунки эринг бор!

— Бунақа эринг бўлганидан эрсиз қолган яхши, синглим. У менга қандай зулмлар ўтказганини сен билмайсан...

Аммам менинг ухламаган бўлишим мумкинлигини ҳам эсидан чиқариб, тўсатдан, шоша-пиша ҳали ҳеч

кимга ҳеч қачон айтмаган юрак сирларини: Мукуфнинг совчилиги, тўй кечаси, эрининг уйида кутиб олинган биринчи тонг ҳақида гапириб берди...

Мен шундагина «хотинларни зўрлашади» деган газета сўзининг маъносини тушуниб етдим. Фақат, мен авваллари бу ишни, газеталарда ёзишаётган фашистларгина эмас, балки бошқалар ҳам қилишини билмас эдим... Бунинг олдидан зиёфат уюштирилиб, музыка чалиниб, тўй қилинар экан-да... Маълум бўлишича, Озарнинг отаси аммамнинг севгилиси экан.

— Иложимиз қанча, Мадина! Худога шукур, қариб қолганинг йўқ, бу сафар яхшисини топасан!..

— Йўқ, йўқ! Бир дўппини бошдан чиқариб, иккинчисига кийдиришнинг ҳожати йўқ! Биттасига текканим етади, Маржон, эр сўзини эшитсам, бошимдан қайноқ сув тўкилгандек бўлади. Пайғамбар наслидан бўлса ҳам керак эмас!

Гоҳ улар пичирлашдан тўхташар, гоҳ мен шу ерга етганда ухлаб қолардим. Уйқудан уйғонганимда Маржон холанинг қувноқ кулгиси-ю, шодон овозини эшитдим:

Содиқ бола, гул бола,
Танга берсам, майдала!

Биз эрталаб кечқурундан қолган ловияни еб, тут майизи билан гулчой ичдик. Кула-кула гаплашиб, кўчага чиқдик. Ҳатто Маржон хола йўлда, қорда сирпанди ҳам... Йўлнинг бир жойида биз айрилишдик. Маржон хола фабрикага, аммам эса, мени кузатиб қўйиш учун мактаб томонга кетдик. Йўлда мен аммамдан сўрадим:

— «Бузуқ» дегани нима, амма?

— Бемаъни сўз,— деди у.— Бундай сўзларни иккинчи гапирма!

— Маржон хола «бузуқ»ми, амма?

Аммам ҳайрон бўлиб, менга қаради:

— Йўқ! Бу сўзни бошқа айтма!

Мен индамадим, аммо мактаб дарвозаси олдида тўхтаб, яна сўрадим:

— Маржон хола ким ахир, амма?

— Одам, жуда яхши одам,— деди у.— Мактабдан чиқишнинг билан тўғри боққа кел, иккинчи бундай бемаъни сўзларни оғзингга олма!

— Уша кундан бошлаб Маржон хола бизникига тез-тез кела бошлади. Мен ҳам, аммам ҳам унинг келганига севиначдик. Энг сирли суҳбатлар кечаси бизлар чи-роқни ўчириб ётаётганимизда бошланарди. Мен жим бўлиб қолардим, аёллар эса, мени ухляпти, деб ўйла-шиб, пичирлашга тушишарди. Мен ҳар бир сўзни илиб олиш учун қулоғимни динг қилиб ётардим, кейин ўзим сезмаган ҳолда, хаёлга чўмганимча ухлаб қолар-дим...

4

Баҳор келиши биланоқ Аслон бобо бир қўлтиқ га-зета кўтариб, тез-тез кўчага чиқадиган бўлиб қолди, га-зеталарни у қиш бўйи йиққан эди. Агар яқин атрофда Озар кўринмаса, қария бирорта уйнинг ёнига ўтириб олиб, қўлтиғидан битта газетани чиқарарди-да:

— Қани, ўқи-чи, — дерди у газетани бирор болага узатиб. — Негадир, менинг кўзим ўтмай қолди... — Бола-лар гап кўзда эмаслигини, умуман, Аслон бобо ўқишни билмаслигини жуда яхши билишса ҳам унинг гапини қайтаришмасди. Эҳтимол, у қачонлардир арабча ҳарф-ларни танигандир, аммо янги алфавитни билишга унга йўл бўлсин. Бобо диққат билан тинглар, урушга таал-луқли нимаики бўлса, қайта-қайта ўқиттирар, тингла-ганларининг қарийб ҳаммасини ёдида сақлаб қолар ва кечқурун, қариялар мачит олдига тўпланишганда, уруш ахборотларидан уларга гапириб, ҳамма воқеадан хабардор эканлигини айтиб, қойил қолдирарди. Бобо урушнинг яқинда тамом бўлишига қаттиқ ишонарди.

Умуман, шу баҳорда кўпчилик урушнинг туганишига яқин қолганини гапира бошлади. Озар, Сария буви ва Набат хола каби мен ҳам тезда ғалаба қозонишимизга ишонишни хоҳлардим, аммо бунга нимадир халақит берарди. Қишлоқда қарийб бирорта йигит қолмаган бўлса ҳам уруш биз учун гўё энди бошлангандек у яқин-дагина ҳақиқий башрасини кўрсатган эди.

Аёллар тез-тез жанжаллашадиган бўлиб қолишди. Улар уришаётган болаларни ажратиб қўяётиб, сўки-нишар, дўконга қанд олиб келишганида шовқин-сурон қилишар, бир-бирларининг бошларини ёриб, боғ-ларини суғориш учун сув устида ёқалашарди. Бо-

лалар катталардан қолишмас, уларнинг олишувлари янада кескинлашиб борар, кучлилар ожизларни урарди. Ҳатто итлар ҳам ваҳшийлашиб борар, уларнинг дастидан кўчада юриб бўлмасди. Уғирликдан ҳам гапира бошлашди. Бундай сўзларни мен биринчи марта эшитишим эди.

Баҳорда қишлоғимизда очлик бошланди. У секин-аста бошлангани учун мен тезда унинг очлик эканини тушуна олмадим. Агар қишлоғимизда бирор киши ўлиб қолса, бизлар овқат еймиз, деб севинардик. Аммо кўмиш маросимларида энди одамлар дастурхон ёзмай қўйишди. Холида, тўсатдан, очликданми ёки касалликданми, чўпдек озиб, сарғайиб қолди, шунақа ҳам қўрқинчли тусга кирдики, мен бир вақтлар ёнғоқ дарахти устида ўтириб, Холидага айтган сўзларимдан уялиб кетдим. Бир куни кечаси менинг қип-қизил кўйлакли Холидам ўлди. Уни кичкинагина қабрга кўмдилар...

Уйлар ҳам иккига: нони борлар ва нони йўқларга бўлинди. Нони борлар нонини яширар, ҳатто тутунини ҳам яширадиганлар топилди. Одамлар ўзгарди... ёмонлашди... Аммо ўзгармаганлар ҳам бўлди.

Эски большевик Аслон бобо ҳеч ўзгармади. Авваллари унинг боғига қўрқмасдан ясмин ўғирлашга тушганлар, энди уникига нонга борардилар. Қария кўчама-кўча юриб, урушнинг яқин кунларда тугашини айтиб, жанжаллашаётган болаларни яраштирар, баъзан уларни кўчада тўплаб, бир парча нон беришга уйига олиб кетарди. Агар болаларга берадиган егулик ҳеч нарсаси бўлмаган тақдирда ҳам бобо уларга олдин ўтган урушдан, ўзининг очлик йилларидан ва албатта, Лениндан гапирар, гапирганда ҳам Лениннинг бутун умри очлик билан ўтгандек бўлиб кўринарди...

Бобонинг катта боғидаги ясминлар орасида кичкинагина уйи бор эди. Қоп-қора қурум босган шифт, қорайган деворлар, ис босган лампа шиша... Ҳатто бобонинг тартиб билан йиғилган кўрпа-тўшагидан ҳам қурум ҳиди келарди... Баъзан болалар бу уйчага сиғишмасди. Улар бобонинг каравотига чиқиб олишар, уй эгаси бўлса ерга ўтирарди.

— Шундай қилиб,— дерди у чордана қуриб олганича,— бир куни мени Ленин чақириб айтдики...

Гапнинг шу ерида болалардан бирортаси ўзини тутолмай, пиқиллар, аммо Аслон бобо бемалол ҳикоясини давом эттираверар эди. Ленин ҳақида гапирганида, бобо, аҳтимол, биз ҳеч қачон унинг устидан кулмаганимиз учун бўлса керак, ҳаммадан кўра мен билан Озарга кўпроқ қараб ҳикоя қиларди.

Бир марта болаларни кузатиб қўйгач, Аслон бобо ёнимга келиб, қулоғимга:

— Аммангга айт, ўша хотинни уйлариңгизга қўймасин,— деди. Шундан кейин мен ҳеч қачон Аслон бобоникига бормайдиган бўлдим.

Шуни айтишим керакки, Маржон хола учун уришган кишиларим биргина Аслон бобо эмасди. Неча марта лаб мен Маржон холанинг яхши эканлигини, унинг бузуқ эмаслигини исботлаганимча йиғладим, аммо ҳеч кимнинг менга ишонгиси келмасди. Ҳаммадан ҳам кўпроқ мени болалар азоблашарди. Улар Маржон холага тош отишар, олдига югириб ўтиб, юзига қараб: «Бузуқ! Бузуқ!» — деб қичқиришади. Маржон хола ўзига отилаётган тошларни ҳам, қичқириқларни ҳам сезмаганга олиб, ўгирилмасдан, ҳатто бошини ҳам бурмасдан йўлида кетаётган бўлса-да, икки ёнига ҳолсиз осилиб тушган қўлларида, тез-тез ташлаётган қадамларидан руҳан азоб тортаётганлиги билиниб турарди. Агар йўлда бирорта эркак учраб қолса, болалар сўкинишга журъат қилолмай жим бўлиб қолишар, шунда Маржон хола атайлаб болаларга яқин келишга ҳаракат қилгандек туюларди. Унинг ҳеч қандай бузуқ эмаслигига, бекордан-бекорга унга тош отаётганларига ишонч ҳосил қилишсин.

Маржон холани хўрлашар, у ҳақда ёмон шеърлар тўқишар, кейинроқ эса, бу шеърларда Мадина аммам ҳам тилга олинадиган бўлди. Яхшиямки, Набат хола тез-тез сувга бориб турар, унинг олдида болалар Маржон холага тегажаклик қилишга қўрқар эдилар. Кампир такаллуф қилиб ўтирмасдан, тош олиб, болаларни ариқнинг ёнига қуварди.

— Ҳали шошмай турларинг, итваччалар!— дея ўдағайларди кампир.— Худо хоҳласа, Ёқуб келсин, «бузуқ» дейишни кўрсатиб қўяди сенларга!

Бу сўзнинг маъносини мен ҳалигача яхши тушуна олганим йўқ. Аммо бу сўз Маржон холага тегишли эмаслигига мен қаттиқ ишонардим. Бунга Набат хола

ҳам ишонарди, чунки Маржон хола бизникида ётиб қолган пайтлари у гурунглашгани келарди. Бир пайтлар Мукушдан олган бодрингларини қандай лаззат билан еган бўлса, Маржон хола берган папиросларни ҳам шундай лаззат билан чекарди. Балки шунинг учун ҳам болаларнинг Маржон холага айтган сўзларини атайлабдан ўзига айтилгандек ҳисобларди.

Ёз пайти Маржон хола бизникида камдан-кам ётиб қолар, аммо ҳар ой бошида фабрика унга берадиган бир пуд уннинг ҳаммасини бизга келтириб берарди.

Маржон хола бўлмаган вақтлари, биз ухлагани ётганда, тунни қисқартириш учун аммам менга эртақлар айтиб берарди. Баъзи эртақларни унинг ўзи тўқиб чиқарар, мен уларни тезда билиб олардим. Чунки бу эртақларда, албатта, мактаб, менинг отам, Мукуш, бизнинг уйимиз ёнидаги боғчага ўхшаган боғлар, хушбўй атиргуллар, оппоқ кўйлакли қизлар, дағмолланган оппоқ кўйлақда кулиб турган Озарнинг отаси бўларди...

Уша ёзда аёллар қирпичоқ бўлиб сув талашдилар. Фақат аммамгина сув навбати билан бирор марта қизиқмади, у олдиндан меваси сизники, суғорсангиз бас, деб боғдаги мевали дарахтларнинг ҳаммасини, йўнгичқани ҳам қўшниларга бўлиб берди. Мукушнинг боғини эса, бирор марта ҳам суғормади, илгарилари намхуш чиринди ҳиди келиб турадиган боғдаги ҳамма нарса қуриб қолди, ўсимликлар гулламади, йўнгичқа бор-йўғи бир қарич кўтарилди, холос. Мадина аммам гўё буларни сезмасди ҳам. Бир куни Мукушнинг ертўласи босиб тушди, аммам у ердаги тўсинларни олиб чиқиб, севинганича печкага ёқди-да, хурсанд бўлиб фабрикага кетди...

5

Колхоздаги меҳнат кунига ҳеч ким ҳақ олмади. Ҳамма бухгалтер, омборчи, қоровулни сўкарди. Ким айёроқ бўлса, кечасию кундузи колхоз мулкани ўғирлар, ҳамма нарсани кўриб турадиган Муртоз тоғанинг дурбини энди ёрдам бермас, чунки раис аллақачон фронтга кетган, ундан хат-хабар ҳам йўқ эди...

Солдат хатлари камайгандан-камаяр, гўё хатларда ҳам очлик бошлангандек эди. Набат хола фақат

шу ҳақидагина гапирар, Ёқубдан келаётган хатларни ҳатто тушларида кўриб чиқар эди... Уғиллари ҳеч нарса ёзмаётганлигидан Имомали бутунлай ўзини йўқотиб қўйган эди... Фақат Мадина аммамгина хат келмаса ҳам бепарво юрарди. Маржон хола ҳам ҳеч кимдан хат кутмас, ўй-ташвишсиз яшарди...

Ўша оқшом, Озар бизниқига биринчи марта келганида, Маржон хола ҳам ётиб қолганди. У Озарга шундай ёқдики, эртасига одатдагидек, Маржон холани масхара қилмоқчи бўлган болалардан бирининг бошини ёрди. Ҳаммаёғи қонга беланган бола бўкириб Озарга ташланди. Озар қўрқмади, қочиб ҳам кетмади. У бошқа бир каттароқ тош олиб, рақибининг қарши-сига юрди. Униси чекинди. Сўнгра Озар тошни ташлаб, қаёққадир ғойиб бўлди.

Мен уни боғдан топдим. Озар ёнғоқ тагида ётиб, бор овози билан йиғлар эди. Мен уни ўрнидан турғизмоқчи бўлгандим: «У бузуқ эмас! — деб қичқирди. — Маржон хола яхши! Бузуқ — менинг онам!»

Гўё олдиндан эътироз билдиришимни билгандек, газаб билан менга қараб кела бошлаганди, қўрққанымдан тўнқанинги устига йиқилиб тушдим... Мен Маржон холанинги Озарга албатта ёқишини билар эдим, аммо унинг онасининг бунга нима дахли бор?..

Эҳтимол, Озарнинг менга раҳми келгандир, у ўрнимдан туришимга ёрдамлашиб, гуноҳкорона деди:

— Ҳа, мунча қўрқиб кетдинг? Албатта, бузуқ-да! Яхши хотин бўлса, ўшанга тегармиди?

Агар мен болалардан бирининг бошини ёртш билан Маржон хола бир умрга ўзини мазах қилувчилардан қутулишини билганимда эди! Ўзимнинг ожизлигимдан жуда эзилдим! Болалар ўйламасдан унинг орқасидан қичқирадиган ҳар бир бемаъни сўз кўнглимни бузар, уларни тилка-пора қилиб ташлагим келарди. Агар милтиғим бўлганида борми! Катта бўлишни, тезроқ улғайиб, отамга ўхшаб кучли бўлишни истардим. Мен ҳар кеча худога тезроқ катта бўлишни, тенгдошларимни эса болалигича қолдиришни илтижо қилардим. Бироқ тушимда ҳам уларни енга олмас эдим. Мен тагин тушимда кўчамизни, болаларни кўрардим. Улар Маржон холага тош отишар, у бўлса атрофга қўрқиб қараганича, индамас эди. Ту-

шимда болалар Маржон холанинг бошини ёришган эмишу Набат хола ҳовлида унинг мурдасини юваётганмиш. Бу тушларни эслаб, кўп қийналардим. Нагжада қайси бири тушимда, қайси бири ўнгимда эканлигини адаштириб юборар эдим... Мен худога, қанот бер, деб ялинар эдим. Мен шунда уча оладиган ва болаларга тош отадиган бўлардим-да. Баъзан худди қушдек учардим, лекин тушимда ҳам бунинг туш эканлигини сезиб турардим... Ва шунда худо мени ожизликдан қутқара олмаслигига қатъиян ишондим. Буни тўсатдан Озар, тўғриси, у эмас, балки боланинг бошини уриб ёрган ўша тош қилди. Болалар Маржон холани сўкиш у ёқда турсин, айниқса биз Озар икковимиз фабрика ҳовлисидан ломга ўхшаш оғир темир таёқ топиб олганимиздан кейин ҳатто ёнимизга келишга ҳам журъат қилолмай қолдилар. Бу темир таёқ мен интиқлик билан орзу қилган ўша милтиқ ўрнини босар эди. Тўғри, ўшанинг шарофати туфайли Озарга «қутурган» деган лақаб қўйишди, лекин Маржон холага ҳеч ким озор бермайдиган бўлди.

Ҳар оқшом, гудок чалинишидан олдин, мен Озар билан бир пайтлар Мукуш Мадина аммамни пойлаган ўша пастқамликдаги жойни эгаллардик. Темир таёғимизни ушлаб, «ўлжа пойлаган» мушукдек доим тайёр турардик. Ишчилар фабрика дарвозасидан чиқиб, турли томонга тарқалиб кетарди. Болалар дарвоза олдида тўда бўлиб тўпланиб туришар, Маржон холанинг сарв қоматига, этаги остидан кўриниб турган оппоққина оёқларига тикилиб, жим туришарди. Энди ҳеч ким унга ёмон сўз айтишга журъат қилолмасди. Аёллар кетишгач, пистирмамиздан чиқардик. Болалар темир таёқчамизга парво қилмай орқаларига бурилиб кетишарди, аммо баъзилари «қутурган»-ни кўришлари билан урра қочишарди.

Озар темир таёқни елкасига ташлаганича, аниқ, солдатча қадамлар билан жим бўлиб қолган болалар ёнидан ўтар, унинг орқасидан керилиб мен борардим. Шунисини айтиш керакки, бундай юриш бизга жуда хуш ёқарди. Ҳа, Озар ва унинг темир таёғига қарши худо ҳам ожиз экан.

Биз болалардан узоқроққа кетганимиздан кейин, Озар темир таёқни менга берар, елкам унинг оғирлигидан оғриси ҳам катта хурсандчилик билан кўтариб

борардим. Мен оғриққа парво қилмас, ўзимча кучли эканлигимни, менинг ҳам қуролим борлигини, мен ҳам кучсизларни ҳимоя қила олишимни ўйлаб ғурурланардим. Озарнинг темир таёғи ҳозир ҳам баъзан тушларимда ёрдамга келади: шаҳарнинг қоронғи паркларида безориларнинг бошига уришда у менга энг керакли қурол, қизларга шилқимлик қилаётган нусхаларни қувиб юборишимда, ишончли аслаҳа навбат кутмай олдинга ўтишга интиладиган ярамасларни жазолашимда, бошқармалардаги порахўр, бюрократ, лаганбардорларни ҳайдаб юборишимда ўша темир таёғ хизмат қиларди...

Ушандан бери кўп йиллар ўтди, аммо мен ҳозиргача елкамда ўша темирнинг ёқимли оғирлигини сезиб тураман, эҳтимол, фақат шунинг учун ҳам мен яхшиликни ёмонлик устидан ғалаба қилишига ишонаман. Ҳали ҳам ўша темир таёғнинг қаердадир борлигига ишонаман, эртами ё кечми уни топиб оламан, ўшанда ҳамма ноҳақ ёлғончиларнинг миси чиқади...

Қишлоқдан ғолибона чиққач, Мукушнинг уйи орқасидаги тоққа кўтарилардик, бошқа ўзимизни қаҳрамон қилиб кўрсатмаслигимиздан хурсанд бўлганимизча, иссиқ тошлар устига ётиб олардик. Кечқурун, то қишлоқ деразаларида чироқлар ёнгунига қадар бир-биримизга юрак сирларимизни айтардик.

— Кел, қишлоқдан қочиб кетамиз!— хаёлчан дерди Озар.

— Қаерга?

Озар индамасдан тоғлар томонга ишора қиларди.

— У ерда бўрилар...— дердим мен, дунёда энг қўрқадиганим бўрилар эканлигини дўстимдан яширмасдан ҳар сафар шуни баҳона қилардим.

— Бу-чи?— Озар маънодор қилиб ердан темир таёғни кўтарди.

— Ёйишга ҳеч нарсамиз йўқ-да!

— Ов қиламиз,— ўзи ҳам ишонқирамай жавоб берарди Озар.— Жайрон тутамиз.

— Жайрон тутишга бизга йўл бўлсин.

— Бўлмаса, оч ўтирамиз. Мен бир ой овқатсиз яшашим мумкин! Кел, гаров ўйнаймиз!

Мен ўз гумонимни айтиб, овқатсиз ҳеч ҳам яшаш мумкин эмаслигини дўстимга исботлай бошлардим. Озар ишонмаган ҳолда мен билан баҳслашар, сўнгра

Ўзи ҳам овқатсиз яшай олишига ишонмаслигига иқ-
дор бўларди...

— Нима қилиш керак ахир, Содиқ? — ғамгин сўрар-
ди у.

Мен индамасдим.

Бу суҳбат ҳар куни такрорланар, ҳар куни биз қоядан индамайгина тушиб, уй-уйимизга тарқалар-дик. Эртасига мактаб, мачитнинг пастидаги пистир-ма, қоядаги узоқ суҳбатлар... ҳаммаси яна қайтадан бошланарди...

Бу пайтга келиб Озар билан мени болалар боғча-сига қўйишмас, аммо ошпаз Сария буви бизни ҳеч кимга сездирмай овқатлантириб турарди. Овқат со-линган товоқчани катта, қорамтир рўмолининг ости-га яширганича, боғнинг бир чеккасидаги кулбага олиб борарди. Бизлар овқатланар, Сария буви бўлса, ғамгин нигоҳини биздан узмасдан ҳар сафар қўллари-миз билан овқатни оғзимизга жойлаётиб тиқилиб қол-ганимизда, гўё бизга ёрдам бермоқчи бўлгандек юти-ниб қўярди. Товоқча тез бўшаб қолар, буви шодон жилмаяр, кўзлари эса муғамбирона йилтиларди.

— Зарари йўқ, — бўш товоқчани рўмоли остига яшираётиб мамнун гапирарди у, — балким эртага гўшт-пўшт олармиз...

Аммо гўшт эртасига ҳам, индинига ҳам, қолган бошқа кунларда ҳам бўлмасди...

Кузда ишчиларга нон учун карточка беришди. Биз ҳар куни эрталаб дўкон эшиги олдида сабр-тоқат би-лан шу карточкалар орқали нон олардик. Тўғри, биз уни еб қўярдик, тушга бориб ушоқ ҳам қолмасди.

Бир оқшом аммам «Айиқ» лақабли кишини бош-лаб келди, у бир оғиз гапирмасдан ишбилармонлик билан авваллари ўғирланган ноклар пишиб етилади-ган омборни бузди. Кейин нон кесувчи Ҳамзанинг ўғиллари келиб, елкаларига тўсин ва яккачўпларни қўйиб, ҳуштак чалганларича, уйларига олиб кетди-лар. Бунинг учун Ҳамза бир неча кун кетма-кет биз-га бир буханкадан нон юбориб турди. Кейин, тагин нон узилиб қолди, бир неча кундан сўнг, мактабдан қайтгач, мен «Айиқ»ни ёндош қурилган бинонинг томида кўрдим. Чанг жуда юқорига кўтарилган бў-либ, қуруқ тупроқ тўсинларнинг орасидан ёзда Му-

куш ётадиган катта хонага тўкиларди. Мен ғалати бўлиб кетдим, аммо аммамнинг кўриниши шунақа эдики, гўё буларнинг ҳаммасининг унга ҳеч қандай алоқаси йўқдек эди. У минғирлаб ашула айтганича, бемалол самовар қўярди.

Тўсинлар қулаб, бир-бирининг орқасидан шовқин солиб учиб тушди. Аммам бўлса, қайнаётган самовар ёнида турганича, ўз уйининг томида чекиб турган Набат хола билан нималарнидир завқланиб гаплашар эди...

Қишга бориб Мукуш авайлаб қараган катта уйлардан печкаси бор биттагина уй омон қолди, аммо бу аммамнинг кайфиятига ҳеч ҳам таъсир қилмади. Биз хонада ёлғиз ўтириб, Озарнинг отасидан қолган китобларни ўқирдик ёки навбат билан эртақ айтардик. Мадина аммам қайта-қайта мактаб ҳақида гапириб берар — бу унинг энг сеvimли ҳикояси эди. Аммамнинг ҳикоясини эшитиб, ҳар сафар Мукушни фронтга жўнатгандан кейин айтган қўшиқни эслардим. Оппоқ кўйлакли қизларни Мадина аммам жажжи қизлигида мактабга қатнаган, ўша четларида атиргуллар ўсган сўқмоқларни кўрардим...

Кейин бизнинг ёруғ ва иссиқ, эртақларга бой хонамизга Билгеис хола кирарди. Чироқнинг ёнида палосда бемалол ўтирган ўғлига қўрқа-писа қараганича, сабр-тоқат билан ўрнидан қўзғалишини кутарди... Улар кетишгач, ҳозиргина оловнинг атрофида парвонадек айланиб юрган эртақлар ҳам хонадан учиб кетарди... Мен Билгеис холанинг орқасидан қараганимча, ҳозир у Озар билан совуқ, сирпанчиқ йўлда қўли билан чироқни шамолдан пана қилганича кетаётганлигини ўйлардим. Мен энди оппоқ қўйлактаги гўзалларни эмас, балки юпқа пальто, эски бошмоқ кийган оч, совуқдан қалтираган болаларнинг эртага мана шу йўлдан юришини кўз олдимга келтирардим...

УЧИНЧИ ҚИСМ

1

Имомали амакининг кенжа ўғли Маликни армияга ё баҳорда, ё эрта кузда олиб кетишганди, аниқ эслай олмайман, ҳар ҳолда қиш ҳам эмас, ёз ҳам эмасди, чунки ҳаммаёқ ям-яшил эди. Бир неча кун ўтган

дан сўнг эса, Имомали амакининг бир ўзи тоққа чиқиб, погорасини бор кучи билан чалди — эрталаб у иккинчи марта қоракхат олган эди. Чол қияликда югуриб-елиб, погорасини чалар ва ҳалок бўлган ўғилларини чақирарди:

«Алиш!.. Валиш!.. Алиш!.. Валиш!..»

Шу кундан бошлаб Имомали амакининг эси киларли-чиқарли бўлиб қолди, ҳар қолда одамлар шундай дейишарди.

Аммам отамнинг асалари қутиларини сотди, кейин қасққадир палосларини олиб кетди. Бу воқеалар ё баҳорда, ё кузда бўлган эди. Урушнинг охириги йилида бу икки фасл бошимда чалкашиб қолди. Отамнинг сўнгги хати ҳам ё баҳорда, ё кузда келган эди, буни ҳам яхши эслай олмайман.

Аммо мен, бизнинг қишлоғимизда, мактаб директорининг ифода қилишича, «шарқдан келиши мумкин бўлган тасодифни бартараф қилиш учун» жойлаштирилган солдатларнинг кузда — урушнинг сўнгги кузида пайдо бўлиб қолишганини аниқ айта оламан. Машқлардан сўнг улар дам олиш учун соатлаб думалаб ётган ўт-ўланларнинг сариқлигини эслаб қолганман ва яна бизнинг бўш уйимизга жойлашиб олган солдатларнинг ҳил-ҳил пишган «муқаддас» нокларга тегишмаганлиги ҳам эсимда, мен нокларни узиб, станцияга олиб борардим...

Солдатларнинг кўпчилик қисмини клубга жойлаштиришди, қолганларини Абутолиб тоға милиционер ҳамроҳлигида уйларга тарқатиб чиқди. Бу воқеа жанжалсиз ўтмади, баъзи бировлар ҳатто районга ҳам арз қилиб боришди, аммо кўпчилик ҳамқишлоқларим солдатларни қувониб кутиб олишди. Мадина аммам ҳеч ўйламасдан, хотиржамлик билан уйимизнинг калитларини Абутолиб тоғага берди. Набат холага келганда эса, у: «Вой, худди Ёқубгинамнинг ўзи-я», — деб ўзбек солдатини танлаб оларкан, унинг қўлидаги тутаб турган папиросдан кўзларини узмасдан, сал бўлмаса куч билан ҳовлисига судраб кирди.

Набат холанинг сеvingани солдатларда тамакининг кўплигидан бўлса, Аслон бобонинг қувончи шунинг учунки, энди у кунни билан қўлтиғига бир боғлам русча газеталарни қистириб, клуб олдида юриши ҳамда солдат ва офицерлар билан русча гаплашиши мум-

кинлигидан, биз болалар эса, хурсандчилик бўлганидан севиндик. Солдатлар келиши билан қишлоқда ўз-ўзидан бозорча пайдо бўлди: клубнинг олдидаги катта чинор остида энди писта, тухум, қуритилган мевалар сотишарди... Дарсдан сўнг, болалар чўнтакларини ёнғоққа тўлдириб, клубга қараб: «Арех камунада!.. Арех камунада!..» — деб югуришарди.

Мактаб ҳовлисида, кўчада, боғларда — ҳамма ерда ур-йиқит эди: биз ҳарбийларни ўзаро ҳеч бўлиша олмасдик. Баланд бўйли, қизил юзли, погонларида ҳаммасиникидан ҳам кўп юлдузчалари бўлган офицерни, албатта, Озар ўзиники қилиб олди, темир таёғи борлигидан у хоҳлаганини танлай оларди-да. Фақат мана шу таёғнинг қудрати туфайли бошқа юлдузчаларнинг эгаси — ёшгина мовий кўз офицерни Озар менга ажратди, аммо бунинг учун баъзи бир қонуний асослар ҳам бор эди. Чунки бу офицер ҳам, Озарга «қарашли» ўша офицердек, отамнинг уйига жойлашиб олди. Офицерни мендан тезда олиб қўйишди. Албатта, бунинг учун ўзим гуноҳкор эдим, тўғриси, мен эмас, балки менинг юраксизлигим эди. Мен ҳатто ўз уйимга кириб у билан саломлашиб чиқишдан ҳам иймандим. Охири Набат холанинг уйига жойлашган ўзбек билан қаноат қила қолдим.

Кейинчалик кетаётганларида солдатлар қишлоқда анча қимматбаҳо нарсаларини: охиригача кийилмаган этиклар, шинель, бир уйда ҳатто ов милтигини ҳам эсдан чиқариб кетишибди. Солдатлар кетганидан сўнг, мен эгар ва бир банка гуталин топиб олдим. Тўғри, гуталинни керакмаслиги учун ташлаб юбордим. Эгарни бўлса, ўша заҳотиёқ унутиб юборибман. Аммо мана бу, отам қачонлардир палос тўшаган жойга ўрнатилган катта қора қозонни, эҳтимол, ҳеч қачон унутмасам керак.

У ерга мени Озар бошлаб борди: бир неча кун ичида у баланд бўйли, қизил юзли, погонларида энг кўп юлдузчалари бўлган офицер билан шундай дўстлашиб олибдики, унинг олдига худди ўзининг уйига боргандек браверар экан. Озар рус тилини яхши билиши билан машҳур эди. У ҳатто ҳамма дарсликлардан русча-озарбайжонча луғатларни йиртиб доим чўнтакларида олиб юрарди. Озар ўзининг' бор билимини ишга солиб, бир амаллаб офицерга, улар яшаб

турган уй менга тегишли эканлигини, мен бу уйнинг эгаси эканлигимни тушунтирди. Озарнинг офицери мендан ҳеч нарсани сўраб-суриштиради, фақат битта савол берди: «Отанг солдатми?» Мен бошимни лиқиллатдим. Индамас, баджаҳл солдат йўнилган тахтача билан қозонда ниманидир кавлаётиб, ўгирилди ва менга шундай қарадики, мен тезда бу сўзлар оддийгина бир сўз эмаслигини, уларда нимадир борлигини, ўшанда мудиримизнинг ўғилчаси нега қийнамай қўйганлигини тушундим. Бир соатдан кейин солдат бўтқаси тайёр бўлди, қачонлардир бувим менга биринчи марта иштонча кийдирган ўша жойда ўтириб, котелок тўла бўтқани олдимда ушлаб турардим. «Отам — солдат!» — бу икки сўз қишлоқда ўзига хос паролга айланди — қишлоғимизнинг ўнларча болалари уйимиз ёнига тўпланишиб, бўтқа сўрашарди, аввалига рад қилишмади, аммо болаларнинг сони шунчалик кўпайдики, офицер дарвозани бекитишни буюрди, энди мен билан Озардан бошқа ҳеч кимни ҳовлига қўйишмасди. Кейин болалар улкан шохлари девор устига эгилиб, ҳовлимизни ўраб олган катта ёнғоқ дарахтига чиқа бошлашди. Агар уларга ҳеч нарса беришмаса, болалар соатлаб шохларда ўтиришар ва ғаройиб қушлардек, турли-туман овозларда фақат: «Отам солдат!.. Отам солдат!..» — деган сўзларни қичқириб айтишарди. Энг довюраклари девордан ошиб ўтиб, тўғри қозоннинг ёнига боришарди. Марҳума Холиданинг синглиси Волида бўлса, қачонлардир бизнинг думсиз товугимиз деворда кавлаган тешикдан фойдаланиб, рахит касалидан қийшиқ бўлиб қолган оёқчалари билан тўғри ҳаммадан кўп юлдузчалари бўлган офицернинг ёнига оқсоқланиб борди. У ҳатто керакли сўзларни ҳам айтолмасдан, фақат: «Отам..» деди-ю, аччиқ йиғлаб юборди. Қизил юзли офицер Волидани қўлига олиб, бошини силади, тез-тез унинг қизил кўйлакчасининг этагига, то у кўтара олгунича нон, шакар, картошка солди. Йиғидан тўхтамаган қизча яна товуқ тешигига қараб йўл олди. Девор орқасидан кўзлари қувончдан порлаганча Сона хола қаради.

Мен энди оч қолмасдим. Уйнинг эгаси бўлганлигим туфайли, унинг дарвозаси ва солдат қозонига бориш мен учун ҳамма вақт очиқ эди. Бу етмагандек,

Набат холанинг уйида турган ўзбек ўз котелогида тез-тез бирор нарса бериб турарди. Тўғри, бу ерда ҳам ўзига хос қийинчиликлар бор эди. Қўлимда котелок билан уйнинг орқасидаги тепачага ўтиришим биланоқ, Набат холанинг невараси Роҳиб шу ондаёқ томда пайдо бўлар, ҳар бир қошиқ ейилаётган бўтқани кузатиб турарди. Сўнгги пайтларда у менга бўриваччадек қарар, бир марта бўлса, мактабдан қайтаётганимда, томдан катта бир гиштни олиб, менга иргитди. Агар ўша гишт бошимга текканида, ўзбек солдат котелогида менга овқат ташимасди... Роҳибнинг мenden оч эмаслигини яхши билардим, чунки Аваз биринчи навбатда уни тўйдиришга ҳаракат қилар, уларнинг уйида солдат пайдо бўлиши билан бола тўйиб, юзлари қизарган, аввалгидек тўлишган бўлса ҳам барибир бўтқа томоғимга тиқиларди.

Менга шерик бўлган солдат олижаноб бўлиб, қарийб ҳар куни бўтқа келтирар, аммо аввалига у менга ёқмаганди, чунки унинг погонларида биронта ҳам юлдузчаси йўқ, юзи Озарнинг офицеридек қизил бўлмасдан, бугдой ранг эди, у мен билан русча гаплашмасди... Тўғри, Аваз тезда озарбайжончани ўрганиб олди, аммо бу мени қувонтирмади. Ҳамма болалар каби мен ҳам русча гаплашишни хоҳлардим.

Аваз бақувват, елкалари кенг киши эди. Мен унинг хушфёъл, очиқ юзига қанчалик тикилсам ҳам унинг ёшини аниқлай олмадим. Бу солдат менинг отам билан тенгдош бўлса керак, деб ўйлайман. У умуман отамга ўхшар эди, отамникидек қалин ва кенг қошлари, катта бурни ҳам, аммо мен отамни ҳеч қачон солдат формасида кўрмаганман. Бироқ Набат қола ҳам уларнинг ўхшашлигини айтарди.

Агар гап фақат менга қолганда эди, мен, албатта бу солдатни кўздан қочирган бўлардим, аммо Аваз менга очиқдан-очиқ қизиқиш билан қарарди. У қарийб ҳар оқшом келар, мен билан қоронғи тушгунча ўтирарди. Бир куни у мenden колхоз боғига бошлаб боришимни сўради, солдатлар учун кино олиб келишганида ҳам мени таклиф қилди, биз ўзимиз билмаган ҳолда дўстлашиб қолдик.

Биз Аваз билан оқшомларни Мукушнинг уйи орқасидаги тоғда ўтказадиган бўлдик. Утларнинг устига чўзилганимизча, бегона қишлоқларни кузатардик ёки

чиқаётган қуёшга ёнбошларимизни тутиб, дунёдаги ҳамма нарса ҳақида: уруш, солдатлар, немис фашистлари ҳақида суҳбатлашар эдик. Баъзан бу узоқ суҳбат устида ухлаб қолардик. Ишдан қайтган аммам бизни уйғотишга келарди. Аваз аммамга гуноҳкорона ва итоаткорона жилмаяр, аммам ҳам унга енгил, зўрға билинадиган табассум билан жавоб берар, бу ғалати сирли табассум то қоронғи кечгача унинг юзидан аримасди. Бир куни Аваз бир буханка нон келтириб, аммамга беришимни илтимос қилди. Мен сакраганимча уйга югурдим. Аммам нонни олмади, аммо нимагадир ойнанинг олдига бориб ўзининг яшил кўйлагини кўздан кечира бошлади, тагин унинг юзида енгилгина, зўрға билинадиган табассум пайдо бўлди. Бир неча кундан сўнг мен яна Мадина аммамнинг юзида шу табассумни кўрдим. У арралаб ташланган тут ёнида туриб — Мукуш кетишидан бир оз олдин уни арралаб ташлаган эди, нон ёпарди. Аваз ҳам шу ерда, эшикни ўтинликка ёрарди. Эрталаб фабрикага кетаётиб, йўлда мен билан аммам қўшни уйнинг дарвозасида турган Авазни кўрдик. Мадина аммам ва солдат бир-бирига қараб жилмайишди. То фабрика дарвозасигача аммамнинг юзидан майин, сал уялганнамо табассум аримади. Ҳатто кечқурун ишдан сўнг ҳам бу табассумнинг излари унинг юзида акс этиб турарди...

2

Уша оқшом аммам ишдан жуда қувноқ қайтди, менга ҳатто ҳаддан ташқари хурсанддек туюлди. Бирор аниқ сабаб бўлмаса ҳам аммам бор овози билан кулар эди. У бутун оқшом кулди. Деразанинг ёнида туриб кулди, ойнага қараб кулди, кейин қулги унинг бутун баданини қалтиратган қаттиқ хохолашга айланди. Менга у гўё ақлдан озгандек туюлди. Аммам узоқ хохолади, кейин йиғлай бошлади. Унинг йиғиси ҳам худди хохолаб кулганидек, қўрқинчли эди. Аммам кечаси билан ухламай чиқди, аммо эрта туриб, фабрикага кетиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Мен худди Набат холадек, қўлларимни кўтариб шивирладим: «Худога шукур!..» Аммам ақлдан озмаганлиги учун худога миннатдорчилик билдирдим.

Менга авваллари ҳам Авазнинг Мадина аммамга тикилиб, жилмайганлари унча ёқмас эди. Улар бир-бирларига қараб қизарганларича жилмайганларини кўрганимда, нимадир мени безовта қилар, сергаклантирарди. Энди мен бу кенг елкали, хушфеъл кишини ёмон кўриб қолдим. Гап нимада эканлигини тушунмасдим, аммо Мадина аммамнинг кулгиси, қўрқинчли йиғиси қандайдир йўл билан Авазга боғлиқ эканлигига шубҳа қилмасдим. Мен Аваздан қоча бошладим, у келтирган нарсаларни емасдим, бир куни унинг боғда ётганини кўрганимда эса, Озарнинг темир таёғи билан ўлдиришга қарор қилдим.

Аммам ҳам қўшнини кўрмасликка ҳаракат қиларди, агар у Авазни кундузи учратиб қолса, кечаси билан кўз юммай чиқарди: у гоҳ ўрнидан турганича, соатлаб бир нуқтага тикилиб ўтирар, гоҳ тўсатдан юракларни музлатиб юборадиган, қўрқинчли овозда хохолой бошларди. У самовар қўяр, бироқ унга сув қуйишни эсидан чиқарар, кўрпаларни шундай тўшардики, кўрпа кўрпачанинг остига тушиб қоларди, лампага керосин қуймасдан ёқиб, нима учун ёнмаётганига ҳайрон бўларди... Энди самоварни ўзим назорат қилардим, чироққа керосин қуярдим. Эрталаб, одатдагидек, аммам фабрикага кетгач, мен ҳар сафар осмонга қўлларимни кўтариб, кечаси ҳеч қандай ҳодиса рўй бермагани учун худога миннатдорчилик билдирардим...

Туманли ва рутубатли қиш кунларидан бири эди. Аммам фабрикадан Маржон хола билан бирга қайтди. «Худога шукур,— ўйладим мен,— ниҳоят, Мадина аммам қоронғиликда хохолой бошлаганда, бир ўзим бўлмайман». Аммо аммам бу оқшом хохолоб кулмади. У Маржон хола билан алламаҳалгача секингина нима ҳақдадир суҳбатлашиб ўтирди. Мен бўлсам, деразага қараб-қараб уйнинг атрофида тентираб юрдим. Ҳаммаёқ жимжит, осойишта эди... Аммам йиғламас, кулмас, бир нуқтага қараб ўтирмас эди. Биз ётдик, узоқ вақт жимиб қолдик. Кейин аммам хўрсинди.

— Биласанми, Маржон, сал бўлмаса жинни бўлиб қолардим...— ўйчан гапирди у.

— Аҳмоқсан-да,— секин жавоб берди Маржон хола.— Озгина ўйлаб кўрганимда эди, турмушингни заҳар қилмасдинг. Кутаётган одамини қаранг! Йигит

сени яхши кўрса, жонини ҳам аямаса. Чиройлилигини айтмайсанми — қараб тўймайсан!

Аммам ҳеч нарса демади. Маржон хола ҳам жимиб қолди. Кейин чуқур хўрсинди.

— Ўз бахтингдан юз ўгириясан, Мадина!— Маржон холанинг шивирлашида ҳавас ҳам, қўмсаш ҳам бор эди.— Мени биров шундай севганида эди! Ўзбекми, русми, арманми, ким бўлишидан қатъи назар! У билан бошим оққан томонга кетардим! Поезд деразасининг ёнида ўтирган бўлардим... Дунёда қанчалик қизиқ нарсалар бор, биз бўлсак, бу ерда бурчакдаги сичқонлардек бирор нарсани тасаввур қилишни ҳам билмасдан ўтирибмиз!..

Маржон хола бу сўзларни шундай ишонч билан айтдики, гапирганлари хаёл эмасу гўё ҳаммасини кўзи билан кўргандек эди. Шунда биринчи марта унга нисбатан менда шубҳа туғилди. Худди шунга ўхшаш, ҳув, ўша йигит атиргулларни Маржон холанинг ўзи ўйлаб чиқармаганмикин...

Яна жимлик чўкди. Тағин Маржон хола шивирлай бошлади:

— Гап шу, Мадина, эртага Авазнинг олдига борай-чи! Йигитга гапнинг очиғини айтаман. Уни ўйлаб, қуруқ суягинг қолганини, фақат эрингдан қўрқинингни айтаман.

— Нималар деясан!— қичқирди аммам, сўнг қўрқув аралаш менга қаради.— Бундай гапларни хаёлинга ҳам келтирма! Бунақа қилсанг, ўлгунимча юзингга қарамайман! Ахир мен эримдан қўрқмайман-ку. Мен...— аммам жимиб қолди.

Маржон хола унинг кимдан қўрқинини сўрамади, аммо отамнинг қора этиклари дарҳол кўз ўнгимда чайқала бошлади. Мен Мадина аммам ҳам ҳозир қоронғиликда ўша этикларни кўраётган бўлса керак, деб ўйладим. Аёллар бир дақиқага жимиб қолишди.

— Сен ростдан ҳам жинни экансан!— хўрсинди Маржон хола.— Шунақа эр бўлар эдики!..

— Менга ҳеч қанақа эрнинг кераги йўқ! Менинг вақтим ўтди, Маржон... Қара, қанча гўзал қизларнинг бўйи етган... Менинг қўлимда бола ҳам бор... Содиқ учун яшайман... Аммо менга оғир, Маржон!.. Оҳ, қандай оғир! Ахир, уятдан ёниб кетишимга сал қолди-я... Сал бўлмаса, ақлдан озай дедим!

Аммам ақлдан ҳам озмади, уятдан ҳам ёниб кетмади. Ҳеч ким ҳеч нарса билмади. Ҳатто Озарга ҳам мен ўша даҳшатли тунлар ҳақида гапирганим йўқ. Эҳтимол, фақат Набат холагина, нима учун унинг қўшниси бир ҳафта ичида шунчалик ориқлаб, қорайиб кетганини сезгандир. Бунинг устига, яхшиямки, Маржон хола бор, у қаердандир гўшт, тухум ва пишлоқ олиб келиб, Мадина аммамни ейишга мажбур қиларди. Тўғри, у камдан-кам ётиб қолар, бу мени жуда хафа қилар, чунки ҳар оқшом бизнинг дарвозамиз ёнига Аваз келарди, ҳар оқшом Мадина аммам мени уни ҳайдаб юборишга юборарди.

— Бу ердан жўна! — қичқирдим мен томга чиқиб.

Аваз индамай орқасига ўгирилиб кетар, мен эса хонага қайтиб кирардим.

— Нимага бунча эшакдай бақирасан! — касалманддек титраб гапирарди аммам. — Шунақа ҳам бақирадим!.. У киши мусофир бўлса...

Мен ярим овоз чиқариб гапира бошладим, кейин гапиришимга ҳеч қандай ҳожат қолмади: мени том устида кўриши биланоқ Аваз кетар, шунга қарамасдан, хонага қайтиб кирганимда, аммам тиш оғриқдан бужмайгандек, мени уришиб берарди.

— Наҳотки секинроқ гапиришнинг иложи бўлмаса? Одамга бундай бақирини яхши эмас!

Аммам ухлаёлмас, унга доимо Аваз деразамизнинг ёнида тургандек туюларди. Ярим тунда тўсатдан мени турғизар, совуқ ва қўрқувдан жунжикканимча, томга чиқардим. Ҳовлида ҳеч ким йўқ, атроф зим-зиё. «Кет! — дердим мен қоронғиликка. — Кет! Кетгин, илтимос!» — секин қайтарардим мен дарахтларнинг қора кўланкаларига қараб.

Уша оқшом Аваз ҳамишагидек дарвозамиздан қуруқ қайтиб кетди. Аммам одатдагига қараганда осойишта бўлиб, индамай жойига ётди. Маржон хола тез ухлаб қолди. Мен қимирламасдан ётардим, энди аммамдан олдин ухлаб қолмасам ҳам ўзимни ухлаётган қилиб кўрсатардим. Мадина аммам ярим тунда ўрнидан туриб қолса борми, ҳозир кетиб қолади, деб юрагим шув этиб кетарди! Менинг бақиргим, унинг қўлларидан маҳкам ушлаб олгим келар, аммо қўрқув томоғимни бўғиб қўйганидан қичқирмасдим ҳам,

қимирлолмасдим ҳам, фақат дағ-дағ қалтирар эдим.

Аммам ўрнидан турди. Чироқни ёқиб, уни палоснинг бир бурчагига қўйди. Кейин менинг жилдимни олиб ичидан дафтар олди-да, бир варақ йиртиб, тиззасига китоб қўйиб тез-тез ёза бошлади...

Эрталаб аммам мени уйнинг орқасига олиб бориб, Маржон хола келмаяптимикин, деб атрофга қараганича, қўллари титраб хат тутқазди. Энг аввало, у менга бу хатни нима бўлса ҳам ўқимаслигимни қаттиқ тайинлади, ҳатто уни айлантириб ҳам кўрмасдан, чўнтагимга солиб солдатларнинг машқларга жўнашини кутиб туришимни айтди. Аммам солдатларнинг машқлари қаерда бўлишини, қайси дарахтнинг тагида Авазни кутишимни, унинг олдига қандай қилиб бориб сўрашини, аввало саломлашини... куйиб-пишиб тушунтириб берди.

Маржон хола билан Мадина аммам фабрика дарвозасида кўздан ғойиб бўлиши биланоқ мен эҳтиёткорлик билан атрофга аланглаганимча ҳар куни эрталаб солдатлар ўтадиган йўлга бурилдим. Мен йўлнинг чеккасидаги ўрага яшириниб, аъзойи баданим қалтираганича бир неча дақиқа қимирламасдан ўтирдим. Кейин чўнтагимдаги хатни чиқариб, ўқий бошладим. Хаёлларимни бир ерга тўплашга ҳолим йўқдек туюларди, аммо ғалати томони шу эдики, бу чапланган, ўчирилган ва қайта ёзилган сўзлар, кўз ёшлари ёйилиб доғ бўлган хат ҳозиргача кўз олдимда турибди.

«Бу кичик хат орқали қалбимнинг тўрида авайлаб сақланган саломларимни сендек меҳрибон сирдошимга юборяпман, жоним. Мени кечиргин, сени жуда кўп хафа қилдим. Мен сенга жафо қилдим. Юзимни шу қоронғи кечага тутиб, сенга ёлвораманки, мени кечиргин, Аваз. Менинг бошимдан жуда кўп мусибатлар ўтди. Акам зўрлик билан мени эрга берди. Эрнинг уйида бир кун ҳам рўшнолик йўқ. Жоним қурбон, Аваз, мени бу мусибатдан қутқар, бу юртдан олиб кет. Бирор сувсиз саҳро қучоғига, бирор зулмат қоянинг тагига бўлса ҳам мени олиб кет. Сенга ёлвораман, бу юртдан мени олиб кет. Сен келгандан бери тинчим йўқ, Аваз.

Сен келганда ёз эди,
Қўллар тўла ғоз эди.
Мактуб ёзмоқ истадим,
Лек сиёҳим оз эди.

Сен келганда қиш эди,
Чаманлар сўлмиш эди,
Боқдим, совуқ йўлларга,
Юрак-бағрим ғаш эди.

Мен ҳозиргача ҳаммадан қўрқар эдим, Аваз. Энди ҳеч кимдан қўрқмайман. Кечқурун, қоронғи тушганда сени дарёнинг ёнида кутаман. Келгин, Аваз, албатта, келгин, жоним қурбон сенга.

Хўроз бонг берганда кел,
Ярам қон берганда кел,
Тирикликда келмадинг,
Лоақал жон берганда кел...»

Хатнинг охирида, севги мактубларида албатта бўладиган бир нечта тўртликлар бор эди. Мен қўлларим билан юзимни бекитганимча аччиқ-аччиқ йиғладим. Аммам мени ташлаб кетишга қарор қилибди-да, энди у «бузуқ» бўлиб кетаркан-да. Ҳаммасидан ҳам хатни минг бўлак қилиб бурдалаб ташлашни хоҳлардим. Нима учун бундай қилмаганимни ўзим ҳам билмайман. Мен хатни чўнтагимга тиқиб, енгим билан кўз ёшларимни артдим-да, солдатларга етиб олиш учун чопиб кетдим.

Солдатларни қувиб етишга улгуролмадим, чунки қаршимдан рўмолини судраганича, сочлари тўзиб, ҳарсиллаб келаётган Мадина аммам чиқиб қолди. Унинг ранги оппоқ, жиққа терга ботган кўзлари ғалати порилларди.

— Хат қани?!

Мен чўнтагимдан хатни чиқариб, Мадина аммамга бердим. У дарҳол қизариб, чуқур нафас олиб, тош устига ўтирди. Кейин хатни майда-майда бўлақларга бўлиб ташлади-да, мени қучоқлади, икковимиз ҳам йиғлаб юбордик...

Уша оқшом Аваз бизнинг дарвозамиз ёнига келмади. Эҳтимол, у билан Маржон хола гаплашгандир,

эхтимол, Набат хола бирор нарсани сезиб қолгандир, аммо у қайта кўринмади... Урнимизга ётаётиб, Мадина аммам мени қучоқлади ва шундай қаттиқ бағрига босдики, гўё бизлар минг йил кўришмагандек эдик.

— Сен мени ташлаб кетмайсанми, Содиқ? Унутмайсанми! Катта йигит бўлганинда, уйланганинда ташлаб кетмайсанми? Бизлар яхши яшаймиз. Сенинг қизчанг бўлади, катта бўлса, эрга берамиз... Насиб бўлса, ўзим тўйида ўйнайман. Мени ташлаб кетмайсанми, Содиқ? Ташлаб кетмайсанми?

У йиғлаб, мени қучоғида қийнади. Мен бўлсам, унинг бирорта саволига жавоб беролмасдим. Унга жавобнинг кераги ҳам йўқ эди.

«Сени ҳеч қачон ташлаб кетмайман, амма,— ўйлардим мен унинг илиқ қўлларида уйқу элитаётиб,— ҳеч қачон бир ўзингни ёлғизлатиб қўймайман. Мен Бокуга бораман, ўқишни битириб, сени ёнимга олиб кетаман. Бизлар ҳар куни театр ёки кинога борамиз. Мен сенга магазинлардаги энг чиройли гулдор кўйлақлардан олиб бераман... Ҳар куни конфетлар олиб келаман. Сенинг ақлдан озиб, «бузуқ» бўлмаганинг қандай бахт, бўлмаса болалар мени бир умр мазах қилишарди...»

3

Солдатлар қандай келишган бўлса, шундай тўсатдан кетиб қолишди. Қуёшли қиш кунларидан бири эди. Иккинчи сменада биринчи дарс бошланди. Озар иккимиз китобдан уйга берилган топшириқни кўчириб бўлиб, нима билан машғул бўлишни билмасдан, бекор ўтирардик. Бизларга рус тилидан дарс берадиган «Мушук» лақабли Аҳад муаллим, одати бўйича, тирсақларини столга тираганича печканинг ёнида мизғиётган эди...

Биринчи бўлиб, мактабимиз ҳовлисидаги кичкина гимнастика майдончасидан келаси йил мактабга борадиган болаларнинг қичқириғи эшитилди. Кейин тоғ тагига тушаётган машиналар моторининг гувиллаши қулоққа чалинди. Парталарнинг қопқоқлари зириллаб кетди. Аҳад муаллим эриниб бошини кўтарганича, уйқули кўзлари билан бизга қаради. «Солдатлар кетишяпти», — бамайлихотир деди у тагин

мизгиш учун бошини қўлига қўйиб. Аммо бизлар мизгишига қўймадик. Аҳад муаллим билан доимо русча гаплашадиган Озар бирдан қўлини кўтарди:

— Учитель, разрешай, я пошел!— деганича, жавобини ҳам кутмасдан, эшикка қараб юрди.

Болалардан ботирроқлари ўқитувчининг ёнидан «лип» этиб ўтиб кетишди, уларнинг орқасидан бошқалар ҳам югуришди. Бир оздан сўнг синфда Аҳад муаллимнинг ўзи қолди.

Ҳамма синфлардан болалар югуриб чиқишар ва «Ура!»— деб қичқиришганча машиналар қаршисига чопишарди. Мен фабрикага қараб югурдим. Мачитнинг олдига тумонат одам йиғилган эди. Ишчи аёллар ишларини ташлаб, деразаларнинг олдида тўпланиб туришар, зирҳланган машиналарнинг кетидан саф тортиб кетаётган солдатларнинг орқасидан қараганларича, нималарнидир қичқиришарди. Уста тўхтаб қолган станоклар ёнида юриб, жаҳл билан ўз-ўзига вайсарди. Мадина аммам деразанинг ёнига келмади. У барабанларнинг ёнида, сукут билан бошини қўйиб солиб турарди... Аммо Маржон хола ҳаммадан ҳам кўпроқ шовқин соларди. У деразанинг темир панжарасидан қарийб шифтга чиқиб олган бўлиб, панжара орасидан бошини чиқарганича, солдатларга қараб, куйлар эди... Унинг товушини умумий гувиллаш босиб кетганди...

Бизнинг директоримиз қўлида таёғи билан кўчада худди қўйларни ҳайдаётгандек, болаларни мактабга тўплаш учун узоқ елиб-югурди. Уйга қайтаётганимда, Набат хола чақирди. Кампир, яхши одам билан ажралишга тўғри келганлигини айтиб ғамгин хўрсинди, эски камзулга ўралган тугунини олиб, менга узатди. Тугунда қандайдир жуда қимматбаҳо нарса борлиги сезилиб турарди.

— Унда озиқ-овқат бор,— насиҳатомуз гапирди Набат хола,— газетага ўралган. Газетани ташламанглар, кейин менга келтириб берасан...

Мен уйнинг орқасига югурдим, бундан бир неча кун аввал, йўлнинг чеккасидаги ўрада ўтириб, аммамнинг хатини ўқиганимда мени чулғаб олган ўша даҳшатли қўрқув билан тугунчани боғлаб турган ипни узиб ташладим. Бу ерда тугунни очиш хавфли эди — тезда фабрикадан аммам келиши керак — мен

тоққа чиқиб, бизга қарама-қарши томондаги қияликдан тушдим, фақат шу ердагина сал ўзимга келиб, тугунни оча бошладим. Газетанинг ичида бир буханка оқ нон билан учбурчак қилиб тахланган хат бор экан. Ўзимни йўқотганимча бу кичкина оппоқ учбурчак хатни майда-майда бўлақларга бўлиб ташладим. Ўзимни босиб олганимдан сўнг, ушоққина қороз бўлақчаларини йиғиштириб ўқишга ҳаракат қилдим, аммо энди кеч эди...

Хат ва бир буханка нондан ташқари, тугунда уч банка консерва бўлиб, улардан иккитаси «Кильки в томате» учинчисига эса «Морская капуста» деб ёзилган экан. Мен камзулнинг чўнтаklarини кавлаштириб, биттасидан ўттиз сўмлик ва иккинчисидан, печенъенинг пачкасига ўхшаган унча катта бўлмаган иккита қутича топиб олдим. Иккаласига ҳам кўк сиёҳ билан «Мерджан» деб ёзилган эди. Бу мени ҳайратга солди ва мен қутичалардан бирини очишга қарор қилдим. Унда печенъе эмас, балки узун, оппоқ сигареталар — бунақасини ҳеч қачон кўрмаган эдим — бор экан. Қутининг ичидаги қоңқоғининг устига ўша кўк сиёҳ ва ўша дастхат билан: «Прощай, Мерджан!» — деб ёзилганди.

Набат холанинг тугун ҳақида бирор нарса демаслигини билганимда эди! Мен бирор дақиқа ҳам иккиланмасдан, бу бойликларнинг ҳаммасини жарга улоқтирган бўлардим! Ҳатто нонни ҳам! Мен умидсизлик билан бадбахт совғаларни ушлаганимча, дарёнинг ёнида ўтириб, нима қилишни билмасдан, бошим қотган эди. Мен фақат бир нарсани аниқ билардим, агар Мадина аммам уни кўрса, ҳаммаси яна қайтадан бошланади!..

Мен аммамнинг ишдан қайтиб келганини кўрдим. Кейин ҳовлида Маржон холанинг товуши эшитилди... Пода қишлоққа қайтди... Қўйларни ҳайдаб келишди... Мен бўлсам, ҳалиям тоғда, оқшомги шовқинлар орасидан, Набат холанинг товушини ажратиб олишга ҳаракат қилардим. Унинг овози эшитилмасди. Мен консерва банкаларини даранинг узоқроқ ерига ташлашга қарор қилдим. Даставвал камзулнинг чўнтагига сигаретали қутичаларни солиб, катта тош билан бостирдим. Фақат нон қолди. Ҳозир ноннинг ҳаммасини еб қўйишдан осони йўқ эди, аммо аммам мен-

дан яширинча бирорта ушоқни ҳам емаган эди. Мен қизариб пишган нонга қараб, аммамнинг осилиб қолган лунжлари-ю, кўзларининг остидаги кўкимтир доғларни кўрдим... Нонни газетага ўраб, тошнинг тагига тикдим-да, уйга кетдим. Ўша оқшомдаёқ Набат хола томдан туриб, Мадина аммамни чақириб, ўша нон ўралган газетани сўради. Авазнинг қандайдир тугунча қолдириб кетганини аммам аллақачон билган, унда фақат нон бор бўлиб, у нонни ҳам мени еб қўйган деб ўйларди. У ҳеч нарса ҳақида сўрамади...

Авазнинг совғасини уйга олиб келмаганим қандай яхши бўлди-я!

Мадина аммам самовар қўйиб, лампа шишани артди-да, нимагадир деразанинг ёнига борди... У ҳамма вақт секин куйлар, аммо унинг қўшиғи инграшга ўхшар эди; тишлари чидаб бўлмас даражада оғриётган кишигина шундай инграйди: уйнинг ичида у ёқдан-бу ёққа юриб, бирор секунд ҳам тўхтамасдан бирор куйни чўзиб, чидаб бўлмас оғриқдан ўзини овутишга ҳаракат қилади...

Қоронғи чўкди. Аммам деразанинг ёнида туриб, Маржон холанинг бошидан сал юқорироққа, деворнинг қаеригадир тикилиб турарди. Маржон хола палоснинг бир бурчагида ўтириб, у ҳам бир нуқтага тикиларди. Иккови ҳам жим. Мен Маржон холани биринчи марта шундай кўришим. У вазиятини ўзгартирмасдан, қўлини қўйнига тикиб, худди ўша печенье пачкасига ўхшаш қутичадан сигарета чиқариб, чека бошлади. Мадина аммамни бу нега қизиқтирмаётганлигига ҳайратланиб қарадим. Аммо аммам Маржон холани ҳам, унинг сигаретасини ҳам кўрмаётгандек туюларди. Фақат у гугурт чўпини чирсиллатиб, иккинчисини чекаётганда, аммам бошини кўтарди.

— Вой! Чекасанми?

— Ҳа... чекаман.— Маржон хола ҳузур қилиб сигарета сўрди.— Анча бўлди, фақат сендан яшириб юрар эдим... Энди бўлса, орамизда ҳеч сир қолгани йўқ. Ҳожатхонада чекиб нима қиламан, барибир аж-раламиз.

— Нима учун?!— Мадина аммам Маржон холага шубҳа билан қаради.— Бирор нарса бўлдимми?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Фабрикани бекитяптилар,— деди Маржон хола.

— Бекитяптилар?! Нима учун?

— Нима учун эмиш? Кўрмаяпсанми, пилла тугаяпти. Омборда бор-йўғи беш қоп пилла қолган. У ҳам етса, ёзгача етар. Директор бир ойдан бери пилла ахтариб, районни остин-устун қилиб юрибди. Сенинг-ку, ҳеч нарсадан хабаринг йўқ... Кунингни соядек ўтказиб юрибсан-да...

Бу янгилик аммамни янада эсанкиратиб қўйди. Кўз олдимга фабрикани келтирдим. Фабрика панжарасидан узоқларга қарадим, тоғларнинг тепасида оппоқ қорни кўрдим. Мен бу ерда туриб тоғ тепасидаги қорларга кўп қарардим, чунки бу ердан қараганда, қор яна ҳам оқроқ бўлиб кўринар эди. Бу ерда аммам ҳамиша кулар, унинг кулгиси билан қорни кўзни қамаштирадиган оқлигида қандайдир бир умумийлик бор эди. Тўғри, бу қандай ўхшашлик эканлигини мен ҳалигача билмайман.

Аммам деразанинг ёнида яна хаёлга чўмиб кетди.

Маржон хола бирин-кетин бир нечта сигарета чекиб ўрнидан турди-да, аммамнинг ёнига борди.

— Қўй, Мадина,— хўрсиниб деди у,— йўлга қарагандан нима фойда! Биргина сеники эмас, меники ҳам кетди-ку. Менинг гўзалим, менинг ботирим, севимли ёрим бир умрга мени ташлаб кетди-ку.

Маржон хола одатича ашула айта бошлади, аммо шу заҳотиёқ қовоғини солиб, қўлини силтади.

— Авазнинг олдига баъзида келиб турадиган ўрис йигитни кўрганмидинг, Мадина? Баланд бўйли, оппоққина! Ўша ўрис йигит меники эди.

Аммам ҳайрон бўлиб, ташвишли кўзларини тикди. Аммо Маржон хола қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Нега бундай қарайсан? Албатта, у Мажнун ва мен Лайли эмасмиз. Мен бу чиройли номларнинг ҳаммасига тупурдим! Бизга яхши эди, вассалом! Жуда ҳам яхши эди!.. Ўтларнинг устида чўзилиб ётамиз, у мени шинелига ўраб қўяди... Қоронғи... Сувнинг шилдираши... Осмон тўла юлдузлар!.. Чарақлашиб, бир-бири билан имлашаётгандек...

Агар мен ўз кўзим билан сигарета қутичаларини кўрмаганимда эди, ҳеч ҳам Маржон холага ишонмасдим. Ахир у жуда ҳам ажойиб ҳикоя қилиб берарди! Худди ўша атиргул келтирган йигит ҳақидагига ўхшаш...

Маржон хола яна куйлай бошлади... Кейин тагин чекди...

Уша оқшом биз одатдагидан кўра анча кеч ётдик.

— Москвага олиб кетаман, деган эди!— хаёлчан шифтга боқиб деди Маржон хола.— Узи бўлса, лоақал ҳайрлашишга ҳам келмади! Буларнинг ўриси ҳам, арманиси ҳам, мусулмони ҳам бир гўр экан, Мадина!..

Фабрикани Наврўз байрами арафасида беркитишди. Маржон хола ўзининг районига кетди ва бошқа қайтиб келмади...

ТўРТИНЧИ ҚИСМ

1

Март бошланди. Бир йил айрилиқдан сўнг, зориқиб кутилган баҳор қуёши ниҳоят тоғлар ортидан кўринганида унинг қандайдир бошқача эканлигини дарҳол сездим. Гўё у ҳаммани тирилтирадиган, кучли бўлиб, чарчаган, қаерда уруш бўлса, у ҳам ўша ерда бўлган ва эндиликда, одамларга ёруғлик ҳам, илиқлик ҳам беришга кучи етмаётгандек эди, агар кўринмасликнинг иложи бўлганида, у умуман, тоғлар орқасидан чиқмаган бўларди...

Қуёш қияликларга эринчоқлик билан нурини ёйганича, зўрга илитарди: оч ва касал қариялар нимжонликдан эснаганларича, қоқсуяк биқинларини қуёшнинг илиқ нурларига туттишар, менга эса, қуёш ҳам шу қариялардек боши оғриб, чор-атрофни илитишга кучи етмаётгандек туюларди... Ҳовлимиздаги эндигина япроқ ёйган оқ атиргуллар ҳам менга касалманд, заифдек туюлар, дарахти ҳам сувсизликдан қуриб қолгандек кўринарди.

Шу баҳорда қаерга борсам димоғимга сут ҳиди уриларди. Ариқларнинг чеккаларида кўкариб қолган ёш ўт-ўланлар, қулупнайзор ичидан аммам юлиб оладиган ёввойи ўтлардан ҳам сут ҳиди анқирди. Ҳар оқшом аммам қулупнай жўякларидан юлиб олинган энг мазали ўтларни халтага жойлар, мен сут ҳиди анқиб турган майсали халтани Башир амакиникига

ярим литрлик бир банка қатиққа алмаштиришга олиб борардим.

Башир амакининг хотини ҳар сафар менга қатиқнинг устидаги қаймоғини ялаб қўймаслигимни қатиқ тайинлар, худо кўрсатмасин, тагин Мадина, Гойжек менга қаймоғи олинган сутнинг қатиғини бериб юборибди, деб айтмасин, дерди...

Дарс тамом бўлиши биланоқ, ҳатто китобларим солинган жилдимни уйга ташлаб келмасдан тезда ўтга кетардим. Биз сигир учун халтага ўт жойлаб, қуёш роса қиздирадиган ва мазали қўзиқулоқ ўсадиган қияликка кўтарилардик... Кечқурун мен Башир амакиникидан қатиқ олиб келганимда, аммам бу нордонроқ ўтни қайнатиб, устига қатиқ қуярди. Кечки овқатимиз шундан иборат эди...

Маржон хола хат ташувчи билан бизларга бир неча марта нон бериб юборгани ҳам эсимда қолган. Баҳорнинг бошларида тагин, Набат хола омборчига сўнги гиламини сотиб, уч килограмм буғдой олиб келгани ҳам эсимда: сўнг меҳнат кунларимизга пишлоқ беришди, бир неча кун фақат пишлоқ тамадди қилдик...

Мен тўртинчи синфни тугатаётган эдим. Мактабда болалар сони камайиб борар, улар бирин-кетин ғойиб бўлишар, уларни мактабга қайтаришнинг ҳеч иложи йўқ эди. Озар ҳозирча мактабга қатнар, аммо доимо кечикарди, чунки ўгай отаси мажбуран қўй боқтирарди.

Уқувчиларни эрталаб далага юборишмоқда эди. Биринчи бўлиб, ўтоқ қилишга уларнинг кўпчилиги мендан кичик бўлса ҳам қизларни олиб кетадиган бўлишди. Апрельда мени ҳам полизга юборишди. Энди мен ишга Мадина аммам билан бирга кетардим. Жуда ҳам бахтиёр эдим, чунки аммам хурсанд эди. Аммам хурсанд бўлганида эса, баҳор қуёши худди шундай чарақлаши лозим, қуёш бор кучи билан порлаётгандек туюларди. Аммам жилмаяр, мен сакраганимча у билан ёнма-ён борардим, атрофдаги ҳамма нарса: ўтлар ҳам, бодом дарахтлари ҳам, Аббос бобонинг кўм-кўк полизи ҳам, ҳамма-ҳамма нарса яхшидек туюларди...

Аббос бобо гавдали, олтмишларга кирган киши эди. Унинг ранги тоза, кўкимтир томирлари бўртган

ёноқлари қизил, кўринишидан уруш ҳақида ҳеч эшитмагандек эди. Кези келганда шуни айтиш керакки, у уруш ҳақида гапиришни ёмон кўрар, бундай гаплар ўрнига ўз тарвузлари ҳақида сўзларди. Унинг ҳикоя қилишича, тарвузлари ростдан ҳам ажойиб эди; ҳар йили кузда уларни Кремлга жўнатишарди: бир марта Калининнинг ўзи Аббос бобонинг полизида пишган тарвуздан тотиб кўрибди. Тарвуз унга шундай ёқибдики, Аббос бобога орден берибди. Орден ҳозир уйда, сандиқчада экан, уруш тамом бўлганида орденни албатта тақаркан... Холаларимиз ва оналаримиз бунақа ҳикояларга унчалик ишонишмас, аммо Аббос бобонинг беозор ёлғонини, худди унинг ўтқир ҳазилларини, қизларга тегажаклигини кечиргандек, кечиришарди. Бизлар эса, қувноқ чол учун ҳеч нарсамизни аямасдик. Унинг қизиқ гапларини эшитиб, баҳслашиб ишлаш осон бўларди, биз бир кунда уч кунлик нормани бажариб қўяр эдик. Аббос бобо масхарабозликдан тўхтамай, бизларни дўкон ва булоқ ёнига эшагига ўт олиб келишга юборар, бизлар эса «ким ўзар» қилиб, унинг топширигини бажаришга югуриб кетардик.

Бир куни Аббос бобо ҳазиллашиб биз олиб келган ноннинг ҳаммасини бир ўтиришда еб, бир чойнак чойни ҳам ича олишини айтиб, баҳслашиб қолди. Бу таклиф завқ-шавқ билан кутиб олинди. Ҳазил ва қизиқчиликлар билан Аббос бобо дастурхон ўрнини ўтайдиган латтасини ёйди, бизлар унинг устига нонларимизни қўйдик. Аббос бобо нонларни ушоғигача қолдирмасдан паққос туширди, устидан бир чойнак чойни ҳам ичди. Болалар хохолашиб, баб-баравар: «Ур-ра!» — деб қичқиришар, менга эса, нима учундир, бунинг ҳеч ҳам кулгили жойи йўқдек, фақат чолнинг жуда-жуда овқатлангиси келгандек туюлди: чолнинг икки бўлакча арпа нони унинг катта, очиққан гавдасига юқ ҳам бўлмасди. Ўша куни у роса тўйди, бизлар эса оч қолдик...

Эрталаб полизга кета туриб сумка оливолардим, Уни бодринглар, олхўрилар, олчалар билан тўлдирардим. Тушда мактабга кета туриб, йўлда учраган болаларга сахийлик билан улашардим. Кўчада ўтириб, боғдан қайтаётган кишияarning қўлига нима мақсадда қарашларини мен яхши билардим...

Биз полизга ёғларнинг орасидаги сўқмоқдан ўтиб борардик. Бу сўқмоқда ранг-баранг гуллар очилган бўлиб, бундай гўзаллик ҳеч бир ерда йўқдай туюларди. Яна ўша баҳорда сўқмоқда бошқа бир гўзалликни ҳам кўриб қолдим. Унинг ёши ўнда бўлиб, исми Зарифа эди: биз ҳар куни полиздан мактабга борардик.

Биз дарсга шошардик, мен эса, одатдагидек, совғага тўлган сумкамни кўтариб борар эдим. Тўсатдан Зарифа бировнинг дарчаси олдида қотиб қолди. «Мунча чиройли атиргуллар!— ҳайратланиб қичқирди у.— Бу нақасини ҳеч кўрмаганман!» Мен ҳам қарадим, оддий гулларнинг ўзи. Бизнинг оппоқ атиргулларимиз ҳовлининг ичида бўлгани учун уларни ҳеч ким кўрмайди... Ахир у бизнинг дарчамиз олдида ҳам ҳайратланиши мумкин эди! Унинг кўзлари худди ҳозиргидай қувончдан порлаб: «Вой, бунча чиройли гуллар!»— деган бўларди.

Қизларимиз ичида энг чиройлиси Зарифа эди. Кун бўйи фақат у ҳақда ўйлардим. Мадина аммамни кўриб, қаршисига югурдим, кутилмаган таклиф билан уни додиратиб қўйдим:

— Бизникига кўчиб ўтайлик! Бу харобазорда яшаб, нима ҳам қиламиз!

Мен бу ерда қолишдан ҳеч қандай фойда йўқлигини, бу ер ёмон ва хунук эканлигини аммамга куйиб-пишиб исботлай бошладим...

Аввалига Мадина аммам севиниб, рози бўлди, кейин юзи тундлашиб, жимиб қолди...

— Йўқ, Содиқ,— хўрсиниб гапирди у.— Шундоқ ҳам ҳамма бизни айблаяпти...

Аммам мени қандай ишонтиришни билмасдан ўйланиб қолди, аммо бунга ҳожат қолмаган эди, чунки отамнинг катта этиклари кўз ўнгимда қорая бошлаганди.

— Йўқ,— қатъиян гапирди Мадина аммам.— Отангнинг ғазаби ёмон. Қайтиб келгач, икковимизни ҳам калтаклайди...

2

Агар бизнинг тоғларда май кунларини одатдаги кунлардан бири деб аташ мумкин бўлганида эди, унда уруш май кунларидан бирида тамом бўлди, деб тасдиқлаган бўлардим. Аммо гап май ойида кунлар ғалати.

турли-туман, бир-бирига ўхшамаганлигида-да: дам бир кечадаёқ ямин очилиб, дам юзларча гилос гуллар, дам ҳамма атиргуллар бирдан гунчаларини очиб юборарди... Эрталаб уйқудан турганинга, кечагина ямшиил бўлган тепаликларни қип-қизил лолалар гиламдек қоплаб ётарди... Ҳар куннинг ўз ранги, ўз ҳиди бор, ҳатто қуёш ҳам бу ойда ҳар куни бошқача, кечасидан ўзгача нур сочади... Йўқ, бизда май ойида одатдаги кунлар бўлмайди!

Уруш тамом бўлди. Қаердадир, ўша ёқда, шимолда, вайрон бўлган шаҳарлар ва музлаб қолган чуқур оқолларда кетаётган уруш, менга негадир теварак-атрофдаги барча тирик жонни заҳарлаб, фабрика ҳовлисида оқиб чиққан сассиқ, бўтана ўша бадбўй ариқчадек намоён бўлар эди — тамом бўлди. Уруш жилвагар май кунларининг бирида туш пайтида тугади.

Аммо ҳали уруш давом этар, бизлар кейинчалик етиладиган қовун тугунчаларининг устига тупроқ сепардик. Уруш ҳали давом этар, Аббос бобо, аввалгидек, қизларни чимчилаб, оналаримизни қизиқчилик қилиб кулдирад эди.

Полиз чеккасидан ўқдек учиб келаётган Озарни кўрганимизда ҳам ҳали уруш давом этарди. У тўпнатўғри жўякларнинг устидан, палакларга оёқлари чалинганича югуриб қўлларини силкитганча, бир нималар деб бақирарди...

Уни биринчи Зарифа кўрди ва атиргулларни кўрган пайтдагидек, завқ билан тиззаларига уриб:

— Вой! Қаранглар-а, учиб келяпти! — деди.

Озар чошиб келди. У бўғилиб қолганидан бир оғиз ҳам сўз айта олмади. Уруш ҳали тугамаган эди-да, Аббос бобо дарҳол йигитчани қулоқларидан ушлаб, ерга йиқитди — чол қовунга бунақа муомала қилганларни кечирмас эди. Озарнинг қулоқлари дарҳол қизариб кетди, аммо у раҳм-шафқат сўрамай, қутулишга ҳаракат қиларди. Ниҳоят, Аббос бобо Озарни қўйиб юборганида, у терлаган, тўзғиган, қизарган кўйи сакраб туриб, қувонч билан эълон қилди:

— Война кончил!

Бу сўзларни у русчалаб айтгани учун фақат мактаб ўқувчилари тушунди. Тушунди-ю, шу заҳотиёқ, худди хўрозлар қичқиргандек, бараварига «Урра! Урра!» — деб бақириша бошлашди.

Ҷария ҳеч нарсани тушунмади. У тағин Озарнинг қулоқларидан чўзишни истаган эди, аммо мен шошганимча, сўзимдан адашиб, бир амаллаб гап нимадалигини тушунтириб бердим. Шунда Аббос бобо тағин Озарни ўтларнинг устига йиқитиб, чимчилаб қитиқлаб, думалата бошлади. Ҷария ҳазиллашар, кулар, кўзларидан эса ёш оқарди...

Болалар гала-гала бўлишиб, қишлоққа югуришди. Улар полиз бўйлаб, қовун палакларига ҳам, Аббос бобога ҳам эътибор қилмасдан чопиб боришарди. Чолнинг ўзи ҳам ҳеч нарсани кўрмаётган эди...

Мен ҳаммадан олдинда югурардим. Озар ҳам, Зарифа ҳам орқада қолиб кетди, ҳозир улар билан ишим йўқ... Чопа туриб, шохга урилдим, бошим гувиллаб кетди, аммо лат еган жойимни ишқаб ҳам қўймадим. Мен аммам ишлайдиган қулупнайзоргача чопиб, баланд девордан қарасам, у ерда ҳеч ким йўқ экан. Йўл ёқасида аёллар ва болалар уймалашашар, ниманидир қичқаришар, қўлларини силкитишарди. Мен уйимизга қараб югурдим. Дарвозага осилган қулфни кўришим билан тағин кўчага чопдим ва Набат холанинг ёнидан югуриб ўтдим... Юбкасини қўли билан ушлаб ҳовлиқиб, ҳаяжонланган кампир, гўё унга тамаки ваъда қилгандек, Аслон бобонинг уйига қараб югурарди...

У орқамдан нимадир деб қичқирди, аммо мен тушунолмадим...

...Мадина аммамни уйимизнинг ҳовлисидан топдим. У қўлларини кўкрагига қўйганича, дарахтнинг тагида жимгина ўтирар эди. Хаёлимдан дарҳол полиз бўйлаб югуриб кетаётган Озар ҳам, Набат хола ҳам, кўчадаги қувноқ тўда ҳам, урушнинг тамом бўлгани ҳам кўтарилиб кетди...

Мен унинг ёнига, ўт устига ўтирдим. Аммам бошимни тиззасига қўйиб, сочимни силади... Биз индамасдик. Тарновдаги сув секингина шилдирар эди.

— Мукуш қайтиб келаркан, Содиқ...

Мукуш... Бу сўз узоқдан, гўё қудуқдан келаётгандек бўғиқ эшитилди ва тўсатдан яна ҳам аниқроқ, каттароқ, аммам жажжи қизлигида мактабга қатнаган, ўша гулларга кўмилган сўқмоқ ва қўшиқларни эртаклар овози босиб кета бошлади... Мен совуқ, кўзининг остида катта кўкимтир доғлари бор қишни кўрдим...

Зим-зиё ва қоп-қоронғи кечани ҳам — нимагадир унинг оёқлари ориқ, жундор эди... Ҳожатхонанинг орқасидаги сассиқ тошлар... Бодринг палакларисидаги сариқ барглар... Балғамли банка... Наҳотки, буларнинг ҳаммаси ҳақиқатан ҳам бор бўлган бўлиб, энди узоқда, аммамнинг ёрқин эртаклари ичида қолиб кетган бўлса?..

Мен аммамга, Мукуш қайтиб келмайди, қайтиб келиши мумкин эмас, деб тасалли бермоқчи бўлдим, аммо агар бирор оғиз сўз айтсам ҳам йиғлаб юборишимни билиб, индамадим. Мен аммамга гапира олмадим, қарамадим ҳам. Ҳатто Мукуш борида ҳам уни бунчалик бахтсиз кўрмаган эдим...

Ҳамма вақт: тўқлигимда ҳам, очлигимда ҳам, узоқда аммамнинг оқ рўмоли кўришиб қолса, юрагимни ишонч ҳисси чулғаб, ҳамма нарса жойида бўлишини билардим. Ҳатто нонга берилган карточкаларни йўқотиб қўйганимда ҳам аммам фақат жилмайиб, бошини чайқаб қўярди. Неча марталаб калитни тушириб қолдириб, уйга киролмай қолганимизда-чи! Аммам кундузи ўйнаган жойларимга борар, хиргойи қилганича, калитни ахтаришга тушарди. Ва тезда топарди... Нима учун у тўсатдан бунақа кичкина бўлиб қолди?.. Эрталаб ишга кетаётганимизда, у баланд бўйли, сарвқомат эди, унинг яшил кўйлаги ҳали эскирмаган эди.

Мен бошимни кўтаролмасдан, томоғимга келган йиғини босдим. Аммам қўли билан бошимни кўтариб, юзимга қаради.

— Мен қўрқмайман! — деди у. — Ҳеч нарсадан қўрқмайман, вассалом. Тўғрими?

У менинг кўзларимга тик қаради.

— Тўғри! — дедим ҳайрон бўлиб. — Тўғри, амма! Сен ҳеч кимдан қўрқмайсан!

У жонланди, чеҳраси очилди, енгил оёққа турди...

— У ёққа қайтиб бормайман! — аммам қўйга ўхшаш тоғ тагидаги ярим хароба уйни кўрсатди. — Мен у ерга қайтиб бормайман. Қайтиб бормайман!

У бу сўзларни бир неча марта тез-тез такрорладида, қаддини тиклаб, енгилгина хўрсинди. Шунда тўсатдан хато қилганимни, аммамнинг кичкина эмас, балки яна бир қарич ўсганлигини сезиб қолдим...

1

Уруш тугаган йили, мен ёзги таътилга чиқиб, энди бешинчи синф ўқувчиси бўлганимдан қувона-қувона уйга қайтмоқда эдим. Эшигимиз олдида булоқдан кўзага сув тўлдириб қайтаётган Набат холага дуч келдим. У кўзасини ерга қўймай деворга суянганича улғайиб қолганимни, энди кўча-кўйда бекорга тентираб юрадиган вақтим ўтиб кетганини жиддий равишда уқтира кетди.

Набат хола ўримдан сўнг қолиб кетган бошоқларнинг исроф бўлаётгани, ёнғоқ дарахтлари тагида қанча-қанча ўтин бекор ётганини гапирди, сўнгра деворимиз томон келаётган чумолилар карвонига ишора қилиб, ана шу девор остидаги тешиқларда чумолиларга ўн қишга етадиган дон борлигини айтди. Унинг бу гаплари менга эртакдек туюларди. Агар мен бамаъни бола бўлсам, ёзда дон ҳам, ўтин ҳам ғамлаб олишим, мабодо ўрик ёки олча терсам, беш-ўн ҳовучини томга ташлаб, қуритиб қўйишим ва қишда шимиб юришим мумкин экан. Сўнгра у қаерда бошоғу, қаерда ўтин териб олса бўладиган жойларни бирма-бир тушунтирди. Мен эса гарчанд тўрт соат дарс ҳамда ёзги таътил кунларига бағишланган узундан-узоқ мажлисдан сўнг тезроқ ёнғоқ дарахтига чиқиш иштиёқида ёнаётган бўлсам ҳам эҳтиром-ла Набат холанинг насиҳатларига қулоқ солиб турдим.

Бироқ гап билан иш битмади. Ёзнинг энг қизиган, ҳаммаёқ жазирама иссиқдан қовжираб ётган бир пайтда Набат хола тўсатдан мени қиш билан қўрқита бошлади. «Мунча югуриб-елмасанг, ахир қиличини кўтариб қиш келяпти». Набат хола ҳеч ўз ҳолимга қўймайди, ҳар кўрганда қийин-қистовга олади, пировардида, мен

қиш эмас, қандайдир ноаниқ, даҳшатли бир нарса келадигандек қўрқа бошладим... Мени қиш билан қўрқитар экан, Набат хола, ҳар донм тоққа юзланар, гўё ўша аллақандай ваҳимали нарса баланд тоғлар ортига яшириниб олгану албатта уйимизга бостириб келадигандай ва бу нарса фақат Набат холага маълумдек эди.

Кўчамизнинг энг салқин ери булоқбоши эди. Маҳалла болалари ўша ерга тўпланишарди. Набат хола мени булоқбошига йўлаттирмай қўйди. Чунки мен кўпроқ данак йиғмоқ учун не мусибатлар билан қўйнимни ўриққа тўлдириб, данагини болалар билан чуқурча ўйнагани булоққа борардим ва ўйиннинг энг қизиган пайтида Набат холанинг қора чодраси кўча бошида кўринарди. Хола ўз чодрасида мени ваҳимага солиб булоққа етиб келарди. Майда ўтинга тўла челагини ерга қўйиб, устига бошоқли тўрвасини ташлар эди. У булоқ олдига келиб бўғриқиб кетган юзига ҳовуч-ҳовуч сув сепарди. Сўнгра новга бош эгарди. Унинг ориқ, сертомир томоғидан сувнинг қулт-қулт ўтиши яққол сезилиб турар, лабларининг четларидан энгаги орқали оқиб тушаётган томчилар кўйлагини ҳўл қилар эди... Набат хола рўмолининг учи билан юзларини артиб бўлиб, мени койий кетарди. Баъзан секин жуфтакни ростлаб қолардим даққидан қутулардим. Баъзан у тўйиб сув ичиб олганидан сўнг аста тут дарахтига суяниб олар эди-да, бир парча газетага махорка ўраётиб, менга тикилиб турарди. Бу қарғанидан баттар ёмон эди.

Сабабини билмайману, лекин Набат хола, алоҳа, мени ўз ҳолимга қўйди. Балки ҳар сафар уни кўрганымда ўзимни четга олиб қочишим кампирга ёмон таъсир этгандир. Балки колхоз қоровули боққа кирган болаларни калтаклаётганини кўриб, болани тартибга солиш у қадар осон иш эмаслигига ишонч ҳосил қилгандир. Балки Набат хола мени одам бўлмайди, дея қўлини ювиб қўлтиғига ургандир: энди у менинг саломларимга алик олмай қўйганди.

Кузнинг ўрталарида Набат холанинг ўғли Ёқуб аскарликдан қайтиб келди. У келган куниёқ кечқурун аскарликдаги этигини тапиллатиб тўснқдан ошиб тушди-ю, айвонимиз олдида пайдо бўлди. Бу туришида Ёқуб урушдан эмас, куни кеча бир жойга бориб қайтган, орадан тўрт-беш йил эмас, тўрт-беш кун ўтган деса бўларди. Салом-алиқдан сўнг Ёқуб аскарлик шимининг

чўнтақларига тўлдириб олган ёнғоқларни шалдиратиб ҳовлида у ёқ-бу ёққа юрар экан, кўзларини менга тикиб насиҳатгўйлик қила бошлади. Кап-катта йигит бўлиб қолибсану дарахт бутоқларини қирқиб ташламабсан, ҳовлини ўз вақтида супуриб-сидирмабсан, қара, девор олдидаги ўрик дарахти қуриб қолибди. Ҳовлидаги ўт чириб кетибди, вақтида ўриб олиш лозим эди. Кесилган дарахтларнинг тўнқаларини кавлаб олиб, ўрнига ёш ниҳол ўтқазмоқ лозим. Ёқубнинг гапига кўра мен бутун ҳовлини чошиб чиқишим мумкин экан, чунки сўлоқмондай бўлиб қолганмишман.

Ёқуб ҳовлимизда ўзини эркин тутиб, ҳар нарсадан нуқсон ахтарар эди-ю, лекин бир четда хаёлчан, бу гаплардан энсаси қотиб турган аммамга ҳеч аҳамият бермасди. У уйимизнинг деворидан бир парча шувоқни юлиб ерга ташлади. Деворга суяб қўйилган, шалоғи чиққан нарвонни шундай тепдикки, чўнтагидаги ёнғоқлари шалдираб кетди. Негадир у деразамиз ҳақида ҳеч нарса демади, бир вақтлар олти кўзи бус-бутун деразанинг биронта ҳам ойнаси қолмаганини кўрмади ҳам. Сўнгра Ёқуб шалоғи чиқиб кетган нарвонни босиб олмаслик учун девор томонга ёнбошлаб чўнтагидаги ёнғоқларини шақиллатиб чиқди-кетди. Кўчада кетаётган Ёқубнинг хийла вақтгача тишида ёнғоқни қарсиллатиб чақаётгани эшитилиб турди. Шунда негадир Набат холанинг аммамнинг кўзлари остидаги қора доғларига қараб бошини чайқаб айтган гапларини эсладим: «Бай, бай, бечора Мадина! Ёқуб ҳали ҳам сени деб оқ чекади. Сени кўрса ўзини йўқотиб қўяди...»

Икки кун ўтар-ўтмас Ёқуб қаердандир бир қора йўрға эшак топиб келди. Шундан кейин менинг кўчага чиқишим, булоқбошига бориб, болалар билан ўйнашим янада мушқуллашди, чунки Ёқуб ўзининг йўрға эшагига миниб, ҳадеганда бизнинг кўчамиздан ўтарди. У тегирмонга қатнар, колхоз омборига пичан ташир, мактаб ҳовлисига ўтин олиб борар ва ҳар сафар кўчада мени кўриб ўдағайларди: «Агар бекорга сандирақлаб юрганингни кўрсам ўлдираман!»

Ёқубнинг дўқ-пўписасидан қўрқмасам ҳам ҳар сафар шундай бақирганда қўлимдаги нарсани ташлаб уйга қочар эдим. Чунки Ёқуб катта эди: ўзингдан каттага қулоқ солмасанг бўлмайди. Бундан ташқари унинг менга бақириб-чақириши ўзини яқин тутишидан

бўлса керак, бегона бўлганда мен билан нима иши бўларди? Ёқуб менга пўписа қилган бўлса, демак у менга қариндош, ҳар ҳолда болалар мени ҳеч кими йўқ, деб ўйламайдилар. Яхшиси, мен Ёқубга қулоқ соламан.

Лекин одамлар йиққан-терганларимиздан, муаллимларим қизил қаламлари билан ҳар йили дафтарларимга қўйган йўғон-йўғон бешларимдан кўз юмиб, мени қўлидан ҳеч нарса келмайдиган ношуд бир бола деб ҳисоблар эканлар, мен ҳам аксини қилиб ҳеч нарса қилмайман, бирон иш қилишни истамайман ҳам.

Дарсдан қайтганимдан сўнг портфелимни улоқтирдиму амма олиб қўйган арпа лавашни олар эдимда, ҳеч кимнинг кўзига кўринмаслик учун қўшниларимиз девори тагидан пусиб ўтиб, тоғ этагига борар эдим. Тоғ ёнбошига чиқиб, тош орқасига ўтиб, иссиқ қум устига ётиб олиб, лавашни ер ва соатлаб қишлоғимизни томоша қилардим.

Бу ердан бутун қишлоқ кафтдек кўринади. Бир томонда лой томлар, кичик-кичик ҳовлилар, боғчалар, бир томонда бепоеён колхоз боғлари, шудгорлари... Томларда қуритишга ёйилган сарғайган мевалар. Оқшом пайти хотинлар қуриган меваларни йиғиш учун томга чиқишади. Бундай пайтларда ҳовлилардан ёқимли-ёқимсиз тутун таралади. Эрталаб болаларнинг мактабларига тайёрланадиган лавашга ўраладиган картошка қовурмаси, бақлажон дўлмаси пишириладиган ҳовлилардан хушбўй, қолганларидан бадбўй ҳид чиқар эди. Мен томларни ҳам тутунлар каби иккига ажратаман: урушдан қайтганлар ва урушдан қайтмаганлар томи. Бундай вақтлар уруш тугаганига ҳеч инонгим келмасди, ҳолбуки бу ҳақда ўз кўзим билан янги чиққан китоблардан ўқиганман, суратларни кўрганман.

Баъзан менга ҳали уруш давом этаётгандек ва аста-секин тугаши билан ҳамма уйига қайтадигандек, биринчи навбатда отам қайтмоғи керакдек туюларди. Сўнгра колхоз раисимиз Муртоз тоғам келадилар. Усиз уруш тугашини тасаввур этиб бўлармиди? Ахир бир пайтлар тоғам шу қоя орқасида туриб дурбин билан қишлоқ томларини кўздан кечирар эди. Сўнгра биронта ҳовли олдига тушиб борарди-ю, жанжал кўтарарди. Гап шундаки, Муртоз тоғам кимнинг

боғида неча туп мева дарахти борлигини билар ва агар кимда-ким томида мўлжалидан ортиқ мева қуритса, демак, у колхоздан ўғирлаган бўлар эди. Муртоз тоғам колхоз меваларини ўғирлаганларни жинидан баттар ёмон кўрар, уришиб-сўкиб қизил рангли ён дафтарчасига белгилаб қўяр эди. Сўнгра ўз йўлида давом этарди, биз болалар қора дурбиндан қарамоқ учун унинг орқасидан югурардик. У биздан ҳеч аччиқланмасди, чунки бизда капитализм қолдиғи йўқ бўлиб, улғайиб, колхозчи бўлганимизда колхоз мевасини ўғирламаймиз.

Биринчи Май ёки Октябрь байрамида ўқувчилар «Ура!» — дея кўчалардан саф тортиб ўтганларида Муртоз тоға доим болалар орасида борар эди. Биз «лойхўрақлар», биз «колхоз келажаги ва бойликлари», биз «капитализмнинг қолдиғи бўлмаганлар» колонна ёнида югуриб борардик ва қувончимиздан бақирар эдик. Муртоз тоға «Ура!» — деб бақирса, биз ҳам: «Ура!» — деб бақирамиз. Шу алфозда колхоз правлениеси олди-гача етиб борамиз. Муртоз тоға правление қошида турган Ленин ҳайкалининг олдига бориб, костюмининг тугмаларини ечади-да, бир қўлини чўнтагига солиб, иккинчи қўлини худди Лениннинг қўлидек биз томон узатиб, баланд овозда нутқ сўзларди, биз эсак кафтларимиз қизигунча чапак чалиб, овозимиз бўғилгудек «Ура!» — деб бақирардик.

Хийла вақт Муртоз тоғанинг қайтиб келмагани сабабли уруш тугаганига ишонмай юрдим. Хаёлимда оқ кўйлак кийиб юрадиган Озар ота қайтиб келиши керак эди. Уруш тугаганлигининг исботи учун Озар ота оппоқ кўйлак кийиб, клуб қаршисида тўпланган халққа айвонда у ёқдан-бу ёққа юриб, тор чалиш сирларини ўргатиши керак. Кўчада ўйнаб юрган қизалоқларни кўтариб эркалаши керак. Озар ота ўғил болаларни бундай ўйнатишни ёқтирмасди, масалан, мени ҳеч қачон елкасига ўтқазмаган. У келмадими, демак, мен учун уруш ҳали тугамаган.

...Бу ердан чинор яхши кўринар эди. Авваллари чинор ости гавжум бўларди. Кечки пайт Аслон бобо болаларга сув ташиштириб, чинор остига яхшилаб септирар, сўнгра топ-тоза қилиб супуртирар эди. Энди бу ерга беш-олти қария тўпланишиб, дарахтга суяниб мудраб ўтиришади. Аслон бобо ҳам ҳар оқшом келиб, бир

жойга ўтириб олар, ерга санчиб қўйган ҳассасини хаёлга чўмиб, айлангириб ўтирарди. У ҳам уруш тугашини, «ёшларимиз» қайтиб келишини кутмоқда. Қайтиб келишса, чинор остини чиннидек қилиб супуртиради, сўнгра кўчани, то мактабгача чўзилган кўчани тозалатади. Бироқ йигитларимиз ҳамон қайтмасдилар, Аслон бобо ўзининг нақшинкор ҳассаси билан чинор остида ҳар куни бир неча тешикча ўйиб кетарди. Мен ўша жойдан ўтаётиб, қадимий ёзувларни томоша қилгандек ўша тешикчаларни кўздан кечираман. Аслон бобонинг ёзувларида дунё хароб бўлиб, ҳозирги ёшлар сўзга киришмайдиган бўлдилар, уйинг куйгур лаънати уруш чўзилиб кетди, болалар келишини кутавериб ҳолдан тойдим, ўлай десам ажал келмайди, тезроқ келиша қолса-ю, кўнглим тўлиб, хотиржам кўз юмардим, деб ёзилганди. Эрта саҳарлаб қишлоқдан ўтган мол подаси бу қадимий ёзувларни топтаб ташлар, лекин кун ботиши билан янгилари пайдо бўларди.

Тоғ тепасидан қишлоқни томоша қилган кезларимда доим ҳовлимиздаги катта ёнғоқ дарахтига ин қўйган қарғанинг қағиллашини эслар эдим. Бу овозда мен ўша пайт қуёш нурларининг порлашини тасаввур этаман. Қуёш нурлари тоғ бағриларига ёйилар, ҳаётимизни ёритар, дарахт баргларида сингиб ўтардики, қарға ўзини қўярга жой тополмай учиб бориб, уйимиз ёнидан тортилган симни тебратиб қўнар ва овозини баралла қўйиб қағиллар эди. Бувим қарғани, қор чақиряпти, деб қарғарди. Мен қарғанинг бу қичқирғини фақат севинч аломатигина деб ўйлар эдим.

Қиш кезлари қуёш ҳафталаб кўринмасди, эрталаб қарғанинг шодон қағиллашидан уйғониб кетардим — атроф кўзни қамаштириб яшнар эди. Гарчанд бу тонг барчага — қарғага, менга, ҳатто бувимга қувонч бағишласа ҳам бувим, барибир, ер ютгур қарға қағиллаб, қор чақиряпти, деб жаврарди. Бувим қорни жинидан баттар ёмон кўрарди — кавуши йўқ эди-да. Унинг ҳеч қачон кавуши бўлмаган, ҳар доим оёғида дадамнинг каттакон ботинкаларини судраб юрар эди. Бувим қаерга бормасин, ертўлага ўтинга тушадими, сут солинган кўвачани олиб келадими, товуқхонадан этагини тухумга тўлдириб қайтадими, мудом ботинканинг бир меъёрда тақ-туқи эшитилиб туради.

Қуёш қаттиқроқ қиздириб, ер сатҳи қорайганда,

бувим ботинкасини судраб ҳовлига чиқарди-да, нам-хуш ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олиб, булутни чамалаб кўкка юз тутар эди. Булут кўпроқ бўлса, ертўламиздаги ўтин негадир камаяр, булут сийрак кўринса, ўтинимиз кўпайиб қолгандек бўлар эди. Бироқ булут озми-кўпми барибир, ўтин учун бувим чоригини судраб ертўлага тушиши керак — отам келишига овқат тай-ёрлаб қўйиши лозим эди. Чўян печкада шўрва биқир-лаб қайнагунча бувим менга узундан-узоқ эртак айтиб берарди. У кўпроқ Маккага бориб, пайғамбар мазорини зиёрат этгани ҳақида, туяларда Аравот тоғларидан ошиб ўтгани, Макка ғаройиботлари ҳақида сўзлаб берарди. У ёқда ой эркаклар либосида, қуёш аёллар кийим-бошида бўлиб, олтин тақинчоқлари бор экан, бироқ буни кўриш ҳаммага ҳам насиб қилмас экан, фақат худога чин дилидан инонадиганларгина кўра олар эмиш, яратганга минг қатла шукурким, қуёшнинг олтин тақинчоқлари бувимнинг кўзига кўринибди...

Отам қиш кезлари уйга жаҳли чиққан ҳолда келарди. Отам ёғ ва сузма солиб сотишга олиб борган қолхоз бидонларининг даранг-дурунгини эшитган бувимнинг овози ўчарди. Отам уйга кириши билан бизга жаҳл қиларди, чунки у бир бурда нон топиш учун совуқда куни билан меҳнат қилади-ю, биз эсак иссиқ уйда ўтириб, унинг топганини еб ётамиз. У оёғидаги нам пайпоғини ечиб, печка томон улоқтирарди ва сўридан катта ёстиқни олиб палос устига ташлар эди-да, унга ёнбошлаб чой ҳўплар эди. Бувим даҳлизда отам ечиб қолдирган этигини олиб келиб оловга яқинроқ қўярди. Отам оёқларини печка томон узатиб чой ичар ва совуқдан увушиб қолган бармоқларини уқаларди. Қизарган қўллари ўз ҳолига келиб, пешонасидан тер чиқмагунча унинг қовоғи очилмасди. Жун пайпоқларидаги нам қандай асталик билан буғланса, у ҳам шундай аста ўзига келарди.

Бувим, оталар ўзи шундай бўлмоғи керак, деб ҳисобларди, чунки нон топиш қийин. Кавуши йўқлиги ҳам тўғри, кераги ҳам йўқ кавушнинг — чунки у нон топмайди. Шундай бўлса ҳам бувим бир куни кавуш ҳақида сўз очиб қолди. Қишлоғимизга ҳақиқий, шаҳарлик имом келибди, бирон марта бўлса ҳам масжидга бормаса бўлмайди, худодан қўрқиш керак. Бироқ кавуш ва худо ҳақида оғиз очилиши билан отам-

нинг шундай жаҳли чиқиб кетдики, худони астар-аврасини ағдариб ҳақоратлаб кетганида бувим ўзини қўярга жой тополмай қолди.

Отам, шуям худо бўптими, қип-қизил муттаҳамнинг ўзгинаси, йўқса, ҳақиқий худо бўлганда на колхозлар ва на шу лаънати бидонлар бўларди, дея ўшқириб берди. Ҳар сафар худо ҳақида гап очилиб қолса, отам негадир ер ва мол ҳақида алам билан гапирар эди, мен эсам бу гапларга тушунмай ер ва молимизни колхоз тортиб олганми ёки худоми, деб ҳайрон бўлардим. Кавуш тўғрисида бўлиб ўтган гапдан кейин отам бувимга кавушни ишлаб нон топмагани учун эмас, у худога эътиқод қўйгани учун олиб бермаётганига шубҳа қилмай қўйдим.

Эрталаб кўзимни очганимда печка олдида турган отамнинг этиклари-ю, даҳлизда туни билан қолиб кетган бидонлар ғойиб бўларди — улар нон топгани кетишарди. Бироқ оқшом қанчалар маънос бўлмасин, барибир тонг отар ва бувим чоригини судраб, ертўлага, молхонага, товуқхонага қатнай бошларди...

Бувимнинг ажойиб эртаклари, чоригининг судраши, қуруқ ўтин қаланган чўян печканинг чарсиллаши — ҳаммаси қарғамизнинг овозида ўз ифодасини топганди.

Қарғанинг шодон қағиллаши — бу авваламбор ёздан дарак. Ёз оқшоми... Барча томларда қуруқ мева тергани чиқиб олган хотин-халаж бир-бирларига жарагдор овозда бақириб-чақирадилар. Эркаклар ҳовлида туриб хотинларига сиполик билан гап ташлашади. Боғларда мевалар пишган, кўчадан ўтаётган ўткинчиларни ёз неъматларидан тотиб кетишга таклиф қиладилар... Болалар қувончлари ичларига сигмай кўчанинг у бошидан-бу бошига югурадилар. Бу овозларнинг бари қарғанинг қағиллаши билан тутатиб кетарди.

Энди қишлоқда жимжитлик, фақат дарё орқасидаги полизда полизчининг ўғли чайла устида туриб қушларни ҳайдаган овозигагина қувонч билан қулоқ соламан. Унинг чийиллаган овози нимаси биландир менга ўша пайтдаги кечқурунги овозларни эслатади... Хотинлар томда туриб бир-бирларини чақириб, гап отишлари менга ёқади... Бироқ бундай ҳол камдан-кам бўлади. Ҳозир хотинлар кўпроқ сукут сақлайдилар. Гўё мушуклар жўжаларни тилка-пора қилмаётгандек, кучук-

лар ҳовлилардаги териларни тортиб кетмаётгандек, товуқлар бегона товуқхоналарда тухум тугмай қўйгандек эзмалик қилмайдилар.

Кечки маҳал булоқбошида хотинлар тўпланишади. Улар менинг нигоҳимдан қанча узоқда бўлишмасин, мен Ёқубнинг хотини Садафни дарров танийман: унинг эти устухонига ёпишиб кетган, чакка суякларни бўртиб чиққан. Унга раҳмим келади, айниқса, Ёқуб қайтиб келганда кўз ости кўкариб чиққанда ачинганман. Кўзи оғриси ҳам Садаф кўкарган жойини рўмолча билан яшириб юрмасди, чунки у эри борлигини кўз-кўз қилмоқчи бўларди. Ҳозирги пайтда ҳамманинг ҳам эри қайтиб келмаган...

Қуёш булоқдан узоқлашганда қишлоққа подалар қайтиб келади. Пода деб бўлмасди-ю, ҳар ҳолда ўн-ўн бешта мол бор эди. Сигирлар қишлоқнинг ҳар томони-га тарқаб, маъраб тотли тутун чиқадиған дарвозалар олдида туришар эди. Қуёш тоғ орқасига яширинганида Сафар кал менинг олдимдан қўзичоқларини ҳайдаб ўтар, у қўзиларни ёмон сўзлар билан сўкарди. Сафар кал ёш қўйчивон эди, биз у билан бир йилда мактабга боргакмиз. Лекин Сафар бир соатгина дарсга қатнашди, чунки кал бошини яра-чақа босиб кетгани учун уни синфдан чиқариб юборишди. Менинг Сафарга ҳавасим келарди, энди айниқса, кучук бола боқиб олганидан бери ҳавасим ортиб кетди. Кучукчанинг қулоғини кесиб ташлашибди, Сафар, энди думини ҳам қирқиб ташлайман, деб мақтаниб юради. Бу ҳақда у бамайлихотир оддий бир нарсасидек гапирди, лекин кучукчанинг думи ҳақидаги ўй куну тун хаёлимдан чиқмасди: наҳотки ачинмаса, наҳотки ҳақиқатан ҳам думини қирқиб ташласа...

Мана энди кучукча калта думчасини ликиллашиб, Сафарнинг орқасидан югуриб юрибди. Улар тоғдан тушиб кўздан ғойиб бўлишарди-ю, лекин қишлоқда эшикма-эшик юриб мол эгаларини чақираётган Сафарнинг овози ҳамон эшитилиб турар эди. Сўнгра уни ўчар, қўзичоқлар тинчиб қоларди... Мен ётган қияликнинг қизғиш ранги ўзгариб, қорайгандан сўнг тоғдан тушиб уйга пусиб борардим. Мен дарахтларни паналаб, ҳовлимизни кўчадан ажратиб турадиган девор ёқалаб бориб, ундан ошиб ўтардим-да, ҳовлимизда қаддимни ростлар эдим.

Эшик ҳалқасини атайин қаттиқ қоқардим, токи тоғ-да яшириниб юрганганимни Сафардан бошқа ҳеч ким билмасин, аммамнинг ҳам билиши шарт эмас, яхшиси, мени кўчада ўйнаб юрган экан, деб ўйласин. Кўчадан келдимми, эртами-кечми аммамнинг жаҳли чиқмайди. Аммам Ёқубга ҳеч нарса демас эди-ю, фақат менга Ёқубнинг гапига қулоқ солма, унинг бизга ҳеч қандай қариндошлиги йўқ, дерди. Баъзида Ёқуб ота томондан қариндош, деб ҳам қўяр эди. Лекин мен барибир унга қулоқ соламан, ёлғизлик ёмон. Майли, Ёқуб менга ўда-ғайласин, лекин ҳар ҳолда ўша бақлажон дўлма ейди-ганлар аммамнинг сувли челагига тупроқ ташлашга журъат этолмайдилар. Чунки Ёқуб ҳаммадан кучли, басавлат бўлиб, қишлоғимиздагилар ундан қўрқади. Агар у менга дўқ қилмай, эшагининг нўхтасини ушла-магандами, болалар шўхлик қилиб ҳовлимизга кириб, деразаларимизга тош отишган бўлармиди. Йўқ, яхши-си, Ёқуб бизга қанчалик узоқ қариндош бўлмасин, ба-рибир унинг гапига кирганим маъқул.

Бир куни мактабдан қайтиб келаётганимда, узоқда, тоғ ортида улкан қора булутни кўриб қолдим. Набат хола мени қўрқитиб юрган «қора қиш» дегани шу бўл-са керак, деб ўйладим. Булут ҳақиқатан ҳам ваҳимали эди. Бир неча кун давомида қишлоғимиз устига тикка-сига бостириб келаверди, ниҳоят бир куни кечаси тоғ чўққиларини босиб, бутун кўк юзини қоплаб олди, шунда қарғанинг эрталабки нолиши биринчи маротаба менга ёқмади, балки ҳақиқатан ҳам қор чақираётган-дир.

Бир неча кундан сўнг аммам ишхонасидан бир қу-лоч сап-сариқ қоғоз қоп олиб келди-да дераза кўзла-рини беркитди. Яна бир неча кундан кейин кўчага чиқсам, чумоли карвони ғойиб бўлибди, улар ғамлаб қўйганларини еб ётиш учун инларига кириб кети-шибди.

Қиш бошланди.

Мукушнинг хароба уйдан бир-иккита кўрпа-ёстиқ, бир бўлак эски палос, оёғи синиқ чўян печка ва еттин-чи лампа олиб келдик. Печканинг синган оёғи остига ғишт қўйиб, уйнинг ўртасига ўрнатдик. Кўрпа-ёстиқни ота-бобомдан қолган, эсимни таниганимдан буён бур-чақда турган эски сандиқ устига тахладик. Бир бўйра

жойга солинган палос устида ҳар кеча Мукушнинг еттинчи лампаси хира нур сочиб турарди.

Кечки овқатдан кейин мен дафтар-китобларимни лампа ёнига ёйиб, ётиб дарс қилардим. Аммам мендан сал нарида деворга суяниб эски-тускига ямоқ соларди. Баъзан аммам ҳам тиззасига китоб қўйиб оларди. Иккимиз индамай аста китоб ўқирдик, лампа ҳам аста ёнар эди.

Қиш кунлари кечки овқатдан сўнг иссиқ уйда лампа ёруғида валақлашиб ўтириш учун қўшниларимиз кириб келарди. Қўшнилар кириб келиши биланоқ мен ўз китобларим билан бир четга сурилишга мажбур бўлардим, аммам эса китобни ўқиётган бетини тескари қилиб қўярди-ю, меҳмонлар кетгунча фикри-зикри китобнинг очиқ қолган саҳифасида бўларди.

Аммам қўшнилар билан гап сотиб ўтиришни ёқтирмас, гапларига ҳам аҳамият бермасди. Шундай бўлса ҳам у қўшнилар келса қувонар эди. Чунки ўша қиш Ёқуб бизларникига серқатнов бўлиб қолди, агар биз аммам иккимиз ёлғиз бўлсак, у кўпроқ ўтириб қолар, бундай пайтларда аммам қаттиқ изтироб чекарди.

Совуқдан қалтираб, қизариб кетган хотинлар уйимизга киришлари биланоқ уйимизни мақтар эдилар. Ҳақиқатан ҳам уйимиз ота-бобом даврида қурилган бўлиб, ҳали мустаҳкам эди, бир марта ўт ёқса, иссиғи куни билан етарди.

Меҳмонлар уйимизни мақтаб бўлиб, дарҳол бошқа мавзуга ўтардилар, каллақанд яхшими, парчақандми, мевадан ким қанча даромад олди, чой ўрнига нима дамласа бўлади? Хадича хола тут қўшилган гул баргига дамланган чойни мақтарди. Яна оҳакка ўхшаган порошок пайдо бўлган эмиш. Қодирнинг хотини шу порошокдан сут қилар экан...

Хотинлар кўпроқ пенсия ҳақида гап очишиб, бирмабир ҳамма хонадонни тилга олишар эди. Улар юқори кўчадагилар пастки кўчадагиларга нисбатан кўпроқ нафақа олишларидан хабардор эдилар, пастки кўчада турувчи айрим хонадондагилар сохта ҳужжат қилдириб олганлар, чунки илмли фарзандлар учун илмсиз фарзандларга нисбатан кўпроқ нафақа тўланади-да. Катта нафақа ҳақида гап очилганда Хадича холанинг таъби хира бўларди, чунки ўғли ўқишни битиролмай қолганди.

Зивер холанинг ҳеч кими урушда бўлмаган, шу сабабли нафақа ҳақида гап очилиб қолса унинг авзойи бузилар эди.

Хотинлар ҳалок бўлганлар ҳақида гаплашмасликка, уларнинг номларини тилга олмасликка ҳаракат қилишар эди-ю, бироқ бу гап беихтиёр ўз-ўзидан очилиб кетарди. Урушдан қайтмаганлар ҳақида гап кетганда Хадича хола кўзларини юмиб аста тебранар, Месме хола чуқур хўрсиниб қўяр, кўкрагида бир нарса хириллаб, узоқ йўталар эди... Зивер хола ҳам ўзини мотамсаро қилиб кўрсатишга уринар, бироқ унча ўхшатолмас эди. Гап нафақа ҳақида кетгандагина у чинакамнига хафа бўларди.

Отам ҳақида кўп эшитганман. Хотинлар ҳар сафар бизникига йиғилганда уни эслашарди.

Хотинлар отамни қишлоқда энг жасур, энг кучли ва ҳақиқий эркак бўлган, дея зўр бериб менга уқтирар эдилар. Мен отамнинг шундай бўлганлигига шубҳа қилмасдим ҳам. Месме хола сув жанжали бўлганида ҳамқишлоқларидан бир тўдасини отамнинг бир ўзи уриб, оғзи-бурунларини қора қон қилганини ҳар сафар гапириб чарчамас эди. Яна бир сафар уйимиз слдидан қорабохликлар ҳайдаб ўтаётган қўйларидан олтита семиз-семизини олиб қолиб, уйга яшириб қўйган ва бир ой давомида кўчамиздан кабоб ҳиди келиб турган. Месме холанинг гапига кўра, кабобни ёмон кўрармиш, битта жазини еб қолса, бир ҳафта касал бўлиб юрар эмишу, лекин кабоб ҳақида гапираётганида сўлаги оқаётганини сезиб турардим. Бизга қандайдир узоқ қариндош бўлган Зивер хола ҳаммадан кўра отамнинг номусли эканини қайта-қайта таъкидларди. Бир куни отам булоқдан юз қадамча нарида турган Зивер холанинг пайпоқсиз эканини пайқаб қолиб, дарров эрига айтибди. Кечқурун эри Зивер холани оғир таёғи билан таъзирини берибди. Зивер хола бу ҳақда фахрланиб гапирар экан, таассуф-ла бош чайқаб, ҳақиқий эркаклар қолмаганидан шикоят қилар эди...

Хотинлар менинг ҳам отамга ўхшашимни тилар эдилар. Бироқ бу осон гапмас. Бунинг учун боғимиз қишлоқда биринчи бўлиши керак, дўконда ҳам қанд учун ҳаммадан олдин бўлишим лозим, кечаси шамол турсаю колхоз боғидаги ёнғоқлар тўкилса, биринчи бўлиб ўша ерга етиб боришим зарур. Ҳовлимиз ҳа-

қида гапирмаса ҳам бўлади, биронта ўт қўймай юлиб олишим лозим, мен эса меваларни териб олишга эринаман. Мевалар тўкилиб-чириб ётибди, ахир бу нақд пул-ку.

Месме хола мендан ҳеч нарса чиқмаслигини олдиндан аниқ башорат қилди: «Жўжани тухумидан билса бўлади». Зивер хола унга қарши чиқиб, аксини исботлаб: «Жўжани кузда санайдилар», деди. Бироқ Зивер хола менинг ёнимни олар экан, палос устида ёйилиб ётган китоб-дафтарларимга шундай нафрат билан тикилдими, мен унинг ўз гапларига инонмаётганини аниқ сезиб турардим. Мен отамга ўхшамаслигимни ва ҳеч қачон ўхшай олмаслигимни ҳис этиб турардим.

Албатта, отам урушдан қайтиб келганда менинг ношудлигим унчалик сезилмасди, чунки бундай тўполонда у ҳам дўкон олдига биринчи бўлиб бориши амри маҳол. Яна шуниси борки, улар мени қанчалик ношуд, қўлидан ҳеч қандай иш келмайди, дейишмасин, бир нарсани — аммам мени ёнғоқ ўғирлашга, қанд учун навбатда эзилиб туришимга рози бўладими, йўқми, бунни ўйлаб ҳам кўришмайди. Аммам бу ҳақдаги гапларни эшитгиси ҳам келмайди. Бундай гаплардан жирканиб ўтиришини хотинлар сезмайди ҳам, Мадина аммам ўз норозилигини чурқ этиб билдирмасди-ю, лекин ҳаммасини сезиб турардим: лаблари гезариб, кўз қорачиқлари кенгайиб кетар эди.

Ёқуб бизларникига келганда эса бундан ҳам баттар бўларди, у эса тез-тез кириб турарди. Эшикда Ёқуб пайдо бўлиши билан аммам Ёқубнинг ўзи кузда тайёрлаган ўтин ичидан катта бир тарашани олиб жаҳл билан печкага ташлар эди. Гўё у ўтинлар шу дамдаёқ ёниб битса-ю, Ёқуб ортиқ уйимизда кўринмаса, демоқчидек бўларди.

Ёқуб ҳовлимизга кириб келганда тахта эшик гўё оғир бир нарса билан урилгандек тарақлар, темир ҳалқа шарақлаб кетарди. Тарақ-туруқдан кейиноқ зиналар ғичирлар эди. Эшик билан уйимиз ўртасидаги масофани шунча тез босиб ўтганидан мен ҳайратга тушардим. Кейин Ёқубнинг оёқлари илдам, шу сабабли ҳам урушдан омон қайтганига ишончим ҳосил бўлди.

Ёқубнинг чўнтақлари Навбат холамдан бошқа ҳеч ким тайёрлай олмайдиган ўша маишхур тут майизига тўла бўларди. Ёқуб бизникига худди ўз уйига кирган-

дек бемалол кириб келар, сариқ қоғоз билан беркитилган дераза олдида у ёқ-бу ёққа юриб, аммамдан унибуни суриштирар экан, қўллари билан чўнтагини титкилар эди. Уйимизда хотинлар ўтиришган бўлса, қўлини чўнтагидан олмас, ҳеч ким бўлмаса аввал бир ҳовуч майизни менга узатар, иккинчи ҳовучни Мадина аммамнинг олдига қўярди. Сўнгра оёқларини чалиштириб, сандиққа ўтириб олар эди-да, устма-уст кийиб олган икки жуфт жун пайпоқларининг қалин ипларини бармоқларига ўрарди. Ёқуб чап қўли билан ипни ўраб, ўнг қўли билан оғзига майиз ташлаб турарди. У қанчалик ҳузур қилиб майиз чайнаса, шунчалик ҳузур билан гапирарди.

Аммам олдида ётган майизларга парво қилмай, деворга суянганча ўз ўйига берилиб ўтирарди. Ёқуб қанчалик шанғиллаб гапирмасин, аммамнинг қулоғига бир оғиз ҳам гап кирмаётганини билар эдим. Ёқубнинг ҳадеб бир нарсани валдирайвериши менинг ҳам тоқатимни тоқ қилганди. У армияда омборчи бўлиб хизмат қилганини, олдида нафақат солдатлар, ҳатто генераллар ҳам тиз чўкканини, чунки ароқ руслар учун худо — ана шу худо уч йилу тўққиз ой унинг қўлида бўлганини қайта-қайта ҳикоя қиларди. Генераллар ҳақидаги лофга унчалик ишонмасдим, лекин одамларимизга орқаворатдан майда-чуйда нарсаларни пуллаганига шубҳа қилмасдим. Ёқубнинг фронтда отамни ва Мукушни ахтардим, деганига ишонар эдим. Нон, этик, қанд ва шу кабиларни пуллаш учун ахтарган... Бироқ Ёқуб ўз ниятига етолмаган ва ҳар сафар шу ҳақда гапирар экан, унинг катта, қизил башарасида ачиниш аломати пайдо бўларди-да, гапидан тўхтаб, хаёлга чўмар эди. Мен ҳам унга қараб ўйлаб кетардим. Нима сабабдан Ёқуб янги, чиройли пайпоқлари устидан эскисини кийиб олиши, шу пайтгача еб битирмаган бўлса, Набат хола қанча майиз қуритгани ҳақида ўйлардим. Сўнгра «Ёқуб олдида тиз чўкиб юрган генералларни» тасаввур қилиб кўриб, армияда ҳам омбор ва омборчалар бўларкан-да, дея ҳайрон бўлар эдим.

Ёқуб генераллар ва ароқ ҳақидаги ҳикоясини айтиб бўлиб, албатта отам ҳақида сўз очарди. Отамнинг азамат йигит бўлганини эслаши билан Ёқуб қаддини

роетлар, қўллари мушт бўлиб, кўзлари чақнаб кетарди, бироқ нигоҳи менга тушиши билан жим бўлиб, бошини қуйи эгарди. У менга чин қалбидан ачинар, хотинларга ўхшаб менинг ношудлигимни айтавермасди. Фақат сандиқни мушти билан гурсиллатиб уриб, оғир хўрсиниб қўярди: «Эҳ! Олов эди, қўри қолди, холос!..»

Мен дарҳол оловдан ҳосил бўлган қўрни, ўчоқда совиб қолган, самовардан, печкадан тўкиб ташланган бир уюм қўрни, манқал тешикларидан паға-паға тўкилаётган қўрни кўз олдимга келтирардим...

Ёқуб соатлаб тинмай гапирар эди-ю, бироқ аммамнинг унга қиё боққанини сезмасдим. Аксинча, Ёқуб ундан кўзини узмасди. Майиз тугаб, ҳикоялари ниҳоясига етиб, кетар пайти келгандагина Ёқубнинг индамай — термилиб туриши аммамни яна ҳам қийноққа соларди. Аммам бир бурчақда ўтириб гўё ҳаво етишмаётгандек чуқур-чуқур нафас оларди: унинг энтикиб нафас олиши сукунатда яққол эшитилиб турарди. Ёқуб бу ҳолга эътибор бермасди, балки аммамнинг бундай нафас олиши унга хуш ёқар, унинг гардани чўзилиб, қалин қип-қизил лаблари гўё шу дақиқа ашула айтиб юбормоқчидек кулгили равишда чўччаяр эди. Эшик орқасидан тарақлаб ёпилиб, кўчага чиққанида Ёқуб дарҳақиқат қўшиқ айта бошларди. Унинг баланд, ширали овози узоқлашиб тинмагунча аммам қимирламасди. Сўнгра у гангиб ўрнидан турар эди-да, сандиқ устидаги кўрпачани олиб, палос устига солаётиб, ўзича бир нарсалар деб тўнғилларди. У қўшнилардан норози бўлар, Ёқубни қарғар, менга тасалли берарди: «Гапларини қарангу! Ёш болани чўпонликка берармишман!» Аммам жаҳл билан ёстиқ уришидан, бировни фақат қарғаш билан эмас, балки дўппослаш билан алаמידан чиқадигандек эди. У ўзича жаврай-жаврай даҳлиздан гугуртни олиб келиб, ёстиғи остига қўяр эди-да, лампани пуфлаб ўчириб, ўрнига ётарди. Ётиши биланоқ тинчиб қоларди, чунки мен эрталаб тонгда мактабга боришим керак. Лекин унинг қўшни хотинлар, Набат хола, Ёқуб билан хаёлан баҳслашиб ётишини билардим.

Ёқубнинг овози Лайло тиф билан касалхонага тушиб қолганда кўчамизга сепишган сассиқ дори каби аммамга жирканч туюларди. Аммам ётган жойида тўлганар, кўрпага бурканиб оларди-ю, бироқ Ёқубнинг

ёқимсиз овозидан қутула олмасди. Тонготардан кун-ботаргача Ёқубнинг жарангдор, йўғон овози янграб турар, хуфтон маҳал булоқбошида йиғилган болаларнинг қувончли қий-чувлари орасида Ёқубнинг мамнун қаҳ-қаҳаси эшитилар эди. У ўғлининг осонгина рақибининг курагини ерга теккизганидан хурсанд эди. Хоҳ булоқ олдида, хоҳ тегирмон олдида, хоҳ чинор тагида Ёқубнинг овозидан ўткирроқ овоз эшитилмасди. Унинг овози ҳатто мактаб синфларида ҳам эшитилар ва ҳар сафар унинг овозини эшитиб, хушвақт ва қип-қизил башарасини кўрганимда ҳақиқатан ҳам Ёқуб учун уруш тугаган, деган фикр хаёлимга келарди...

Қишнинг охирги кунлари ёки баҳорнинг бошлари бўлса керак... Ҳали печкани ҳам, деразамиздан сариқ қоғозни ҳам олиб ташламагандик. Лампанинг хира шуъласида нам тортиб қолган қоғоз хом терига ўхшаб қолганди. Ёқуб тайёрлаб қўйган ўтин аллақачон тугаган, ўтган ёз Набат қуритиб олган майиз ҳам тамом бўлган эди. Қўшни хотинлар бизникига кирмай қўйишган, нафақа, қанд, чой ҳақидаги суҳбатлар ҳам бўлмасди. Мен олдимга дафтарларимни ёйиб, палосда ётган эдим. Аммам ўз жойида деворга суяниб ўтирганди. Ёқуб катта, бақувват оёқларини чалиштириб сандиқда ўтирарди. Бу кеча Ёқуб негадир сукут сақларди. Унга шу пайтгача икки оғиз ҳам гап қотмаган аммам, бирдан биринчи бўлиб гапириб қолди:

— Нима учун Садаф кетиб қолди?

— Қўйиб юбордим.

Шундай деб, Ёқуб қаддини ростлади, ғурур билан аммамга боқди. Гўё ориқ бир бурда Садафни уйдан ҳайдаб юбориш мушкул масала-ю, у бунинг урдасидан чиққан эди. Аммамнинг кўзларида алам ва изтироб излари кўринди. У гапириши, юрагидаги бор гапни айтиши керак эди-ю, индамади. Мени шарманда қилма, энди уйимиздан қадамингни уз! Бу хонадонда сенинг қиладиган ишинг йўқ, барибир ҳеч қачон сенга тегмайман, дейиши лозим эди Мадина аммам!

Ёқуб кетди. Аммам менга айбдорона боқди. «Қандай қилиб ҳайдаб юборасан, одам-ку ахир, ит эмас?...» Унинг кўзларида: «Балки тушунар, эртага кирмас»,— деган умид учқуни бор эди.

Энг даҳшатли кун, Ёқуб бизникада деразаларга кўз солаётган кун бўлди. Аммам ишда, мен ҳам уйда йўқ эдим, келганимда ойналар қўйилиб бўлган, сариқ қоғоз парчалари ерда сочилиб ётарди.

Аммам кечқурун ишдан қайтди. Уйга кирди-ю, деразаларга қараганча донг қотиб қолди. Бир оздан сўнг доим далага олиб кетадиган челагини ерга қўйиб, ҳовлига чиқиб кетди. Қош қорайиб, уйларда чироқлар ёна бошлади-ю, аммам эса ҳамон ҳовлида юрарди. Бу кеча у самовар ҳам қайнатмади, лампани ҳам ёқмади, гўё қоронғида дераза кўзлари кўринмайдигандек...

Лекин дераза ойнаси бу кеча ҳам, эртаси ҳам кўринаверди. Муаллимларимизнинг энг кексаси Товуз опа танаффус пайти мени четга чақириб оғзидаги папиросни олди-да: «Ёқуб аммангни хотинликка олди-ми?» — деб сўраган кун ҳам жуда ёмон бўлди.

Мен ҳеч нима демасдим, бироқ ўша куни кечга қадар: «Йўқ, Ёқуб аммамни олмади! Йўқ, Ёқуб аммамни олмади!» — дея хаёлан ўз-ўзимга таъкидлаб юрдим. Наҳотки шуни ҳам тушунмаса: шунча зорланган Мукушга кўнмаган аммам, Ёқуб билан бирга ётармиди!

Бироқ буни тушунишмасди. Ҳеч ким тушунмайди. Аксинча ҳамма биз аммам билан Ёқубни хонадонимизга қўшиб олишни орзу қилиб юрибмиз, деб ўйлашади. Моматалоқ кўзларини ҳаммага кўз-кўз қилиб юрган Садафнинг ҳам, аммам билан араз бўлиб, менинг саломимга алик олмай юрган Набат холанинг ҳам хаёлида шу. Набат холанинг хафалиги менинг бошоқ термаганим ёки ўтин йиғмаганимда эмасди, йўқса, Ёқуб армиядан қайтганда мени чўпиллатиб ўпармиди!

Ўшанда баҳор охирлаб қолганмиди ёки ёз бошланиб кетганмиди? Печкамизни олиб ертўлага ташлаб қўйдик, оёғи бўлмагани сабабли у бир ёнига қийша-йиб ётарди. Лампа эски жойида ёнар, деразамиз кўзида хом терига ўхшаган қоғоз эмас, ойна бўлгани учун ой шуъласи кўриниб турарди. Ойнинг ёғдуси гилосни чулғаб олган, қип-қизил мевалари бу ёруғда оқариб кўринарди. Ой ёруғи аллақачон токчага ташлаб қўйилган дарсликларимга тушарди. Гарчанд даро қилишим керак бўлмаса ҳам мен лампа олдида қорнимни ерга бериб ётардим. Бир бурчакда деворга сую-

ниб аммам ўтирибди. Сандиқдан чориқ кийиб олган икки бақувват оёқлар осилган. Ёқуб аммамдан мени ўзи билан ўша ой ёғдусида оқариб кўриниб турган гилосни сотиб келиш учун районга олиб кетишга кўндирмоқда. Ниҳоят, аммам рози бўлди. Нақадар ажабланарлики, аммам Ёқубнинг сўзига кирди.

Ёқуб чиқиб кетиши биланоқ аммам тоқчадаги дафтарчасидан бир варағини йиртиб олди, қуриб қолган сиёҳдонга самовардан иссиқ сув қўйди, китоб орасидаги ручкани олди-да, ўйланиб, сиёҳга ботирди. Дарҳол унинг чеҳраси ўзгарди. Тавба, қайси бир хотин қўлига ручка олиб, шунчалар севинар экан? Юзларида севинч балқиб, бирпасда қиз болага, ўқувчига айланди-қолди. Аммам қишлоғимизда Совет ҳокимияти ўрнатилганда ўқишга кирганидан хабарим бор. Ушанда муаллимлар болаларни боғда, дарахтлар соясида ўқитар эдилар. Бу ҳол узоққа чўзилмаган, бироқ Мадина аммам ўз мактаби ҳақида шундай ҳикоя қилар эдики, уни оддий синфда, партада ўтирганини тасаввур этиб бўлмасди. Фақат боғда. Одатда биз ботаника дарсини ўтадиган колхоз боғида эмас. Аммам айтган боғ ҳаммаёғи гуллаган, ҳидлари ҳам ўзгача алоҳида боғ экан. Муаллимлар ҳам мисоллар ёзмаган, қоидаларни айтмаган, балки ўқувчилар билан бирга қўшиқ айтишган. Болалар ўқишга борадиган йўллар ҳам бошқача бўлган.

Ҳозир ҳам йўллар ўша-ўша-ю, бироқ у пайтларда аммамнинг қўшиғидагидек йўллар гул-чечакларга безанган. Озар ота ҳам баъзан клубда шу қўшиқни айттарди. Бу қўшиқ боғдаги ўша мактаб, оппоқ кўйлак кийиб олган Озар ота бўлмаганида Мадина аммам балки Ёқубни ёмон кўрмаган бўлармиди. Ҳатто ўйлайманки, худди шу қўшиқ деб Мадина аммам бир вақтлар Мукуш истагини қондирмагани каби Ёқубнинг талабига рози эмас.

Аммам ҳар сафар перони қўйиши билан гуллаб турган боғ ғойиб бўлар, гул-чечаклар билан бурканган йўллар оддий сўқмоқча айланар, кўзимга масжид дарвозаси олдида уни пойлаб турган Мукуш кўрнарди. Сўнгра этикларнинг дупури эшитилар, бу дупур қора сурнайнинг овози билан қоришиб кетар, сўнгра қоронғи зимистон ичра аммамни Мукушнинг уйига олиб боришарди... Сўнгра клуб йўлида кекса муаллим

Ҳошимни, мактабни ташлаб кетгани учун аммам билан саломлашмайдиган ўша Ҳошимни учратардим.

Бу сафар аммам ручкани қўйганда чеҳрасидаги қувонч хийла вақт аримади. У сиёҳдонни токчага қўйди, хатни учбурчак қилиб тахлади-да. Маржон холага элтиб бер, дея менга узатди. Маржон хола бозор олдидаги нон дўконида ишларди. Дўконни қандай қилиб топишни аммам узоқ тушунтирди-да, сўнгра, энг муҳими, хатни Ёқубга кўрсатмаслигим кераклигини уқтирди. У яна гилосни ўзинг кўтарма, Ёқуб челақни эшакка боғлаб қўйсин, дея тайинлади. Чарчаб қолсам, мени ҳам эшакка ўтқазиб қўйсин, фақат эҳтиёт бўлиб ўтириш керак. Даштга кириб борганда тўхтаб, тамадди қилиб олиш лозим, мабодо зарурат чиқиб қолса уялиб ўтирмай тош-пошнинг орқасига ўтишим керак. Шунда аммам биринчи бор Ёқубни ҳеч нарсани фарқига бормайдиган эшак, деди.

Қишлоқдан узоқлашганимизда ҳали қоронғи эди. Олдинда эшак, унинг орқасидан Ёқуб, сўнг мен борардик. Иштоним топ-тоза ва қуруқ эди. Аммам қачон қуритишга улгурди экан? Калишим ҳам тозалигидан ялтирарди, аммам уларни ювиб, тошда юришим осон бўлсин, деб ичига газета тўшаб қўйибди. Лекин барибир оёқларим зирқирарди. Ёқуб эса бир қават пайпоқ билан чориқда юрибди. Тошда юриш эшак учун ҳам чўт эмасди, у янги тақаларини ялтиратиб илдам қадам ташларди.

Гилос солинган челақни мен кўтариб олганман, Ёқубнинг эса қўллари бўш. Отам каби катта бўлиш ниятида бўлсам, албатта челақни кўтариб боришим керакмиш. Менинг ёшимда отам тоғ сўқмоқларида бир қоп донни елкасида кўтариб юрар экан.

Афсуски, эртарақ хаёлимга келмабди, йўқса, челақни тўлдирмаган бўлардим, тез кетаётган Ёқуб орқасидан етиб юриш маҳол эди. Эшак ҳам бемалол йўргаламоқда, икки той юк унга оғирлик қилмасди, у бахтиёрликдан ҳатто қора думини ликиллатмоқда.

Биз кулранг, ясси ва чексиз дашт бўйлаб узоқ юрдик. Бутун йўл бўйи Ёқуб отам ҳақида ҳикоя қилиб борди. Шу пайт негадир отамнинг юзи кулранг ва ясси бўлгандек туюлиб кетди, гарчанд отамнинг қирғий-

бурун, юзлари ҳам Ёқубникидек қизил бўлганини яқши эсласам ҳам.

Қиррали тошлар товонимга қаттиқ ботар, улар ҳам кулранг ва бешафқат эди. Бутун олам ана шу қиррали, бешафқат тошлардан иборат эдики, энг даҳшатлиси, уларни на мажақлаб ташлай оласан, на йиғлашга мажбур эта оласан.

Тонготарга хийла вақт бўлиб, кўк юзини қалин кулранг кўрпа қоплаб олган. Қаршимизда баҳайбат, бешавқ тоғ кўриниб турарди. Мен мана шу оғир челақни шу тоғнинг юқорисигача кўтариб чиқишим керак. Дод дегим келарди. Йўқ, оёқларим чидаб бўлмай-диган даражада оғриётгани ёки белим зирқираётгани учун эмас, балки бутун олам ана шу кулранг, ўткир ва золим тошлардан тузилгани, уларни мажақлаб ҳам, уриб ҳам, йиғлатиб ҳам бўлмагани сабабли эди.

Биз телефон сими тортилган симёғочлар ёнидан ўтиб борар эканмиз, симларнинг бўғиқ нолиши эшитиларди. Ёқуб қўлидаги хивич билан баъзи-баъзида галифе шимининг бўртиб чиқиб турган жойига уриб қўярди. Бундан эшак чўчиб, қадамни илдамлатар эди. Кичкина, қора эшак қайсар эмасди, у фақат Ёқубнинг хивичидан қўрқарди. Эшакнинг мулойим эканини мен бир неча бор кўзларига қараб ҳис этганман. Унинг катта, жигарранг кўзларида ғам-алам, ҳасрат-надомат бор эди-ю, бироқ ҳеч қачон ғазаб ўти чақнаганини кўрмагандим. Агар Ёқуб бўлмаганида мен челагимни унга ортиб қўйган бўлардим у хафа бўлмасин, деб яғринини қашлаб, қулоқларининг орқасини силаб, қорнига ёпишиб олган сўнани ҳайдаб юборар эдим...

Челагимни кўтариб олсанг нима қилади? Ахир устингда намат ёпқич бор, ҳеч қаеринг оғримайди-ку. Менинг эса қўлларим толиқиб, белларим зирқираб оғримоқда. Йўқса, астароқ қадам ташла!..

Гоҳида эшак қадамни секинлатар эди-ю, бироқ Ёқубнинг хивичи ҳавода визиллаб қолиши билан яна илдам йўрғалаб кетарди. Ёқуб бесаранжом бўлиб, шошилар, ҳар дақиқа эшакни ниқтар эди. У ишнинг кўзини билади, бозорга тонг отгунга қадар етиб бориш керак, аксинча, бозор қайтганда бориб қоласан.

Ёқуб баъзан бир челақ гилоснинг оғирлиги қанча бўларди, дея тасалли бериб ҳам қўярди. Шу йўлдан отам билан тегирмонга дон кўтариб боришганини пещ

қиларди. У пайтларда қишлоғимизда ҳали тегирмон бўлмаган. Ана уни юк деса бўлади! Неча бор йўлларида бўрилар учрагану қўрқинмай кетаверишган. Отам ҳақиқий йигит бўлган. Мен ботир, кучли, гидрокли бўлишни стамдан ўрганишим керак эмиш.

Гоҳо Ёқуб осмонга юз тутиб қўшиқ айтиб қолар, қўшиғига ҳамоҳанг хивичини галифесига уриб борар эди. Ёқуб қўшиқ айтолмай туролмаслиги учун куйламасди, сабаби, шу йил ёзда омборчи қилиб тайинланишига ишонар эди. Мени ёрдамчи қилиб олмоқчи, ана ўшанда бодом ва пишлоққа тўйишим мумкин. Ҳамма нарса етарли бўлади. Нўхатни ҳар ҳафта тортамыз, шунда ҳафтада бир пуддан орттириш мумкин бўлади, чунки нўхат ўзига нам тортади. Ёнғоқнинг иши бошқа, уни намлаб туриш керак, қуриб қолиши мумкин. Бунда ҳамма нарсани меъёрида қилиб, ёнғоққа қанча суву донга қанча қум қўшишни билиш керак. Ёқуб эса бу ишнинг кўзини билади, отаси бир неча йил омборчи бўлган...

...Оёғимдаги бошмалдоғим увушиб қолди, уни сезмасдим. Қўлларим ҳам бировникидек. Бу орада тоғ этагига етиб келдик, ниҳоят Ёқуб челагимни қўйиб, дам олишга рухсат берди. Лекин мен челақни қўймадим. Чунки ортиқ оғриқни сезмас эдим. Мен фақат бир нарсани ҳис этардим. Бу Ёқубга бўлган нафрат эди. Ушанда мен бу ҳисни адоват эканлигини тушунмасдим, лекин бу ҳисдан холи бўлишни истамасдим, чунки Ёқубдан қанча ортиқ нафратлансам, шунча кам оғриқ сезардим. Тоғ чўққиси яқиндек туюлиб кетди.

Тоғда Ёқуб челақни мендан олди, бу ёғига эшак олиб чиқади. Ёқуб менга илжайиб қаради-да, булоқ олдида болаларнинг курагини ерга теккизган ўғлининг бошини қандай силаган бўлса, менинг ҳам бошимни шундай силаб қўйди. Рақибим челақ бўлиб, мен голиб чиқдим. Сўнгра у кўйлагимни кўтариб елкаларимни силади. Кўзларимга ёш тўлиб келди-ю, бироқ йиғламадим, мен бахтиёр эдим, лекин қувонишни истамадим, чунки менга куч бағишлаётган адоват деб аталмиш ҳисни йўқотиб қўйишдан қўрқар эдим. Нонушта қилиб олиш учун ўтирганимизда ўша ҳисни ўзимда базўр сақлаб қолдим, чунки Ёқуб рўмолга ўралган семиз товуқни олиб, катта бир бўлагини менга узатди. Туйғуларимни сақлаб қолишимнинг сабаби — қиялик-

дан менга боғлар кўринмасди. Тоғдан ўтиб, дарахтларнинг нам барглари қуёш нурларидан товланиб турган боғ оралаб ўтаётганимизда ўз-ўзимни идора эта олмадим. Токи район марказига етиб олгунимизча мен ўз туйғуларим каби хатни ҳам йўқотиб қўймадиммикан, деб чўнтагимни пайпаслаб бордим.

Гилосни сотиб бўлишимиз биланоқ мен Ёқубнинг кўзига кўринмай қочиб қолдим ва бозорнинг шундай бурчагидаги нон дўконини дарҳол ахтариб топдим. Дўконни топиш қийин эмас экан. Чунки, биринчидан, тепасига нон дўкони эканлиги ёзилиб қўйилган, иккинчидан, эшикдан чиқиб келаётганларнинг қўлида нон бор. Яна шуки, дўкон олдида одам кўп бўлиб, аммамнинг гапига кўра, нон дўкон олди доим гавжум бўлади. Аммам яна бир қанча белгиларини айтиб, дўконни ахтариб топиш осон эмаслигини таъкидлаганди. Аммам машиналар ўтиб кетишини кутиб тур, деб тайинлаганди, лекин ҳеч қандай машина йўқ. Баъзан битта-яримта ўтиб қоларди, бири ўтиб, иккинчиси киргунча кўчани ўн маротаба у ёқ-бу ёққа кесиб ўтса бўлади. Балки бошқа кўчадир? Бўлиши мумкин эмас, бу ерда асфальт ётқизилган узун кўча битта эди. Қолганлари қишлоғимиздагидек тор тош йўл. Уйлари ҳам қишлоғимиз уйларига ўхшайди...

Аммамнинг гапига кўра, бу кўчада ариқ бўлиб, сал юқори юрилса кўприк бор эмиш. Лекин бу ариқдан кўприк орқали эмас, сакраб ўтса ҳам бўлаверар эди.

Бозор олдидаги кўчада одамлар кўк, сигарета сотиб юришарди, ора-сира ўтиб қолган машиналар шундай гувиллар эдики, гўё ҳайдовчилар шу гувиллашдан ҳузур қиладигандек. Ариқ ёқасида жойлашиб олган болалар ҳам бақириб-чақиритарди, болалар шунчалик кўп эдики, ҳозир дарахт ариққа қулаб тушадигандек туюларди.

Ариқ ёқасида бир неча ёш йигит салқинлаб ўтирган экан, иккитаси яланг оёғини лойқа сувга солиб олган. Ён-верларидан биронта қиз ўтиб қолса, ҳаммаси бараварига ўшаёққа юз ўгирардилар. Пайпоқсиз ўтган қизнинг оёғига тикилишар, қиз эса ночор, бир нуқтага қараб кетаверарди. Мактабимиздаги юқори синф қизлари клубда ана шундай бир нуқтага тикилиб қўшиқ айтишарди. Агар зал орқасида осилиб турган

плакатдан кўзларини узишса, қўшиқ сўзларини унутиб қўйишадигандек туюларди менга. Бу ерда қизлар бари бирдек уч қаватли бинонинг минорасига ўрнатилган юлдузга тикилар эдилар. Узоқдан бу юлдуз Кремль юлдузига ўхшаб кетар экан. Юлдуз, минора, бутун майдонга овози янграётган радио — ҳаммаси бир бўлиб шаҳар дейилади. Бунга соат ҳам қўшилади. Уша минорада юлдуз остида соат бор эди, у ҳам Кремль соатига ўхшаб кетарди...

Мен кўчани кесиб ўтдим ва ариқ олдида тўхтадим. Ундан ҳатлаб ўтиш ҳеч гапмасу, бироқ аммамга ҳатлаб ўтмайман, деб ваъда берганим учун кўприк томон кетдим. Ниҳоят, нон дўконига етиб келдим. Адашмаган эканман, дарҳақиқат, бу ўша дўкон, ичидан Маржон холанинг овози эшитилиб турарди. Эшик олдида тўртта ит гезариб ўтирибди. Улар нон олиб чиққан ҳар бир одам орқасидан югурарди. Мен кутиб турдим. Нон тугагандан сўнг Маржон хола одамларни дўкондан чиқариб, пештахта устидаги нон увоқларини сидириб итларга ташлади-да, эшикни учта катта қулф билан беркитиб қўйди. Шундан кейингина ўгирилиб менга кўзи тушди.

Маржон холанинг гаплари, мендан нималарни сўраб-суриштиргани ёдимда йўқ. Фақат унинг оппоқ рўмоли остидан ярим буханка оқ нон ерга тушиб кетгани, атрофимиздаги итлар нонни илиб кетишга журъат эта олмаганлари аниқ эсимда. Маржон нонни ердан кўтариб, ўпиб қўйди-да, рўмолига ўраб олди. Итлар орқамиздан, то пўстлоғи шилиниб кетган катта ўрик дарахтигача эргашиб келишди. Шу ерга келиб Маржон пўписа қилди-ю, итлар орқада қолиб кетди. Итлар тўртта эди. Учтаси озиб-тўзиб кетган, ифлос, оддий дайди ит бўлиб, тўртинчиси чўпонларнинг итидек йирик, калласи катта, кўкраги бақувват эди.

Ўрик дарахти олдида тўхтаб, чўнтагимдан хатни чиқардим, Маржон хола хатни олиб қўйнига солди ва биз ариқ ёқалаб йўлимизда давом этдик. Маржон тез юриб борарди. У ҳеч нарса демас, фақат мулойим боқарди. Йўлда учраганлар биринчи бўлиб салом берар, Маржон алиқ олиб: «Бунга нима дейсан, «Содиқ?» — дегандек менга кулиб қараб қўяр эди. Унинг эғнида чиройли сариқ чит кўйлак, оёғида баланд пошнали туфли, темир қалқага бармоғини тикқан эди, унга

осган калитлар жингиллаб кетди. Бу жингиллаш менган хуш ёқарди...

Мен Маржоннинг қимматбаҳо туфлисига қараб, қишда тоғ сўқмоқларида бир жуфт пайпоқни ичидан, бир жуфтини ботинкасининг устидан кийиб юрган кезларини эсладим. Ушанда Озар иккимиз Маржонни «суяқоёқ» дегувчиларни уриб ўлдириш учун темир таёқ топиб қўйгандик. Агар мана шу бармоқларида жиринглаб турган калитлари, эғнида шундай чиройли кўйлаги, оёғида қимматбаҳо туфлиси, ипак рўмоли ўшанда бўлганида ҳеч ким уни ҳақорат қилишга журъат этолмай, ҳамма биринчи бўлиб унга салом берган бўларди...

Қаёққа кетаётганимизни билмас эдим, бироқ менга барибир — куни билан юрсак ҳам розиман. Энди дунё мен учун бепарво ҳам, бешафқат ҳам эмасди, йўловчилар бизга мулойим назар ташлаб, Маржон билан саломлашар эдилар. Шу алфозда умрбод юраверсагу шаҳарда одамлар, шундай яхши одамлар кўпайиб, бизга дуч келишаверса!..

Айниқса пешбандли аёл ёдимда қолди. У қандайдир уй эшиги олдида мен ва Маржонга табассум қилиб турарди. Унинг қўллари сутдек оппоқ эди, биз Маржон билан ўша эшикка кирганимизда ўша қўллари билан пешонамни силади. Сўнгра у бир нечта столлардан бирига дастурхон ёзди, биз ўтирдик. Биз ўтирган столда сувли банкага ясмин гули солиб қўйилган бўлиб, бошқа столларда гул йўқ эди. Маржон рўмолидаги нонни олиб, дастурхонга, калитлари ёнига қўйди. Оқ қўлли жувон нонни ушатиб ликонга солди. Сўнгра у овқат олиб келишга чиқиб кетди, Маржон эса хатни ўқий бошлади.

Негадир аммамнинг хати нон ҳақида эканлиги хаёлимга келди! Лекин менда айб йўқ, чунки уйимизда ярим кило ун қолган эди, холос. Бироқ Ёқуб экинзорларимизни чопиқ қилганидан сўнг, Садаф билан Набат хола биз билан саломлашмай қўйганидан кейин нон ҳақида қандай гап бўлиши мумкин? Ушанда Мадина аммам ихлос билан чопилган ерни кўрмай деб уйимизни ташлаб кетишга ҳам тайёр эди. Деразамизга кўз қўйилган ўша оқшом аммам уйга кирмай ҳовлида юрар экан, қаерга бош олиб чиқиб кетиш ҳақида ўйлаб чиққан. Буларнинг ҳаммасини мен Маржон хатдан

кўзини узгунга қадар бир дақиқада фаҳм этдим. «Кимнинг нима иши бор, келаверинг»,— деди у.

У мендан бошқа ҳеч нарса ҳақида суриштириб ўтирмади, фақат колхоз ишларини сўради. «Колхоздан барака қочди»,— дедим кимнингдир гапини эслаб.

Мен ўша ошхонада нима еганимизни аллақачон унутганману, бироқ оппоқ қўлли жувон, унинг табас-суми, кетаётганимизда меҳрибонлик билан яна қайта пешонамни силаб қўйгани умрбод ёдимда қолди. Яна бозор олдидаги кўчани, аниқроғи, кўчанинг ўзини эмас, унинг бир зумда ўзгарганини хотирамда сақлаб қолдим. Барча шовқин тинганди, сукунатда фақат радиодан қўшиқ овози янграр эди. Бир соат бурун кўк ва сигарета сотиб юрган болалар жимгина йўлка ёқасида ўтирар эдилар. Ариқ ёқасида бекорчи йигитлар ҳам гўё бошқа ишлари чиқиб қолгандек тинчиб қолган эдилар. Пойабзал тозаловчи ҳам чўткасини ортиқ тақиллатмай ўз тахтасига суянганча ғамгин бош чайқаб қўшиқ тинглар эди. Мен қўлида кўза кўтариб, таҳоратхонага кетаётган оқ халатли сартарошни ҳам эслаб қолдим, судралиб кетаётган шиппакларининг овози ҳам эшитилиб турарди...

Ёқуб аммам иккимиз учун ярим кило қўй гўшти, яна алланималар сотиб олганди. Бироқ қишлоққа қайтаётганимизда йўлда айтган гаплари ёдимда. Аввало у аммамга челақ ҳақида ҳеч нарса айтмаслигим кераклигини тайинлади. Биз — эркаклар ишига хотинлар аралашмаслиги лозим, барибир ақллари етмайди. Товуқфаросат хотинларни қаттиқроқ ушлаб, вақт-вақти билан тез-тез уриб туриш керак, йўқса, ҳаддиларидан ошиб кетишади. Отам ҳам Ёқубга шундай деб ўргатган экан. Ёқуб қанча кўп гапирса, ҳаммасига отамни рўкач қилар, далил учун биронга бута ёки тошни кўрсатарди. Ниҳоят, мен атрофга қўрқа-писа қарайдиган бўлиб қолдим, чунки Ёқубнинг гапига кўра, деярли ҳар бир бута олдида отам унга хотинларни қийнаш кераклигини ўргатган бўлиб чиқарди. Ҳув анави мушмула ёнида онам менга ҳомиладор пайтида отам Ёқубга мабодо хотиним қиз туғса, чақалоқни шу замоноқ бўғиб ўлдираман, деган эмиш... Онам ўлганда эса тонгда отам Ёқуб билан бозорга кетаётган анави ясси тош олдида ерга ётиб олиб, бошини тошга уриб фарёд чеккан эмиш. Ҳўкиздедек бақувват

эркак кишининг бошини тошга уриб фарёд чекиб йиглаши мени ажаблантирмади. Мен бошқа нарсага тунунмадим: модомики, хотин киши товуқсифат бир одам экан, нима учун шунчалар қайғуриш керак... Сўнгра миямга онам чақалоқни бўғиб ўлдирилишини эшитиб, ваҳимадан ўлиб қолган, деган фикр ярқ этиб келди. Қишлоққа кела-келгунча ҳеч қачон кўрмаган онам ҳақида ўйладим. Унга жуда раҳмим келарди ва негадир онамни ошхонадаги ўша аёлга ўхшатардиму йўл-йўлакай унинг оппоқ қўлларини хаёлан ўпиб борардим...

Уч-тўрт кундан кейин биз аммам билан уйдан чиқдик ва эшикка қулф осдик. Биз ўзимиз билан менинг дарсликларимни ва қолган-қутган нонни олволдик. Аммам самовар ва кўрпа-ёстиқларни тахт қилиб қўйганди: кечқурун самоварни кулдан тозалади, кўрпа, ёстиқ ўралган тугунни маҳкам тортиб боғлади. Ҳамма нарса тайёр тураверсин, кейинроқ келиб ола кетади.

Биз эшикка қулф осаётганимизда ҳамма уйқуда эди. Юлдузлар ҳали сўнмаган, осмоннинг қоқ ўртасида бир парча ой хира нур сочиб турар, ғира-шира қоронғиликка чўмган ёнғоқ дарахтада қарга мудрамоқда эди.

Булоқ суви ҳам шилдираб оқмоқда. Садаф ҳали уйғонмаган. Тез орада булоқбошига келиб, идиш-товоқларини териб қўяди-да, девор кесаги ва бир сиқим ўт билан идишларини ишқаб тозалай бошлайди. Сўнгра икки челақка сув тўлдириб ичига ювилган идиш-товоқларини солиб, уйига кўтариб кетади. Челақнинг темир банди унинг кўкимтир кафтларига сингиб кетади. Эртами-индинми, балки шу бугун тонгда булоқ олдига идиш-товоқларини қўяётиб ёки тозалаётиб Садаф бирдан бизнинг қишлоқдан кетганимизни эшитиб қолади-ю, аммам унинг Ёқубини тортиб олиш ниятида эмаслигини тушунади...

Бугун тонгда ёки бириси куни муаллима Товуз кўчага чиқиб, муаллима эканлигини, «Қазбек» чекаётганини ҳаммага кўз-кўз қилиб юрар экан, биз қишлоқни ташлаб чиқиб кетганимизни айтишади, шундан кейин Ёқуб Мадина аммамни хотинликка олмагани унга аён бўлади.

Муаллима Товуз йўл ўртасида хаёлга чўмиб, томир-

лари бўртиб чиққан суяндэр қўллари билан ажин босган энгагини ушлаб туради: ингичка қоқшол бармоғидаги тилла узуги ялтирайди. Гарчанд соатга қараб, бизнинг қачон ва нима сабабдан қишлоқдан кетганимизни аниқлаб бўлмаса ҳам соатига албатта қараб қўяди. Сўнгра у биронта скамейкага ёхуд тоза тошга ўтиради. Шунда кўк кўйлаги остидан оппоқ ички кўйлаги кўринади. Муаллима «Казбек»ни тутатиб, Мадина аммамнинг мактабда ўқигани ҳақида ҳикоя қила кетади, модомики гап шу ҳақда экан, у албатта Мадина ўқишни ташламаганда ҳозир Олий Советда ишлаётган бўларди, дея афсусланиб қўяди. Албатта, мени ҳам эслайди ва одатдагидек: «Уларнинг уруғидан олим чиқмаган, лекин бу боланинг келажаги порлоқ», — деб қўяди.

Хуфтонда Набат хола Ёқуб қайтиб келганида тиктириб олган янги сатин чодрасига ёпиниб, ҳар оқшом ўзига ўхшаган хотинлар билан гап сотиш учун катта ёнғоқ дарахти остига боради. Кўчага чиқади-ю, эшигимизга осиглиқ катта қулфга кўзи тушади. Қулф бугун ҳам, келаси кунлари ҳам осиглиқ тураверади. Шунда Набат хола кетганимизга ишонч ҳосил қилади. Шундагина Мадина аммам билан гаплашмаганига ва мен билан салом-алик қилмай қўйганига афсусланади. Кампирлар билан ҳар оқшом ёнғоқ остида ўтириб, Мадина аммамни мақтайди. Авваламбор аммамнинг у дунёси порлоқ, жаннати хотин, бировнинг боласини ўз фарзандидек тарбия қилиш ҳазилакам иш эмас, дейди. Сўнгра Мадина соф ва бегуноҳ аёл эканлиги аниқланади. Албатта, у ўғлининг Мадина деб ўн йилдан бери азоб чекаётганини эсламайди, аксинча, ҳаммасини инкор этади... «Қуруқ сафсата, — дейди у, — бекорчилар ўйлаб топган гап. Деразага кўз қўйган бўлса нима қипти! Туғилибдики, ўзи шунақа, бировга ёрдам қилмай туролмайди». Мабодо Ёқуб хотинини уйдан неча бор қувиб чиқаргани ҳақида гап очилса, Набат хола қўл силтайди. «Ҳечқиси йўқ... — дейди у. — Ёқуб бадфеъл одам, Садаф ҳам сусткаш... Бўлади-да, уришсиз уй йўқ».

Кампир Мадина аммамни қай йўсинда мақтаб, қанчалик ёнини олмасин, барибир кўпчилик хотинлар ундан гина-кудурат қилишади. Бўлмасам-чи, тут қоқилмай қолди; гилос қушларга ем бўлди. Бунинг усти-

га эрининг уйини хароб қилди — қандай уй эди-я! Энди ўз хонадонини хонавайрон қилмоқчи... Қўшни хотинлар ёнғоқ дарахти остида аммамнинг астар-аврасини ҳали кўп ағдаривади...

Лекин ҳозирча ёнғоқ дарахти атрофи кимсасиз, тинч оқаётган ариқда кеча хотинлар билан гап сотишиб ўтирганда Набат хола муштугидан пуфлаб юборган «Помир» сигаретасининг қолдиғи сузиб юрибди. Пода кўчага чиқмаган, чинор остидаги қадимги ёзувлар йўқолмаган. Гоҳ у, гоҳ бу ҳовлида итлар ҳуради, итларнинг бўғиқ овози орасида кучук боланинг ангиллашини аниқ-таниқ эшитиб турибман. Тез орада Сафар уйғонади, кучук бола думчасини шодон ликиллашиб қўзичоқлар орқасидан тоғ этагига югуради... Бир оздан сўнг Аслон бобо ёки Хадича хола, Ёқуб билан елкаларида белкурак билан тегирмон олдига сув очишга боришади. Сув ариқдан шарқираб «Помир» қолдиқларини оқизиб кетади... Сўнгра менинг қарғам уйғонади ва симга ўтириб олиб овози борича қағиллай бошлайди. Мен чиқмайман. Бугун ҳам, эртага ҳам, кейинги кунлар ҳам чиқмайман. Шунда қарға йўқлигимни сезади, бундан буён менсиз аҳволи не кечади? Ким билан сўйлашади, кимга ёмғир хабарини етказади, ёмғирдан сўнг қуёш чиқди, деб ким билан қувонишади? Энди менсиз қандай кун кечиради: шунча йил унинг уясини болалардан сақлаб келдим, полапонлари қанот чиқариб, учишга ўргатадиган пайт келганда ким ит, мушукларни ҳайдайди, адашиб қолган қарға полапонини сойсув кечиб ким қутқаради?..

Бепоён ғира-шира чўлда иккимиз эдик: мену аммам. Отам бош уриб фарёд чеккан ясси кулранг тош соядек йўл ёқасида ётибди. Мушмула бутоғи ҳам кўзимга машъум соядек бўлиб кўринди. Назаримда мана шу бутоқ жажжигина қизчани бўғиб ўлдиргандек туюлди...

Мен ана шу поёнсиз кенгликда фақат иккимиз — аммаму мен эканлигимиздан ўзимни яхши ҳис этардим. Лекин барибир йиғлагим келарди, негадир тўсиқдан сакраб ўтиб эшигимиздаги қулфни кўрган Ёқубнинг йиғлагиси келса керак, деган фикр ҳам хаёлимдан ўтди. У бодринг ва картошка экилган даланинг эгатига ўтириб олиб йиғлайди. Бунинг ҳеч ажабланарли жойи йўқ. Модомики, нордек паҳлавон отам бошини тош

га уриб йиғлаганидан кейин, Ёқубнинг ундан қаери ортиқ?..

Мен қўлимда нонли тугунча, аммам эса эски дока-га тугилган китобларимни кўтариб борардик. Аммам бугун чиройли энгил туфли кийиб олганди. Ҳали уруш кезларида аммам фабрикада ишларди, бир куни кечқурун Маржон иккиси бир хил туфли кийиб келишди. Маржоннинг туфлиси тез адо бўлди — ҳар куни тош босиб юрган одамга туфли чидамайди, аммам эса туфлисини гўё шу бугун кийишга асраб қўйгандек сандиққа яшириб қўйган эди.

Аммам ўзининг янги туфлисида чиройли ва хушвақт кўринарди, бироқ аслини олганда бундай эмас. У йиғлагудек хафақон эканлигимни сезиб кўнглимни кўтармоқчи, ёмон фикрлардан чалғитмоқчи эди. Балки унинг ҳам ўпкаси тўлиб тургандир, йиғлаб юбормаслик учун у гоҳ завқ билан гапирар, гоҳ қўшиқ айтар, гоҳ елкамга уриб қўйиб, хушчақчақ югуриб кетарди... Аммам шаҳар қишлоққа нисбатан яхши, у ерда заводлар бор, ишлаган одамга ҳар ой маош тўлашади, ишчилар ўз болаларига фақат кийим-бош олибгина қолмасдан, бошмоқ ҳам сотиб олишади, деб гапирарди. Шаҳарда зерикмайсан ҳам, Маржонларникида радио бор, куни билан қўшиқ эшитишинг мумкин. Кўчага чиқсанг ҳам бўлади, у ерда ҳам худди қишлоқдагидек чинор бор. Маржоннинг ҳовлисида анор қийғос гуллаб ётибди, гуллари қип-қизил. Сўнгра у мева тугади, аммам дарсликлар сотиб олиб беради-да, мен мактабга бораман. Шаҳар мактабларининг муаллимлари ажойиб бўлади!

Унинг гапи қўшиқдек янграб эди. Дарҳақиқат, у хиргойи қиларди, ниманидир титроқ овозда хиргойи қиларди. Унинг қўшиғи сўзсиз бўлса ҳам нима ҳақда эканини билар эдим... Балки у хиргойи ҳам қилмаган, менга тасалли ҳам бермаганди, балки бу унинг эртагидир?.. Эртагини менга эмас, чўлга, мушмула бутасига, ясси кулранг тошга ва яна бир парча сўлгин ойга айтиб бермоқда...

Бир бор экан, бир йўқ экан...

2

«Бир бор экан, бир йўқ экан, бир ҳовли бўлган экан. Ҳовли катта-ю, лекин қоронғи экан. Атрёфи баланд

деворлар билан ўралгани учун қуёш нури кам тушар, тупроғи ҳам зах экан. Уша ҳовлида ҳатто чумо-лининг ини ҳам йўқ экан. Ҳовлида ўт ҳам ўсмас, ҳатто тиканак бўлмас экан. Фақат бир тупгина анор бўлиб, у ҳам бўлса гам-ғуссадан заифлашиб қолган экан. У тоғ ёнбағирларида новдаларини кенг ёзиб, бепоён осмонни томоша қилаётган, ширин-шакар булоқ сувини ичиб қуёш нурларидан ҳузур қилаётган биродарларини соғиниб ҳасрат чекар экан...»

...Ҳовлига пастак, тор эшикдан кирилади. Эшикни оча солиб, пешайвонга қадам қўйилади. Унинг остидан сув оқади. Ер остидан оққан сув мачит ҳовлисига чиқади. Мачит олдида қайнама бўлиб, у ерда идиш-товоқ, кир ювишади, товуқ сўйишади. Тупроқда доим қон, товуқ патлари тўкилиб-сочилиб ётади.

Икки қаватли уйнинг олди иккита айвон. Иккинчи қават айвонига ҳашаматли уйларнинг эшиклари чиққан, дуд босган устунлар орасидаги пастки айвонда эса каталакдек ҳужралар кўзга ташланар эди. Улардан иккитаси бўш, ҳатто эшиклари йўқ бўлиб, қолган иккитасида одам яшарди. Биттасида биз — Маржон, аммам ва мен, айвоннинг энг четки хонасида Губат исмли йигит якка ўзи яшар эди. Губатнинг гапига кўра, военкомнинг зотли айғирига қарайдиган отбоқар бўлиб, айғир ёнига унию военкомдан бошқасини йўлатмас эмиш. Бироқ Маржон Губат ҳеч қандай отбоқар эмас, военкоматда ҳовли супуради, холос, деди.

Биз яшайдиган хонанинг олдида иккинчи қаватга чиқадиган пиллапоя бор эди. Ҳар куни шу пиллапоядан иккита хотин чиқиб-тушиб юришади. Биттаси вазмин қадам ташласа, иккинчиси ликиллаганча чиқиб-тушаверади.

Вазмин қадам ташлайдиган Бойхоним қариб қолган аёл бўлиб, тўрт ўғли урушдан қайтиб келмаган. Бойхоним буви ҳамиша худо гаоло билан суҳбатда бўлгани учун ҳеч ким билан гаплашмас эди. У пиллапоядан кўтарилаётганида ҳам, тушаётганида ҳам тилидан худони қўймасди. Ҳар тонгда уйдан худо йўлига назир қилишга бир нарса олиб кетар эди. Эрта саҳарда ҳам, оқшомда ҳам Бойхоним айвонда намоз ўқир, соатлаб юзини осмонга қарата худога мурожаат этар эди...

Ҳар тонгда Сурат исмли хушчақчақ қиз пиллапояларни тарафлатиб югуриб тушиб райкомга ишга борар-

ди. У ҳаммадан олдин қайтиб келар ва юқори айвонда қувончи ичига сиғмай тахталарни ғичирлатиб, қўшиқ айтганча у ёқдан-бу ёққа юрарди. Сўнгра тинчиб, нима-нидир кавшар, бир йўталиб олиб, яна минғирлаб куйлар эди. Сурат қайлиғидан хат олгани, икки-уч кундан кейин у Узоқ Шарқдан келиш дарагини эшитгани учун қўшиқ айтмоқда эди. Узоқ Шарқдан олган хатини Сурат нимчасининг чўнтагида олиб юрарди.

Кечқурунлари пастдаги ва юқоридаги икки хонани лампочка ёритади. Айвонда эса эшиклар олдида тўртта керосинка липиллаб туради, чунки шаҳарда ўчоқ учун на ўтин, самовар учун на кўмир бор эди. Кечки овқатдан сўнг пиллапояларни ғичирлатиб Сурат олдимизга тушиб келади. Қиз қайлиғи ҳақида гапириб беради, кечқурунлари унинг хатларини ўқиб, расмини аммамага кўрсатади. Расм ҳеч ўзгармас, расмдаги одам ҳам ўша-ўша эди. Қиз ҳар оқшом расмдаги йигитнинг пағонидаги юлдузчаларни санар ва қандай қилиб танишиб қолишганини ҳикоя қилиб берар эди. Менга бу воқеа ёд бўлиб кетганди, Сурат ҳикоясини бошлаши биланоқ қоронғиликда қора рельслардан ҳуштак чалиб ошиқиб келаётган поезд кўз олдимга келарди... Бу Сурат Бокуга конференцияга борган поезд эди. Сурат билан бир купенинг деразаси олдида қарама-қарши ўтирган йигит аскарликка кетаётганди. Куни бўйи йигит унга бирор марта ҳам гап қотмади, қиё ҳам боқмади. Кеч кирганда Сурат бошини кўтариб, тўсатдан йигитнинг дераза орқали унинг аксига тикилиб кетаётганини сезиб қолди. Поезд гоҳ тўхтаб, гоҳ илгарилаб кетарди-ю, йигит деразадан кўзини узмасди. Вақт кеч бўлиб ҳамма уйқуга кетса-да, йигит ухламасди. Сурат ҳам ухламади, чамадонида партбилети бор одам ухламаслиги керак — вақт нотинч эди. Сурат ҳамроҳим бирон нарсадан гап очармикан, деб кутди-ю, бироқ йигит чурқ этмади. Ниҳоят тун ярмидан ошгач, Суратнинг тоқати тоқ бўлиб мийиғида кулиб қўйди. Йигит нигоҳини деразадан олиб, уялинқираб қизга боқди. Бир-бирларига қараб кулимсирашди. Бир оз ўтиришгандан сўнг яна кулимсираб қарашди. Шу алфозда йигит шу кеча индамади. Саҳарлаб вагонга солдатлар кириб ҳужжат текширдилар. Улар чиқиб кетишгандан сўнг йигит қизнинг паспортини олиб кўрди. Сурат ҳам унинг паспортини олди. Йигит бир парча қоғоз топиб,

бир нарсалар деб ёзди-да, Суратга узатди: Қоғозда: «Сенинг қиёфангни қалбимда сақлайман, Сурат», деб ёзилганди.

Сурат шу сўзларни такрорлар экан, кўзларида ёш милтиллар, чўнтагидан дастрўмолини олиб, кўзини ар-тар эди.

Сўнгра улар бир бекатда тушиб конфет олишди, кейингисида йигит қаердандир атиргулли қизил дастрў-мол сотиб олиб, Суратга тақдим қилди. Сўнгра поезд тўхтади — мен тўхтаб турган поездни ҳеч тасаввур этолмасдим — улар кунларини Бокуда ўтказишди. Қандайдир соҳилда сайр этишди, қандайдир кўчалар-ни кезиб юришди — буларни мен дарҳол унутдим, би-роқ қора рельсларда учиб келаётган поезд, қоронғи де-раза ва дераза ойнасида акс этган Суратнинг жамоли менинг қалбимда доимий ўз ифодасини топди. Йигит фронтга, урушга жўнади, узоқ-узоқ шаҳарлардан Су-ратга хат ёзди — Сурат гапирар экан, менинг фикру хаёлимни ана шулар чулғаб оларди. Қиз жимиб қол-ганда кўз ўнгимда қоронғи дераза, қизнинг аксига маҳлиё бўлган йигит ва қоронғиликда қора рельслар бўйлаб қувона-қувона ҳуштак чалиб бораётган поезд намоён бўларди...

Сурат ўз қайлиғи ҳақида гапирар экан, бир жойда ўтира олмай, гоҳ туриб, гоҳ ўтирар, палос ўрнига ёзиб қўйилган Маржоннинг брезентида у ёқ-бу ёққа юрар эди. Унинг ҳикоясини мену аммам тинглардик, Мар-жонга қолса, бу гапларга парво ҳам қилмас, энг қи-зиқ жойида ўридан туриб радиони қўйворарди. Баъ-зан у Суратнинг гапини бўлиб, мутлақо бошқа нарса-лар ҳақида сўз очар ёки тўсатдан ўринсиз хохолаб ку-либ қўярди. Лекин Маржон кўпроқ деворга суяниб ўтириб олиб, бармоғига туфлаб савдодан тушган пулни санардики — эрта билан бу пулларни банкага топши-риши керак эди.

Сурат хат ва қайлиғининг расмини олиб ўз хонаси-га чиқиб кетганидан кейин биз чироқни ўчирар эдик. Кечаси эшигимиз ёпилмасди, шундоқ ҳам ҳаво-дим эди. Мен аммамнинг ёнида деворга тики-либ ётардим. Сурат дарров ёта қолмас, лампоч-ка шуъласида кўланкаси ҳовлимизни ўраб ол-ган деворга тушиб турарди. Менга унинг келишган кў-ланкаси, девордаги аёл Сурат эмас, «Аршин мол-олон»

даги Гулчеҳра бўлиб кўринарди. У ҳам Гулчеҳра каби қўлларини кўтарар, бошини орқасига қайирар, ҳатто юз тузилиши ҳам Гулчеҳрага ўхшаб кетарди. Баъзан бу манзарага шунчалик берилиб кетардимки, назаримда ҳозир Асқар келиб қоладигандек туюларди. Мана, шу дам хушчақчақ Асқар келиб, мол ўралган тугунни ҳовлига ошириб, ўзи девор устига ўтириб олади-ю, қўшиқ айта бошлайди. Бироқ хушчақчақ Асқар келмас, Сурат эса ўринга ётарди. Қиз уйда кийиб юрган кўк кўйлагини аста ечиб стулга илиб қўярди. Гарчанд бу дақиқа кўз юмиб туриш кераклигини билсам ҳам унинг кўланкасига диққат билан тикилар эдим. Кўйлаклари остидан нима кийиб юришини жуда-жуда билгим келарди. Бироқ чироқ ўчиб, «кино» тугар эди. Суратнинг кўйлаги остидан нима кийганини била олмасам ҳам чироқ ўчганидан хурсанд бўлардим. Суратнинг қўшиғини Бойхоним кампир эшитмагани маъқул. Ахир кампир унга қарагиси ҳам келмайди, бунинг сабаби, Сурат кўп қўшиқ айтади, пиллапоядан хушчақчақ чиқиб-тушади...

Сурат чироқни ўчириб, девордаги кўланка ғойиб бўлиши билан айвоннинг у бошидан каравотнинг оғир ғичирлагани эшитилади — Губат темир каравотида у ёнбошидан-бу ёнбошига ўтирилди. Баъзан у ярим кечада ўрнидан сакраб туриб, биргина ички кўйлақда оқсаб ҳовлимизга туйнукдан кириб келиб дод-вой қилаётган мушукларни ҳайдаб қоларди. Губат алламаҳалгача ухламай ётарди, эртасига ҳам кеч турар, баъзан деярли пешингача ўрнида ағанаб ётаверарди. Дастлаб мен у ўзининг шалдироқ, темир каравотида ётиб, деворда «кино» кўришидан беҳабар эдим, ўзи менга бу ҳақда айтганида ажабландим. Айниқса мени ажаблантирган нарса, девордаги кўланкани у ҳам «кино», дер экан. Мен унинг деворимизда айнан қайси кинони томоша қилишини суриштириб ўтирмадим, бироқ Губат менга нисбатан кўпроқ нарсани кўришини сездим. Баъзан «кинодан» сўнг Губат мени аста чақирарди, лекин мен жавоб бермасдим. Мени ухлаяпти экан, деб ўйлашини истардим. Бироқ эртасига барибир ухламаганимни бўйнимга олишга мажбур ётарди.

Кундуз кунлари биз Губат иккимиз холи қолардик. Каравотдан туриб, декчасини керосинкага қўяр эди-да, хаёлга берилиб айвонда оқсоқланиб юрарди. Баъзан

Асқарнинг фильм бошида гуллаб ётган боғни сайр этиб юргандаги айтган қўшиғини хиргойи қиларди.

— Ҳей Содиқ!— дея бақирарди мени айвонда кўриб қолиб.— Русчасига чурекни нима дейишади?

— Хлеб.

— Отангга балли.

Қошиқ билан декча кавлар экан, бир оз сукут сақлагандан кейин, сўрарди:

— Русчасига қошиқни нима дейишади?

— Ложка!

— Отангга балли.

Қозонни кавлаб туриб, яна жим бўлиб қоларди...

— Эчкини нима дейишади?

— Эчкими? Билмайман.

— Казол!

Губат мен билмаган сўзларни ғурур билан талаффуз этарди...

Ҳар сафар у мендан хошилнинг русча талаффузини сўраб қолармикин, деб ўйлардим, гарчанд кунига пиширадиган овқати шу бўлса ҳам Губат мендан хошилнинг русча номини сўрамасди. Баъзида Бойхоним Губатга лавашга ўралган ёғ туҳфа этиб қоларди, ўша кунни Губат хошилни ёғ билан ер, қолган кунлари овқати ёвгон бўларди.

Губатнинг хонасида катта бўш сандиқдан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Қолган мулки — керосинка, тагига солиб ўтирадиган қопи, кўрпа-тўшакли темир каравоти айвонда турар эди. Кўрпаси янги, тўшаги ҳам бир нави эди. У менга борган кунимизоқ Маржон аммамни ишга жойлаб қўйиш учун олиб кетганда кўрпа-тўшагини кўрсатганди. Губат мени олдига чақириб, тўшагини у ёқ-бу ёққа ағдариб кўрсатди. Маржон уни битлиқи, деб ҳақорат қилган экан. Губат у билан гаплашмай қўйган, умрбод гаплашмайман, деб ўзига сўз берибди ҳам. Тўғри-да, нима учун битлиқи бўлсин! Ҳатто уруш йиллари ўша махлуқлар одамлар эғнида чумолидек ўрмалаб юрганда ҳам Губат ўзидан бир дона ҳам бит топмаган! Худога шукурки, совуни етарли — ҳар ҳафта бир бўлакдан совун беришади. Ҳар ҳолда военкомнинг отига қарайди.

Губат гўё Маржонга ўчакишгандек ҳар ҳафтада тунда қудуқ тепасига бориб уст-бошини, ҳатто кителигача ювиб келарди. Агар яхши очилмаган кўйлак-иштонни

икки устунга тортилган арқонда суви сизилиб осилиб турса, барчага маълумки, Губат бу кеча ўрнида яланғоч ётибди ва мушукларни ҳам ҳайдамабди.

Хошилга қорнини тўйгазиб олган Губат чуқур миннатдорчилик ҳисси билан «худога шукур», деб ўрнидан турарди. «Энди бориб отга ҳам ем бериб келай», — деб менга қарарди. Губат бир ўзимни зеркиб қолади деб ташлаб кетгиси келмасди.

Губат кетганидан сўнг Мадина аммам пилигини пайсайтириб қўйган керосинка устидаги чойнакдан бир стаканга қуйиб шакар солардим-да, ҳар оқшом аммам менга атаб олиб келган бир бурда оқ нон билан нонушта қилардим. Нонуштадан сўнг айвонда ўтириб радио тинглар эдим. Ҳар бир саҳифасини ёддан билсам ҳам дарсликларимни варақлардим. Ана шундай танҳо қолган кезларимда ўтган йилги дафтаримнинг бўш қолган саҳифаларига анор дарахти ҳақидаги эртагимни ёздим. Бўш саҳифалар етмай қолди-ю, бироқ эртак давом этарди...

Биз Мадина аммам иккимиз ана шу ҳовлига кириб келдик. Ҳозиргина аммам Маржон хола билан нон дўконда ўпишиб кўришди, сўнг ўша катта кўча бўйлаб келдик, Маржоннинг қўлидаги калитлар ўшандагидек жиринглар, йўловчилар Маржон холага салом беришарди; тор тош кўчалар орқали пастга тушдик, Маржон хола билан Мадина аммам қишлоқ, фабрика ҳақида, уруш пайтида қишлоғимизда турган солдатлар ҳақида бир-бирига гал бермай сўзлашиб боришди. Мен уларга эргашиб борар эканман, бу ер яхши, бу ерда яшаш қизиқроқ, дея ўз-ўзимга уқтириб борардим. Бироқ ўзимни-ўзим қанчалик ишонтирмай, барибир қишлоққа қайтиш истаги юрагимнинг бир четини эгаллаб олганди.

Ҳовлига кириб, унинг баланд деворлари, ифлос саҳни ва мана шу анор дарахтини кўрдиму бу ерда на яшаб, на ўқиб бўлмаслиги, бунинг ҳаммаси гуё шу бахти қаро дарахтда қизил гул очилиши ҳақидаги афсонадек бекорчи гап эканлиги менга аён бўлди. Биз шу бугуноқ қишлоққа қайтиб кетамиз.

Маржон қорамтир рангдаги пастак эшикни очди. Сўнг керосинкага чойнакни қўйди. Мен ичкари киргим келмай остонада туриб қолдим, чунки Маржон-

нинг хонаси шифти паст, деразасиз, қоронғи эди. Ҳовли ҳам қоронғи ва ифлос экан, аммам мени лақиллатибди — анор дарахтининг биронта ҳам қизил гули йўқ эди.

Лекин Мадина аммам эшик олдида ўзининг чиройли туфлисини ечиб, ҳеч гап бўлмагандек шу бефайз ҳужрага кирди. У ҳатто Маржон янги сотиб олган савовар сочиқни мақтади, деворга осиб қўйилган суратларга бир-бир назар ташлаб чиқди, токчадаги чинни асбобларни ушлаб кўрди. Бунинг устига, аммам кўзгу олдига келиб, ўзига оро бера бошлади: сочларини тузатди, бармоқлари билан қошларини текислади, ҳатто орқасини ўгириб елкасини кўрмоқчи бўлди.

Сўнгра биз Маржоннинг палос ўрнига тўшаб қўйган тоза брезенти устида ўтириб чой ичдик. Ўтирган еримда уйга қайтиш ҳақида ўйлардим. Маржон билан Мадина аммам тезроқ заводга ишга кириш ҳақида гаплашиб, Маржон шу бугуноқ аммамни ишга жойлаштириш учун заводга олиб бораман, деди, мен эса ҳали ҳам уйга қайтиш умидида эдим. Энди мени қишлоқда ҳеч нарса қўрқита олмайди. Майли, Ёқуб, истаса, ҳар оқшом келаверсин, қўшнилари нима деса деяверсин, майли, Садаф бизлар билан саломлашмаса ҳам розиман. Ҳамма-ҳаммасига розиман! Ҳар ҳолда уйимиз тоғ ёнбағрида жойлашган, орқасида боғ, олд тарафида атиргуллар... Тут ҳам оқариб қолган, гилос етилган. Ёқуб деразамизга кўз қўйиб, еримизни чопган бўлса нима бўпти, ахир уй бизники-ку, ер юзида бизникидек уй йўқ!..

Аммам бепарво, қизгин суҳбатлашиб, ҳузур қилиб чойни пуфлаб-пуфлаб ичиб ўтирса ҳам мен бу ерда қолишимизга ишонмасдим. Маржоннинг бу ифлос, деворлари баланд, боз устига, чанг босган сўлғин барглардан бўлак ҳеч вақоси бўлмаган анор дарахтли бу ҳовлисидан кўра яхшироқ ўз ҳовлимиз борлиги учун ҳам аммамнинг кўнгли тўқдек туюлди менга. Биз шу бугуноқ ўз уйимизга қайтамиз. Эшикдаги қулфни очамиз, мен гилос териш учун дарахтга, аммам тут териш учун деворга чиқади...

Чой ичиб бўлиб, аммам яна ўзини кўзгуга солиб кўрди, суратларни кўздан кечирди, сочиқни иккинчи марта мақтаб қўйди.

Сўнгра айвонга чиқди-да, мамнун ҳолда қайтиб кирди. Менга маълум бўлдики, биз Маржон холининг ярим қоронғи хонасида ёнгики биронта бошқа хонада яшаб қоламиз, бир оз супуриб-сидириб олинса бас.

Лекин бошқа хонани супуриб-сидириб ўтирмадик, Маржон ўз хонасидан бошқа хонада қолишимизга рози бўлмади. Маржон аммамни уйимиздаги ашқол-дашқолларимизни олиб келишга юбормади, чунки кўрпак-тўшаги етарли экан. Ўша куниёқ аммам билан Маржон хола мени уйда қолдириб, консерва заводига кетишди. Тез орада уйга вақтлари чоғ қайтиб келишди. Улар «ўтакетган бир галварсни» бошлаб алдаб, аммамни ишга жойлаштиришгани учун роса кулишди. Маржон, бундай ишда айёрлик қилмасанг бўлмайди, умуман, эркакларни шундай бошлаш керак, деди. Кечқурун чироқ ўчирилгандан кейин у аммамга қандай қилиб нон дўконга ишга жойлашганини узоқ сўзлаб берди. Унинг ҳикоясида ҳам райторг мудирни «ўтакетган галварс» бўлиб чиқди. Ўша мудир бир ой давомида Маржонни кечқурун келасан, деб бошини айлантириб юрган. Оворагарчилик жонига текканидан сўнг Маржон бир куни келинчақлардек ясениб-тусаниб мудир олдига борибди. Мудирни шундай лақиллатибдики, бугунгиси унинг олдида ҳолва экан! Маржоннинг мудирни қандай қилиб лақиллатганига менинг ақлим етмади, албатта, бироқ мени бошқа нарса кўпроқ ҳайратга соларди: райторг мудирни шунчалик аҳмоқ экан, унга ҳар куни тўрт килодан оқ нон юбориб туришнинг нима ҳожати бор... Маржоннинг мудирни лақиллатгани ҳақидаги ҳикоясини Мадина аммам шундай бепарволик билан тинглар, жўнгина кулар эдики, унинг назарида манави жирканч, дим ҳужра йўқдек, ҳатто биз ташлаб келган ёруғ, баҳаво уйимиз ҳам бўлмагандек.

Ўша кеча аммам билан Маржон хола «ўтакетган галварс» эркаклар ҳақида ҳам, галварс бўлмаган эркаклар ҳақида ҳам кўп гапиришди. Маржон ўзига неча бор совчилар келганини, нон дўкони бўлгани учун талабгорлар кўплигини айтди. Лекин ҳаммаси ўтакетган галварс бўлиб, тузукроғи учрамабди. Маржон Губатни ҳам бошқалардан яхши эмас, деди, бироқ у нони бор, деб унинг атрофида гирдикапалак бўлмаган. Ёқуб ҳақида сўз очилмади-ю, бироқ мен ўзим иккиланиб ўтирмай уни ҳам қип-қизил галварсга чиқардим.

Уша оқшом мен ҳар бир аёлнинг аммамнинг қўшиғига ўхшаш ўз қўшиғи бўлади, деган хулосага келдим. Бу қўшиқ аёлнинг қалбида ёшлигидан, мактабда ўқиб юрган давриданоқ яшайди, эрга чиқадиган вақти келганда шу қўшиқ бирдан уларнинг эсига келади. Эслаб қолишади-ю, на Мукушга, на Ёқубга ва на Губатга эрга чиққилари келмай қолади.

Бир куни кечқурун аммам ишдан қайтгандан сўнг эртадан бошлаб мени ўзи билан олиб кетажагини айтмаганда, билмайман, яна неча кунлар ана шу диққинафас ҳовлида ўтирган бўлардим. Мен қишлоқдан чиқиб кетганимизга неча кун бўлганини, қуёш неча марта ботиб, неча марта чиққанини билмас эдим, бироқ аммам мени ўзи билан олиб кетишини айтган кечадан эътиборан зерикмаганимни аниқ айта оламан. Мен қишлоқ ҳақида ортиқ ўйламай қўйдим, деворга чиқиб, Ёқубнинг бошини ёриш орзусидан воз кечдим. Мен эшик олдида жимгина ўтириб, аммамнинг ишдан қайтишини кутар эдим. Губатни ҳам кутама. У келиб военкомнинг оти ҳақида, бозорда нималар бўлгани ҳақида сўзлаб беради. Сўнгра Сураат келади, албатта бошимни силаб, бурнимни чимдиб олади-да, кулганича пиллапоядан югуриб чиқиб кетади. Бойхоним бувини ҳам кутиш қизиқ: у юқори айбонга чиқиб жойнамозини солади-да, осмонга қараб, худо билан узоқ суҳбатлашади...

Мадина аммам менга эртадан бошлаб куни билан завод рўпарасидаги боғчада бўласан, деди. Боғча жуда шинам, ёнида катта йўл бор, машиналар у ёқдан-бу ёққа ўтиб туради, ҳар ҳолда зерикмайман... Сал нарида болалар боғчаси бор, болаларни сайрга олиб келишганда улар билан маза қилиб ўйнайман. Пешинда аммам ўзларининг ошхоналаридан менга егулик нарса олиб келади, боғчада овқатланиш яна яхши. Ҳар ҳолда Мадина аммам хотиржам бўлади, бўлмаса, уйда бола оч ўтирибди, деб егани ичига тушмайди... Аммам мамнун эди-ю, лекин менинг бошим осмонга етмади, яна боғ ҳам, болалар ҳам бўлмай қоладими, деб хавотирландим... Чунки дафтаримнинг бўш саҳифаларига ёзган анор дарахти ҳақидаги эртагимда Мадина исмли аёл Содиқ исмли болани анор дарахти қийғос гуллаб ётибди, деб алдаган эди-да. Ушанда Содиқ хафа бўлиб тоққа қочиб кетганди. Тоғда эса анор дарахтлари қип-

қйзил гуллаб ётган бўлиб, Содиқ гул япроқлари остига яшириниб олганди. Мадина Содиқни ахтариб, тоғу тошларни айланиб чиқибди-ю, лекин топа олмабди. Анор дарахтлари Содиқнинг бекиниб ётган жойини унга айтишмабди, майли, кўз ёши қилса қилсин, бошқа ёлғон гапирмайдиган бўлади.

Бог бор экан. Ҳар хил дарахтлар ҳам бор: шафтоли, бодом, ёнғоқ. Бодом мевалари териб олинган, бутуқлари қирқилган бўлиб, бошқа мевалар ҳали ғўр бўлгани сабабли ҳеч ким уларга тегмаган эди. Консерва заводи шаҳар четида жойлашган эди. Бозор орқасидаги қайинзор орасида Ленин ҳайкали жойлашган боғчадан бошланган кенг асфальт кўча завод олдида тош йўлга уланиб, вокзал томон пастга қараб кетади. Завод узун ёғоч девор билан тўсилган, деворнинг охирида тош йўлдан ажралиб кетадиган йўлдан бизнинг қишлоққа машиналар қатнайди.

Баланд девор орқасидан менга фақат заводнинг йўғон қора трубаши кўриниб туради. Менга кўриниб турадиган яна бир ингичка труба тушликдан олдин вокзалдаги паровозларга ўхшаб, оғзидан оқ буғ буруқсатиб овозининг борича увиллайди. Дарвоза очилиб, кўча оқ халатли хотинлар билан тўлади. Улар оёқларида бошмоқ ўрнига тасмали тахталарни илиб олгандилар. Ишчи хотинлар асфальтга чиқишлари билан тахталарнинг тақир-туқуридан бошқа ҳеч нарса эшитилмай қолади. Дарвозадан чиққан хотинлар ҳар томонга тарқалиб кетишади, бир қисми иссиққина ўтда думалаб дам олиш учун боққа киради, бошқа бир қисми шошилиб чойхонага боради-да, нон солинган тугунчаларини стол устига ёзиб тамадди қилади.

Ниҳоят дарвозада аммам кўринади. У дока рўмоннинг бир учи билан овқат солинган товоқнинг устини ёпиб, илжайиб мен томон келади. Ҳар сафар эшик олдида турган кичкинагина нимжон бир киши аммамнинг товоғини текшириб кўрарди. Аммам бу унинг вазифаси деб тушунтирди. Биз бирорта дарахт салқинига ўтириб, товоқдаги овқатни иштаҳа билан еймиз. Сўнгра аммам менга бир оздан кейин чойхонага бориб чой ичарсан, деб пул беради. Узининг эса чой ичишга вақти бўлмайди, чунки биз овқатимизни еб бўлишимиз билан ингичка узун труба оғзидан буғ буруқсатиб увил-

лаб қолади-да, Мадина аммам товоқни дока рўмолининг остига яшириб, шоша-пиша заводга кириб кетади. Тушликдан кейин хотинларнинг ёғоч бошмоқлари асфальтда яна ҳам қаттиқроқ тақиллайди. Боғча бўшаб, завод дарвозаси ёпилади. Чойхонада ҳам одам сийрак-лашади-ю, бироқ мен чой ичгани бормаيمان — пулни йиғаман.

Кечгача, иш вақти тугагунча завод қаршисидаги боғчада вақт ўтказаман. Кўчанинг у тарафида завод дарвозаси олдидаги кичкина киши ҳам бекорчиликдан зерикиб ўтиради. Унинг вазифаси аммамнинг товоғини текшириш бўлса, менинг вазифам жойимдан қимирламай кутиш. Мен ҳеч қаёққа кетиб қолмас эдим, бироқ қишлоғимиз томонидан келаётган машина ўтиб кетгунга қадар яшириниб турар эдим. Машинадагилар мени йўл устида ожиз бир бечорадек кўришларини истамаيمان.

Узоқда вокзал орқасида поезд карвонлари келиб-кетиб турар эди. Мен уларнинг орқасидан қараб, Сурат Бокуга борган поезд ҳақида хаёл сулардим. Назаримда ўша поезд шўх ҳуштак чалиб, қора рельсларда елиб, Суратнинг ноаниқ аксини қоронғилик томон олиб кетаётгандек туюларди. Балки Губат ҳақиқатан ҳам отбоқардир, балки Губату военкомдан бўлак ҳеч ким айғир олдига келолмаслиги ростдир... Райтёрг қаерда? Маржонни ўз хонасига зўрлаб олиб кирмоқчи бўлган ўша одам қаерда экан, а? Нима сабабдан Маржон унга ҳар кунни тўрт килодан нон юбориб туради?.. Ёдимга дарахтларимиз тушиб кетди. Гилос қолганмикан? Қарға ҳам жўжаларини очган бўлса керак... Еримизга нималар экилган экан? Ёқуб эккан бодринг, помидор аллақачон пишган... Садаф отасиникида бўлса керак, балки қайтиб келгандир ҳам. Қачонгача у бечорани у ёқдан-бу ёққа ҳайдашади. Эри отасиникига, отаси эриникига...

Мен боғчада ўтириб хаёл сураман. Бир кунда шу қадар хилма-хил нарсаларни хаёлимдан ўтказаманки, вақт ўтганини сезмай қоламан. Гудок увиллаб, хотинхалаж кўчага чиқади, энди эгниларида оқ халат йўқ. Тасмали ёғоч бошмоқ ҳам фақат киядиган бошқа нарсаси бўлмаганларнинг оёғида қолган. Биз бозор, сўнгра Ленин ҳайкали ёнидан ўтиб тор кўчага буриламиз,

бир оз юриб яна шундай кўчага буриламиз: эрталаб худди шу йўлни орқага қараб босиб ўтамиз.

Бир сафар бозор олдидан ўтаётиб, аммамдан мени бозор олдида қолдиринг, деб ёлвордим. Аммам рози бўлиб, шарт қўйди: завод гудоги чалиниши биланоқ мен жойимда бўлишим ва мабодо Ёқубни учратиб қолгудек бўлсам, қаерда яшашимизни унга айтмаслигим керак.

Мен Ёқубни бозорда учратмадим, адресимизни ундан яшириб ўтиришга ҳожат қолмади. Бир куни унинг ўзи уйимизга тўғри кириб келди.

Биз аммам билан уйга энди келгандик. Маржон ҳали ишдан қайтмаган, Сурат қандайдир қўшиқни оҳиста хиргойи қилиб, мазали таом пиширмоқда эди. Унинг кичкина декчасидан чиқаётган хушбўй ис бутун ҳовлига таралганди. Губат ўзига овқат пиширмоқда. У ҳар куни эрталаб хошил пиширадиган декчасини картошкага тўлдириб керосинкага қўйиб, ўзи оқсоқланганча айвонда у ёқ-бу ёққа юрар эди. Лекин Маржон билан уришиб қолгандан бери чегара бўлиб қолган устундан бери ўтмасди. Губат билан Мадина аммам уруш ҳақида суҳбатлашар эдилар. Губат уруш даврида сотиб еган молларини бирма-бир санаб чиқди, аммам уйимизнинг ярмини нонга алмашганимизни айтди... Ёқуб гўё шифт унинг бўйига пастлик қилаётгандек бошини эгиб ёнимизга келди. Аммам юзини ўгирмай Губатга қараб, нон кесувчи Ҳамзага старاپилни бериб юборганини сўзлаб берди. У меҳмонни сезмагандек туюларди. Губат аммамнинг бу ишига туюнмай керосинка тепасида бир оз турди-да, ҳужрасига кириб кетди.

Ёқуб эшик олдида келиб тўхтади, у ўқ-бу ёққа аланглаб, ўтирадиган ҳеч нарса тополмади. Аммам эса хонадаги курсини олиб чиқмади. Ёқубнинг қўлидаги қоғозга ўралган пряник қоғоз йиртиғидан тўкиларди. Ёқуб қўлидагини қаерга қўйишни билмай ночор турар эди. Аммам тесқари қараб турар, мен эса бошимни қуйи солиб, Ёқубнинг саволларига жавоб қайтармайман, деб қатъий қарор қилдим... У пряникни устун олдида ерга қўйиб, бир-икки йўталди. Сўнгра бир менга, бир аммамга, бир Маржоннинг хонасидаги курсига ўқрайиб қаради-да, баланд овозда:

— Сизларни опкетишга келдим! — деди.

Аммам индамай устун олдида тураверди.

— Сизларни опкетишга келдим,— дея қайтарди яна Ёқуб.

Аммам бошини кўтариб, унинг кўзига тик қаради: назаримда, «Йўқол!» — деб юборгудек эди. Ёқуб ҳам шу ҳақда ўйларди.

Бироқ аммам ундай демади.

— Бизларними? — деб сўради у.— Бекор овора бўлибсан-да.

— Нега энди овора бўламан?! Нажаф яқин одами учун ҳеч нарсасини аямаган, мен унинг синглисига ғамхўрлик қилсам нима қилибди? Худога шукурки, Нажафнинг синглиси бировларнинг эшигида қолиб кетадиган даражада уруғлари ўлиб битмаган!

Шундай деб Ёқуб йўғон, қирмизи бўйнини буриб Губатнинг қозонида қайнаётган картошкага қаради. Аммам ҳам картошкага боқди, сўнгра Ёқубга ва менга боқди, шу дамда мен аммам дилидаги бор гапни айтишини жуда истардим.

— Жўна, Ёқуб,— деди Мадина аммам.— Жўна. Бу ердаги одамлар сендан ёмон эмас.

— Мендан яхши бўлишга қолсин! Лекин менинг дўстим, акамнинг синглисини ёт ерларда, бегона кишилар орасида юришига чидаб туролмайман! Мевалари шохларини эгиб пишиб ётган уйни ташлаб, заводда қорачақа топиш учун ишлаб юрса-я! Шукурки, егулик нарсамиз етарли! Бор, омборга бориб истаган нарсангни ол! Худога шукур, омбор калити қўлимизда! Ҳаммамиз хотиржам бўлардик, Нажафнинг номусини ерга қаратмаган бўлардик...

— Нажафнинг номусини сақла, деб ким сендан сўради? — деди масхараомуз аммам.— Шундай ғамхўр экансан, аввал ўз хотинингни ғамини е — кўзини кўкартиришдан бошқани билмайсан! Боғ, экинзор эса менга керакмас. Истаганингни экиб, сотиб еявер — ишим йўқ. Уйни ҳам олишинг мумкин, хоҳласанг бузиб ол! Мени эса, ўз ҳолимга қўй, Ёқуб, мен сен айтган одамнинг эмасман.

— Нега? Сенга нима ёмонлик қилдим?!

— Ёмонлик қилмадинг. Менга сенинг яхшилигинг ҳам керакмас!

— Сени бу ерга ташлаб кетмайман, тушуняпсанми?

- Сен ўзинг кимсан?!
- Мен ҳеч ким бўлмасам ҳам бу уйнинг бекасини яхши биламан.
- Бу уйнинг бекаси сендан минг марта номуслироқ.
- Унинг донғи бутун районга тарқалган.
- Ғийбат йиғиб юрибсанми? Ёки ўз кўзинг билан кўрдингми?

— Қулоғим бор эшитадиган!

Мен бошимни кўтариб, унинг қулоғига қарадим. Дарҳақиқат, бор экан, илгари сезмай юрган эканманда... Аммам устундан нари кетди, челақни олиб, ичидаги сувни керосинка устидаги чойгумга қуйди ва қўлидаги бўш челақ билан Ёқуб олдига келди.

— Қулоғинг ўзингники,— деди Мадина аммам,— тез орада мен ҳақимда ҳам шундай миш-миш эшитиб қоласан. Энди жўна! Сени ҳеч ким бу ерга чақириб келмаган.

Аммам ўчакишиб зинага етиб бормай Ёқубнинг ёнидан айвондан сакраб тушди-да, челақни шарақлатиб қудуқ томон кетди. Ёқуб бир муддат нима қилишини билмай аланг-жалаңг бўлиб қолди, сўнг шарт бурилиб, эшик томон тез-тез қадам ташлаб кетди. Аммам қудуққа кетиб бўлганидан сўнг Ёқуб кўча эшикни очди ва бошини ичкари суқиб ўшқирди:

— Ҳали бизнинг уруғимизда беномуслар бўлмаган! Бундай одамнинг калласини шартта узиб ташлайман!

Эшик тарақлаб ёпилди-ю, тезда яна очилиб, Маржон кириб келди. Аммам сув олиб келганидан кейин Сурат юқори панжарадан эгилиб, бу ерда қандай ҳайвон бақирди, деб сўради. Аммам жавоб беришга улгурмасданоқ, Маржон бошидан рўмолини олар экан, ҳозиргина шу ҳовлидан бир ажойиб йигит чиқиб кетди, чориқларини алмаштириб, бўйнига галстук тақиб қўйилса, министрнинг ўзи бўлади, деб қолди. Сурат бундай министрларни бир чеккага олиб чиқиб, калласига таёқ билан солиш керак, токи аёлларга қандай гапиришни ўрганиб олсин, деди. Иккови одатдагидек гап талашиб қолишди: Маржон йигит киши шундай қўпол бўлиши керак, деса, Сурат йигит киши хотинларни ҳурмат қилмаса йигит эмас, деб ўз гапини уқтирарди. Аммам баҳсга аралашмади, у Ёқуб бизнинг узоқ қариндошимиз бўлади, қишлоғимизда ундан ёмон

одам йўқ, агар хотинини қай кўйга солиб қўйганини кўрганингда, сен, Маржон, бундай демаган бўлар эдинг, деди.

Ёқуб ҳақидаги баҳс узоқ чўзилмади, бироқ унинг пряниклари устун олдида анчагача ётди. Губат ўшанда қариндошимиз ҳақида сўраб-суриштирмади, лекин уч-тўрт кундан кейин иккимиз холи қолганимизда кулимсираб:

— Ҳамқишлоғинг ҳайвон экан-ку! Қара, келиб ҳеч ким билан саломлашмади ҳам,— деди.

Уч-тўрт кундан сўнг Ёқуб бозор олдида пайдо бўлди, олдимга хўмрайиб келди-да, қўлимга бир варақ қоғоз тутқазди.

— Аммангга берасан!— деди у ва жаҳл билан қўшиб қўйди.— Бекорга саланглаб юрасанми? Ҳеч бўлмаса писта сотсанг бўлади-ку!

Хатни аммамга бермадим. Унда Мадина қариндошларини қандайдир бир чўлоққа алмаштиргани ҳақида ёзилганди. Чўлоқ, деб албатта Губат назарда тutilганди, у Маржонни севишини, Мадина аммамнинг бунга алоқаси йўқлигини ҳамма билади. Ёқуб Мадина аммам унинг уйида маликалардек ҳаёт кечиражани, ҳатто бешта хотинни маликалардек таъминлаб қўйишга қудрати етажани ёзибди. Бундан чиқди, сил қилиб ҳайдаб юборган хотини Садаф ҳам малика экан-да, ахир унинг сандиғида «йигирмата кийилмаган кўйлак, бир неча тўп рўмол жамғарилган». Хатда яна уй ва боғ — ҳаммаси Содиқники, Мадина ўз уйини аллақачоноқ кулини кўкка совурганлиги ҳақида таъкидлаб ўтилганди. Бундай хатни қайси қўлим билан аммамга бераман? Мен хатни ўқиб бўлиб, майдалаб йиртиб ариққа ташладим ва сувда қалқиб кетаётган қоғоз парчаларини мамнуният билан кузатдим.

Ёқуб писта ҳақида ҳақ гап айтди. Уша куниеқ аммамнинг менга берган чойчақаларини жамғариб қўйган жойимдан олдим, унга Маржоннинг тақдим этган учта янги бир сўмликларини қўшдим. Чойхоначидан дарз кетган стакан олдим, тўрвам йўқ эди, лекин завод орқасидаги ахлатхонадан каттагина темир идиш топиб келдим.

Мен ўзимнинг савдо-сотиқ ишларимни бир неча кун аммамдан яшириб юрдим, гудок чалиниши билан

Ўз жойимга етиб борар эдим, pista солинган банкани эса бозор эшиги олдидаги этикдўз Салим тоғанинг будкаси олдида, кўз-қулоқ бўлиб туринг, деб ташлаб келардим. Бироқ узоқ яшириб юролмадим — аммам pista ҳақида билиб қолди. Билди-ю, жаҳли чиқмади, ҳар ҳолда, болага эрмак бўлади, деди. У ҳатто менга халта тикиб берди, темир банкани ўша ахлатхонага ташлаб юбордим.

...Қўй, Содиқ, кўпам сиқилаверма, қишлоғингни унут!.. Қара, ҳаммаёқ чароғон, офтоб нурлари эндигина кўчаларга ёйилган, ҳали ҳеч ким уни босиб улгурмаган, ҳаммаёқ тоза, ариқдаги сув ҳам тиниқ, зилол...

Қулоқ сол, атроф жимжит... Сукунатни яхши кўрасан-ку ахир. Тўғри, радиодан аёл овози қулоқни қоматга келтирмоқда, аммо унга аҳамият берма. Майли, кекирдагини чўзаверсин. «Қўлларингизни юқори кўтаринг, оёқларингизни айри тутинг... Чуқурроқ нафас олинг...» Сени қўлларингни юқори кўтариб, оёқларингни айри қилишга ҳеч ким мажбур қилмаяпти, лекин чуқурроқ нафас олсанг бўлади. Нафас ол, Содиқ, имкон борида нафас олиб қол, қара, асфальт ҳам чуқур нафас олмоқда.

Дўконлар ҳали берк: «Озиқ-овқат магзини», «Лампа мойи», «Саноат моллари»... Чойхоналар аллақачон очилган, ёрдамчилар обкашларга тўрттадан челақ осиб, чайқатиб сув ташимоқдалар. Улар челақларини эшик олдига қўйиб, қадларини ростлаб олиб, чуқур-чуқур нафас олмоқдалар... Чойхонадаги катта-катта мис самоварлар ҳам енгил нафас олмоқда. Бир оздан сўнг пихиллаб қайнай бошлайди, дастлабки чойхўрлар келади. Отингни қамчилаб қол, Содиқ, йўқса, яхши писталарни олиб қўйишса қуруқ қоласан.

Кун тиғи Салим тоғанинг будкасига яқинлашмоқда, тез орада ўзи ҳам келиб қолади. Хўш, Содиқ, шундай дўстинг бўлса, нима учун зерикиб ўтиришинг керак? Ахир Салим тоға бугун гўшт пулини ишлаб топса, куни билан ҳазил-ҳузул қилиб ўтиради. Бири биридан қизиқ воқеаларни айтиб беради. Модомики, Салим тоғанинг кечки овқатга гўшти бор экан, у эрталаб суяқларини латтага ўраб олиб келади ва қора итга ташлайди. «Ҳа, кўппак, ҳуриб туриш керак, ҳуриб тур», дейди Салим тоға итнинг бошини силаб.

Новвойхона олдида алламаҳалдан бери итлар изгиб юришибди. Улардан учтаси одатдагидек дайди итлар. Буларни Салим тоға яхши кўрмайди. Қора итни ҳайдаб юборган Али қассобни эса ўша итлардан ҳам баттар ёмон кўради. Қассоб бу итни чўпондан бир қўйга алмашиб олганди. Уйига ўғрилар кириб, гиламини ўмариб кетишганда ит бепарво бўлган, шундан кейин Али қассоб итни ҳайдаб юборган.

Мана, кўчада Али қассоб кўринди, у бўрдоқни молни етаклаб келяпти. Ҳозир бозорнинг этагига олиб бориб, ёнгоқ дарахти остига йиқитади-да, оёқларини боғлайди, сўнг молнинг томоғидан қон фаввора бўлиб отилади. Қип-қизил. Сўнгра Али молни бўлак-бўлақларга майдалаб, гўштини сотади. Салим тоғанинг омади юришиб қолса, шу гўшtdан бир қадоқ сотиб олади, келаси кунни эрталаб қора ит суяк гажийди. Ёнгоқ дарахти остида қон ҳалқоби анча вақтгача ётади: сариқ сиргидан бор-йўқ қолгани — шу.

Бозор борган сайин гавжумлашиб борарди: савдо аҳли ҳўл мева, сабзавот, кўкларни челақларда, елкаларига ортиб олган халталарда кўтариб келишарди. Ҳозир Сафтар амаки курсичасини кўтариб келади. Чўткаларини тизиб қўйиб, ўтиради-да сабр билан мижозларини кута бошлайди. Бозорга бирин-кетин юк машиналари вариллаб кела бошлайди ва уларнинг кабиналаридан колхоз раислари тушишади-да, Сафтар амаки чўткасини тиқиллатиб этикларни ярақлагунча тозалайди. У қанча кўп этик тозаласа, шунча кўп пул ишлайди. Эрта билан унинг омади келса, бозорга югуриб бориб, иккита катта-катта лаваш, эллик грамм асал, эллик грамм ёғ олиб келади-да, ариқда қорамойли қўлини тозалаб ювади. Шундан кейин маза қилиб нонушта қилади. Мабодо омади келмай, нон ва туз билан қаноатланадиган бўлса қўлини ювмайди.

Содиқ, сен Сафтарнинг ҳар тонгда нонни ёғ ва асал билан ейишини истайсанми? Сенинг истагинг — Салим тоға эртаси қора итга суяк олиб келиши учун ҳар оқшом уйга гўшт олиб кетса! Шундай бўлса, кўнгилдагидек бўлар эдику-я. Ҳечқиси йўқ. Агар бугун Сафтарнинг омади келмаса ҳам сен Содиқ, кўп ранжи-ма. Бугун бўлмаса эртага, Сафтар яна ариқда қорамойли қўлларини ювади. Салим тоға ҳам шундай: бугун пули гўштга етмаса, эртага етади. Шу боисдан.

кўп ташвиш чекма. Ташвиш қилишга арзигулик ҳеч гап йўқ.

Итлар новвойхонадан бозор томон келмоқда. Жонингга қоқиндиқ, қора кўппак, не сабабдан ҳамиша ғамгин юрасан? Қадрдон тоғ-тошларингни соғиндингми? Ёки тиланчи итлар билан кўчада дайдиб юришдан уяляпсанми? Афсуски, тилсиз-забонсизсан! Ахир сени қадрдон тоғларингдан айириб, кейин кўчага қувиб ҳайдаган қассобдан нафратланишинг керак! Лаънати гилам деб маломат қилган, сени тепиб-тепкилаган ўша қассобнинг таъзирини бериб қўйишинг керак.

Кўп ташвиш чекма, Содиқ. Ҳадемай Губат военкомнинг отини тақалатишга олиб ўтади, шунда икки кўзини нон дўконидан узмай бир оз ёнингда ўтиради. Сен Губатга писта чақишни таклиф этасан, лекин у жиддий оҳангда сотиладиган молга тегиб бўлмади, дея эътироз билдиради, лекин харидор келиб қолса, қувониб ўзи стаканга писта солиб беради. Қани эди, Губат шу ердалигида ҳамма харидорлар кела қолса! Губат харидорнинг бир сўмини олиб, сенга минг сўмлик қувонч билан узатади. Шундай пайтда Маржон ўз дўконидан бир қиё боқса ёки бозор айланса дейсан. Орзуинг — Маржон сенинг олдингдан юз марталаб ўтса: халтадан бир сиқим писта олади-да, йўл-йўлакай чақиб кетади. Эгнида эса оқ рўмол, сариқ ипак кўйлак, қўлларигаги калитлари жиринг-жиринг қилади. Майли, Али қассоб садаф тишини кўрсатиб тиржайиб шляпа ва галстук таққанларга бош эггандек Маржонга ҳам бош эгсин. Кўз ўнгингга ўша барзанги Маржонга ҳадеганда хушомадгўйлик қилаверади, нима-сига яна зерикасан?

Зерикма, Содиқ, зерикма. Ҳадемай гудок чалиб қолади, халтангни елкангга ташлайсану завод дарвозаси томон югуриб кетасан. Бир дарахт соясига ўтириб оласан, амманг овқат устига нон тўғраб беради, маза қилиб ейсан. Сўнгра яна Салим тоғанинг дўкони ёнида ўтириб оласан, у бошмоқларни ямаб, сенга ва қора итга ўз ёшлиги ҳақида ҳикоя қилиб беради. Сўнгра сен қора ит билан узоқ тоғларда бўласан: у ерданор дарахтлари кўп, улар булоқ сувидан қониб, қипқизил гуллаб ётибди... Қора ит баҳайбат бўрилар билан олишади, сен уни қўй гўшти билан боқасан. Салим тоғага, хурсанд бўлсин, деб ҳар ҳафтада биттадан қўй

тобориб турасан. Мабодо шаҳарга борадиган бўлсанг, албатта қўнжи баланд этик кийиб оласан. Уша куни Сафтар кўпроқ пул ишлаб олади. Али қассоб билан тап қисқа бўлади: олдига борасан-да, бир уриб, буқа қони тўкилган ерга йиқитасан ва бошлаб оч биқинига тепасан... Ариқ лабида салқинлаб ўтирган бекорчилар ҳам қуруқ қолишмайди, орқасига тепиб ариққа йиқитасан — токи детдом қизларининг оёқларига тикилиш қанақа бўлишини билиб қўйишсин. Шундан сўнг энг муҳим кун бўлади: қора этикларинг билан райторнинг ёғоч зинасини дукурлатиб аста юқори кўтариласан ва эшикни очиб, Маржонни зўрлаб олиб кирмоқчи бўлган ўша аҳмоқни ўлдирасан. Ахир энди нима учун Маржон унга ҳар куни тўрт килодан нон юбориб туришини биласан-ку...

Энди ҳовлимизда оқшомлар аввалгидан хушчақчақроқ ўтадиган бўлди. Мен ҳам пуллик бўлиб қолдим. Маржон савдодан тушган пулини ҳисоблашга ўтирганда мен унинг ёнидан жой оламан.

Мен ғижимланган кир бир сўмликларни Маржондан янгисига алмаштириб оламан. Бир сўмликларимни ўн сўмлик ёки ўттиз сўмлик билан йириклаштиришни хоҳламайман, чунки у ҳолда пулим камайиб қолади. Бир сўмликлар эса бир даста. Бу жамғарма кунига жуда оз миқдорда кўпайса ҳам ҳар куни қайта-қайта санаб чиқардим. Ҳисоблаганда ҳам аста, пулларни кўпроқ кўринсин учун бир-биридан йироқ тахлаб ҳузур билан аста санар эдим.

Мен пулларимни ёйиб, тахлар эканман, рўпарамда деворга суяниб ўтирган Мадина аммам мендан кўзини узмас эди. Ниҳоят, ўзимга эрмак топганимдан кўнгли тўқ эди, балки менга қараб туриб ўз фикрлари билан банд бўларди. Кейинги пайтлари кўп ўйлайдиган бўлиб қолди. Шу алфозда деворга суяниб ўтириб олади-да, кўзлари ҳорғин ва бахтиёр хаёлга чўмади.

Балки бу, ниҳоят Ёқуб, гарчанд имоним комил бўлмаса ҳам бизни ўз ҳолимизга қўйганидандир. Дарҳақиқат, бу тўғри, бозор олдидан бир марта пайпоқсиз ўтган аммамни кўрган Ёқуб ортиқ уни безовта қилмай қўйди. Бир неча кундан сўнг Ёқуб мени майдонда ушлаб олиб, шундай шармандагарчиликка йўл қўйганим учун роса койиди, алоҳа, мени хотинчалишсан, деб юзимга тупуриб кетди. Ёқуб, албатта, аммамнинг пай-

поги йўқлигидан, Маржон берган пайпоқлари эса аллақачон йиртилиб тамом бўлганидан, Маржон хола ошборхонага олиб келишлари билан ўзига ҳам, аммамга ҳам биттадан пайпоқ ваъда қилганидан бежабар эди. Ҳадемай ошборга пайпоқ олиб келишадую Мадина аммам кўчага янги пайпоқ кийиб чиқади, лекин Ёқуб буни билмайди. Ёқуб мени хотинчалиш, дея юзимга тупурганда ундан ҳафсалам пир бўлди. У кейин ҳам одамлар орқали аммамга энди қариндош эмаслигини билдириб турди.

Балки аммам Ёқуб ҳақида эмас, рус йигити ҳақида хаёл сураётгандир? Бир неча кун бурун чироқни ўчиргандан кейин аммам Маржон хола билан ўша йигит ҳақида шивирлашган эди. Идорадаги фаррош хотин бетоб бўлиб қолганида ўша рус йигити, заводнинг бош механиги аммамдан ўз хонасини супуриб-сидириб қўйишни илтимос қилибди. Аммам ўша воқеа ҳақида энтикиб гапириб берди. Авваламбор, ўша рус ўз хонасининг калитини кимгадир эмас, аммамга ишониб бергани, қолаверса, шундай одобли одам экани, хонасини йиғиштириб бўлмагунча эшикни очиб ҳам қарамагани аммамни ҳайратга солибди. Буям оз! Аммам чанг артаман, деб ёғоч гардишли катта кўзгуни ерга тушириб, синдириб қўйибди. Буни қарангки, эртасига ўша одам аммамни идорада кўрибди-ю, бир оғиз таъна қилмабди, аксинча, унга жилмайиб қарабди. Фаррош хотин ишга аллақачоноқ чиққан бўлса ҳам рус йигити ҳамон калитни аммамга берар эмиш. Сабаби, аммамдан хафа эмаслигини исботлаш учун шундай қилар экан: «Маржон, қани айт-чи, бизникилар шундай қила оладими?..»

Маржон уйқу аралаш бир нарсалар деб гўлдиради, менимча, аммамнинг гаплари қулоғига кирмас, ўз хаёлларига берилган эди. Лекин мен шу ҳақда ўйлар эканман, бувимнинг отамга чой қуйиб бераётиб, стаканни тушириб синдиргани эсимга тушиб кетди. Шунда отам палосга ёнбошлаганча бувимга роса ўдағайлади, қариб қолган, ишлаб пул топмагани учун ҳеч қачоқ оёғига кавуш битмаган бувим эса қўрқув босган кўзларини пирпиратганча индамай тураверди. Ҳозир ҳам унинг пирпиратган кўзлари кўз ўнгимда. Мукушнинг отсифат башараси эсимда. Аммам товоқни синдириб қўйганида Мукушнинг жуда жаҳли чиққан эди-ю,

лекин индамаган, чунки аммам ўчакишиб иккинчи, учинчи ва тўртинчи товоқни ҳам отиб синдириши мумкин эди. Мукуш фақат оғир нафас олар, газабидан тушиб кетган жағи қалтирарди. «Маликадек кун кечираётган» Садаф-чи? Товоқни синдириб қўйса, уни кечирармидилар? Битта бўлса, кечиришлари мумкин, бироқ иккинчиси учун кўзини кўкартирадилар... Буларнинг ҳаммасига ўзим гувоҳ бўлганман, аммо аммам синдириб қўйган катта, чиройли кўзгуни, уни койиш ўрнига жилмайиб қараган ўша русни жуда ҳам кўргим келди. Лекин кечқурунлари ўша одам аммамнинг хаёлиги банд қилиши керакмас. Нимага эканлигини ўзим ҳам билмайман. Тўғрироғи русларга ароқ худодек азизлиги учун бўлса керак. Ахир Ёқуб айтган эди-ку, шундай ифлос нарса учун икки букилиб салом боришади деб. Бунинг устига, Губатнинг гапига кўра, улар суннат қилинмас эмиш...

Губат ва Маржон ярашиб олишди. Чегара вазифасини ўтаб турган устун ўз моҳиятини йўқотди. Губат ҳар оқшом кечки овқатдан сўнг гаплашиб ўтириш учун қузуримизга кела бошлади. Маржоннинг олдида у оғиз ҳам очолмасди. Баъзида олдимизга келишидан олдин дадил бўлиш учун қиттак отиб оларди ва жўрттага курсини тарақлатар, овозини баралла қўйиб гапирар, гарчанд, тамаки ҳидини ёқтирмаса ҳам чекар эди. Унингча, Маржонга эркакларнинг қўполлиги ёқар эмиш. Бир куни очилиб, Суратга қараб ҳазиломуз баралла деди:

— Ҳой, женотдел, нима учун ўз вазифангни адо этмаяпсан? Маржонни менга унаштириб қўйсанг бўлмайдимми?

Маржон аввалига ўзини эшитмаганга солди, сўнг-ра Губатга ўгирилиб, бошмалдоғини икки бармоғи орасидан чиқариб:

— Манавини хоҳламайсанми? — деди.

Губатнинг журъатига журъат қўшилиб кетди.

— Ҳечқиси йўқ, барибир меники бўласан!

— Фақат чўлоқ етишмай турганди!

— Чўлоқ деб камситма! — дея бақирди Губат, афтидан, хафа бўлишни унутиб: — Бошқаларнинг оёғи бутун бўлса ҳам боши хароб! — деди ва дадил қўшиб қўйди: — Барибир ҳеч кимга теголмайсан, ахир меники бўласан!

Губат вақт-вақти билан шу каби гап бошлаб қўяди-ю, лекин узоқроқ маълум бир масофада туриб гапирар эди. Маржонга яқинлашиши билан тутилиб қоларди. Кунларимиз илгаригидек кечарди: Сурат оқшомлари ўз қайлиғи ҳақида гапирар, биз Губат билан «кино» томоша қилар эдик.

Сурат энди тўй ҳақида тез-тез оғиз очадиган бўлиб қолди. Мен тўйни бизнинг ҳовлимизда ўтишини истардим. Лекин бунинг ёмон томони ҳам бор: ахир Бойхоним кампирнинг биронта ҳам ўғли урушдан қайтиб келмаган. Балки ҳеч қандай тўй-пўйнинг кераги йўқдир? Сурнай ҳам, ноғора ҳам... Ахир Мадина аммамни Мукушнинг олдига сурнай ва ноғораларнинг баланд садолари остида олиб боришган бўлса ҳам охири вой бўлди...

Бир куни эрта билан мен бозор олдидаги ўз жойимга бориб, Салим тоғадан армиядан қандайдир бир старший лейтенант келганини эшитдим. Бир оздан сўнг Губат қелиб, армиядан келган одам Суратимизнинг қайлиғи эканини хабар қилди. Маълум бўлдики, Губат ўша йигитни танир, ҳатто уйини ҳам билар экан. Губат меъга шаҳарнинг қоқ ўртасидаги ҳашаматли бинони кўрсатиб, оғзи қулоғига етиб, кўзлари лорлаб, эрта-индин бизнинг Суратни тўю томоша билан ана шу уйга олиб келишади ва Сурат шу ерда «хотиржам» бўлади, деди. Нон дўкони эшигидан кўзини узмаган ҳолда Губат Суратимизнинг қайлиғини таърифлай кетди: гўзал, елкадор, келишган... Сўнгра никоҳ кечаси ҳақида ҳикоя қилди, келин-куёвларни алоҳида уйга олиб боришларини, қизил кўйлакли хотинлар эса эшик тагида тиқ этган товушга қулоқ солиб туришларини айтиб берди. Губат елкамга уриб қўйиб, хўрсиниб деди:

— Мана, дўстим, кино тугади!

Мен Суратнинг бахтиёр чеҳрасини қўришга ошиқиб, бозор тарқамасданоқ уйга қайтдим, Лекин Сурат уйда йўқ экан, ўша кеча биз «кино» кўрмадик. Эртасига ҳам «кино» бўлмади: мен Суратни эрталаб ҳам, кечқурун ҳам кўрмадим. Тўрт кун бадалида у уйга одатдагидан кеч қайтиб, жимгина ўз хонасига чиқиб кетарди. Эрта билан шу алфозда жимгина пастга ту-

шиб, дарров қаёққадир ғойиб бўлар эди. Шу кунларда Сурат ҳеч ким билан мулоқотда бўлмайдиган, чиқиб кетаётганида ҳам, кирганида ҳам эшикни тарақлатиб беркитадиган бўлиб қолди. Ниҳоят, бешинчи куни бўлса керак, Сурат соядек оҳиста хонамизга кириб келди. У кўзгу олдида узоқ туриб, гўё оғир касалликдан сўнг энди ўрнидан турган бемор каби ўзини синчиклаб кўздан кечирди. Рўмолчаси билан шийинқираган қип-қизил кўзларини артди, қошларини силади, бармоқлари билан лабларини ушлаб кўрди, шундан кейингина аммам томон ўгирилди.

— Бошини айлантиришибди, — деди Сурат оҳиста ва аммамга ўхшаб бир четда деворга суяниб ўтирди.

Шунда мен тўсатдан унинг чиройли шоҳи кўйлаклари остидан одми кўк иштонини кўриб қолдим. Қишлоғимизда ҳам шундай иштон кийишади. Бунини хотинлар идиш-товоқларини ювиш учун ариқларга энгашишларида кўп кўрганман. Энди Сурат менга оддий, ўртамиёна бир хотиндек туюлди, энди унинг ҳайратга соладиган ҳеч нарсаси қолмади. Суратни хотинқизлар конференциясига елдириб олиб кетаётган поезд ҳам тўхтади, шунча йиллардан бери поезд қувончидан ҳуштак чалиб учиб бораётган йўлга ҳам сукунат чўқди.

Тўсатдан чуқур жимлик ҳукм сураётган хонада арининг ғўнғиллаши эшитилди. Қандайдир йўл билан кириб қолган ари энди чиқиб кетолмай гир айланар эди. Сурат йиғлаб юборди, қайлиғининг онаси ва опалари йигитга қизни ёмонлаганларини сўзлаб берди. Онаси ифбатли қиз райкомда ишламасди, синглиси агар Сурат яхши бўлганида аллақачон совчи қўйишган бўларди, деди, қари жодугар, маймунбашара, илондек заҳар опаси эса — ҳаммомда кассир бўлиб ишлайди — Суратни эркаклар билан ҳаммомга боргани, ўз қўли билан билет берганини бичиб-тўқиди... Йигитнинг холаси бор, қизини уй-жойлик қилиши керак, у ҳам жим ўтирмади.

Сурат аста ўз хонасига чиқиб кетганидан сўнг Маржон, қизнинг гаплари сафсата — гап бошқа ёқда, деди. Ўтган ёз Сурат маданият уйи артистлари билан Севан кўлига чўмилишга борганмиш. Ҳеч вақт шунча жойга бекордан-бекорга борармиди! Бу ҳам майли-я, Сурат ўша ерда эркаклар билан ичишганмиш, ортиқча қилиқлар қилганмиш. Ўшанда уни ҳатто рай-

комдан ҳам ҳайдамоқчи бўлишибди-ю, етимча, деб ачинишибди. Қайлиғи келиши биланоқ райкомда ишлайдиган ошнаси ҳаммасини унга етказибди, шу билан Суратдан йигитнинг ҳафсаласи пир бўлибди.

Уша кеча «кино» бўлди-ю, лекин «Аршин мол-олон»га мутлақо ўхшамади. Сурат ҳам Гулчеҳра эмас, кўк иштон киядиган оддий бир аёл эди... У дераза олдида узоқ йиғлаб турди...

Сурат бир неча кун ўз деразаси олдида туриб йиғлади. Сўнгра Губат йигит холаваччасига унаштирилгани ҳақида хабар топиб келди. Маржон эса яна бир янгиликни айтди — Суратнинг қайлиғини шаҳар советига раис этиб тайинлашибди. Уша тун мен ўзимнинг катта, қора этигим билан гўзал гулзорга кириб, шаҳар совети деб аталмиш бинонинг иккинчи қаватига кўтарилдимда, аҳмоқларнинг аҳмоғини ёқасидан бўғиб деразадан ташқарига отиб юбордим. «Кино» тугади, бироқ Суратнинг қора кўланкаси деворда доимий қолиб кетди.

Бир куни эрта тонгда мен яхшироқ писта оламан деб бозорга ошиқиб кетаётган эдим, Губат чақириб қолди.

— Кечаси кўрдингми?— деб сўради у гичирлайдиган каравотига ўтириб.

— Йўқ, мен энди қарамайман,— дедим.

Бу сафар Губат сўзларимга ишонди. У мени ўзига яқин тортиб, қулоғимга шивирлади.

— Бу кеча мижжа қоқмадим. Уларнинг тўйи бўл-япти, бечора Сурат ўзини-ўзи рўмол билан бўғиб кўйишига сал қолди.

У ҳомуза тортиб, ўрнига қайта ётди.

— Менам бошқа қарамайман!— деди у ва тескари ўгирилиб жаҳл билан бошини кўрпага буркаб олди. Мен Губатга ишондим.

3

Мадина аммам қишлоққа бориб бешинчи синфни тамомлаганим ҳақида ҳужжат олиб келиб, биринчи сон мактабга топширганида ўқув йили бошланишига хийла вақт бор эди. Бу мактаб марказдан сал нарида, бозордан заводга қараб кетаверишдаги йўл устида эди. Мактаб орқасида болалар уйининг баланд оқ девори кўриниб турарди.

Мактабда ўқиш бошланишига тўрт кун қолганида

аммам савдо ишларимни тақиқлаб қўйди. Зерикиб, ўзимни қўярга жой тополмай қолдим: бозорда тентираб юрдим, завод атрофини айланиб чиқдим, бекорчиликдан Губат кўрсатган ҳашаматли бинони бир неча марта бориб кўриб келдим. Бу уйда бир пайтлар Суратнинг деразадаги аксига кўз тикиб ўтирган, сўнгра унга: «Сенинг сиймонгни мангу қалбимда сақлайман», деб мактуб ёзиб берган ўша йигит истиқомат қилади, энди эса у «шаҳарком», бутун шаҳарга маълум ва машҳур ўртоқ Жалилов эди.

Мен ёш болалигимданоқ биринчи сентябрни байрам, Наврўз байрамига ўхшаш катта байрам деб ҳисоблар эдим. Бу байрамнинг фарқи шундаки, Наврўз байрамига бутун қишлоқ тайёргарлик кўради: кир ювишади, ҳаммаёқни ювиб-тозалашади, ўқув йили бошланиши олдидан эса фақат Мадина аммамгина тараддудга тушиб қолади. Ҳар ҳолда «сентябрь байрами» деган иборани аммамдан бошқа ҳеч кимнинг оғзидан эшитмадим. Биринчи сентябрь арафасида аммам донм мени ювинтирар, тоза, янги ямалган шим, топ-тоза кўйлак кийгизар ва катта япалоқ тошга ўтқазиб қўйиб, оёқ ва қўлларимнинг тирноқларини ҳафсала билан олар эди. Сўнгра у узун таёқ олиб, мактабимга олиб кетишим учун беҳи ёки шафтоли қоқарди. Уша куни дарахтга чиқиш менга ман этилганди. Худо кўрсатмасин, кўйлагим ифлос бўлиши ёки йиртилиши мумкин...

Биринчи сентябрь арафасида аммам ишдан вақтлироқ рухсат сўраб келди. Керосинкада сув иситиб, кўйлак-иштонларимни завқ билан ювди. Кечга бориб кўйлак-иштонларим қуриди. Аммам Губатдан мени ҳаммомга обориб келишни илтимос қилди.

Эрталаб ўзимни кўзгуда кўриб хурсанд бўлдим.

Иштоним жуда усталик билан ямалган, кўйлагим тоза бўлибгина қолмай, дазмолланган ҳам эди — умримда биринчи марта дазмолланган кийим кийишим. Маржон сумкамга тўртта пряник, бир сиқим конфет солиб, бугун жуда чиройли бўлиб кетибсан, деди. Губат кўрпа остидан мўралаб, рус тилида: «Желаим удач», — деб қўл силтади.

Мактабнинг бозорга қараган эшиклари ланг очик, кўча болалар билан тўлган. Қора кўпак Салим тоғанинг будкаси ёнида ўтириб ҳайрат билан болалар тўдасига алангларди. Юлдуз ўрнатилган баланд бинодаги радио

мактаб ҳақида гапирар, гўё болаларни қистаётгандек вақт-вақти билан қувноқ музика садоси янграрди.

Салим тоға эски ботинкани тиззалари орасига сиқиб, ямоқ солар экан, кўпакка мактаб ҳақида, болалар нима учун мактабга боришлари ҳақида гапириб бермоқда. Мен итга иккита пряникни едирдим, ит пряникларни кавшаб бўлгунича Салим тоға менга насиҳат қилди, ўқишимга муваффақият тилади. Эшик олдида мен Салим тоғага ўгирилиб қараб, итга мен ҳақимда гапираётганини англадим.

Ҳар сафар эрталаб консерва заводининг гудоги чалиниши билан енгига қизил латта боғлаб олган навбатчи муаллим айвонда осиглиқ турган мактаб қўнғироғи олдига боради, бизнинг қўнғироғимиздан сўнг олдинма-кейин детдом ҳовлисидан ҳам қўнғироқ овози янграйди. Муаллимлар журналларини олиб, биринкетин юқори айвондан тушиб келишади, фақат мактаб директори Феруза хоним ўз жойида қолади. У панжарага суяниб туриб, дарс бошланишини кутади. Унинг текис сочлари ялтирар, қизилмағиз юзлари ҳаммомдан чиққандек ёниб турар, чеҳрасидан мулойим табассум камдан-кам қочади.

Мабодо қўнғироқдан кейин биронта ўқувчи ҳансираб югуриб келиб қолса, Феруза хоним бу энг сўнггиси бўлсин, дея койиб, кечикиб келган болани синфга киритарди. Сўнгра у айвондан тушиб кетади, танаффусга қўнғироқ чалингунга қадар айвон бўш қолади.

Синф йўқламасида менинг фамилиям энг сўнггида ёзилган, ўзим ҳам энг охириги тартага ўтириб олган эдим. Истасам, олдироққа ҳам ўтирар эдим, бироқ мени ўзига тортган биттаю битта парта Ҳақиқат исмли қиз ўтирган парта эди, лекин унинг ёни банд. Ҳақиқат билан ўтирган Хазар исмли ўқувчи синфда энг илғор бўлиб, ҳеч қайси фан бўйича ундан ўзиб кетолмаслигимга кўзим етди. Муаллимлар ҳам Хазарга кулиб қарашади, бунга сари у гердаяди. Хазарнинг энг илғор ўқувчи эканига кўникиб кетардим, бироқ шунча йилдан бери мен учун ягона ва энг ҳаққоний мукофот бўлиб келган муаллимлар табассумининг бошқа болага қаратилишига сира кўника олмасдим.

Аввалги мактабимдаги биринчи партани, аввалги муаллимларимнинг мактабда ҳам, айвонда ҳам, кўча-

да ҳам менга кулиб боқишларини эслаб охирги партада узоқ ўтира олмасдим. Куз бўйи мактабдан хомуш қайтишим Мадина аммамни хавотирга солар эди. Мактабни ташлаб кетишим ҳам мумкин эди-ю, бироқ бир куни синфимизга Феруза хоним кириб қолди. Эндигина диктант ёзиб турган эдик. Феруза хоним тепамга келиб, дафтаримга қаради, сўнгра ҳамма дафтарларни кўздан кечириб олдинга ўтди. Яна ёнимга қайтиб келди.

— Отинг нима?

— Содиқ.

— Қани, Содиқ, дафтарингни менга бер-чи?— У дафтаримни олди ва ҳозиргина диктант ёзилган саҳифани очиб, бутун синфга кўрсатди:

— Мана кўрдингизми? Содиқ мактабимизнинг энг яхши ўқувчиларидан бўлади.

Феруза хоним дафтарни партага қўйиб, бошимни силади. Директор чиқиб кетиши биланоқ синфдаги ҳамма болалар баравар ўринларидан туриб менга қарашди.

Яна бир неча кун ўтди. Алгебра муаллими Сайёд домла ҳамда новча, елкаси букчайган синф раҳбаримиз синфга бир даста дафтар кўтариб киришди.

— Содиқ!— деб чақирди Сайёд домла.

Ўрнимдан турдим. Сайёд домла менга, математикадан дарс берган аввалги муаллимимни сўради, сўнгра уй ишини ҳаммадан яхши, масалани ҳам, мисолларни ҳам жуда тўғри, беками кўст ишлагансан, деди. Танаффусда болалар мени ўраб олишди, ҳатто такаббур Хазар ҳам мени одам қаторида кўра бошлади.

Хазарга бой беришни истамайдиган нарсамга биринчи чорак охиригача эришдим ва унинг бошқа ютуқларини ва ҳатто такаббурлигини ҳам мардона кечирдим. Фақат анча кеч, қиш пайти Хазарнинг башанг кийиниб юриши — отасининг яхши тикувчи эканлигидан ҳамда такаббурлиги барча фанлардан беш олиши учун эмас, балки «шаҳарком» Жалиловнинг туғишган укаси бўлгани туфайли эканини билдим. Муаллимлар кунига шу фамилияни баралла айтиб, бир неча бор Хазарни чақириб кетишарди-ю; лекин Хазар менга ўзининг ўша ҳашаматли уйини кўрсатмагунича гап нимадалигини тушунмаган эдим.

Бир куни дарсдан кейин Хазар «бир жой»га бориб келишни таклиф этди. Боришдан аввал бозорга бориб, ёнроқ сотиб олиш керак, деди. Сўнгра мактабимиз ор-

қасига детдом девори олдиға ўтамиз. Детдом дарвоза-сининг остида туйнук бор эмиш. Хазар ҳуштак чалса, Ойша исмли детдом қизи туйнукдан чиқиб келади. Биз Ойшаға ёнғоқларни берамиз ва унинг у ер-бу ерини ушлаймиз.

Биз бозордан ёнғоқ сотиб олиб, детдом деворини айланиб ўтдик. Хазар ҳуштак чалган эди, ҳақиқатан ҳам дарвоза остидаги туйнукдан қиз бола чиқиб келди. Қиз дўмбоққина ва йўгон бўлса ҳам туйнукдан эпчиллик билан ўтди. У мени кўриб ҳайратдан қотиб қолди: аввал ранги бўзарди, сўнгра қизариб кетди. Хазар бўлса ўзини йўқотмади, апил-тапил қизнинг қўлидан ушлаб ёнғоқларни тутқазди ва уни эза бошлади. Ойшани бўшатгач, мени таклиф этди. Мен турган жойимдан қимирлай олмадим. Қиз қўрқув босган кўзларини бир муддат менга тикиб турди, сўнг орқасига ўгирилди-да, лип этиб ўзини туйнукка урди.

Дастлаб Хазар мени калака қилиб кулди, сўнгра ўзимни йўқотганимни кўриб жиддий сўради:

— Нима, қўрқдингми? Бу ердан ҳеч ким юрмайди... Эртага келасанми?

— Йўқ, — дедим мен, — эртага келмайман.

Бироқ эртаси ҳам, индинига ҳам туйнук олдиға келдим. Ёнғоқларни менинг пулимга олар эдигу, лекин Ойшаға яқинлашишга ботина олмасдим.

Мен шунча меҳнат қилиб топган чиройли, янги бир сўмликларимни ўйламай-нетмай ёнғоққа сарфлаётганим сабабини билмас эдим. Энг кейинги партада оппоқ детдом атрофидаги сийрак теракларга қараб ўтирар эдим Ойшанинг қўрқув босган чехраси кўз ўнгимда намоён бўларди ва нима учун одамлар шу тераклар ўрнига ёнғоқ экишмаган экан, деб ўйлардим. Хазар мени аҳмоқ деб ўйлашини биламан: янги бир сўмликларимни сарфлаб ёнғоқ сотиб олиб, унинг янги камзулининг чўнтақларига солаётганимда ҳам, детдом деворига пусиб бориб қўрқувдан қалт-қалт титраётган Ойшанинг тезроқ туйнукка кириб кетишини сабрсизлик билан кутаётганимда ҳам у мени тентак деб ўйлайди. Хазар мудом мени калака қилар, тентаксан, дер, лекин мен жавоб бермасдим, фақат Ойша ҳақида ўйлар эдим.

Қани энди, Ойша ҳар куни ёнғоқ еса! Бу истагим

ҳатто Салим тоғанинг ҳам кечки овқатига қўй гўшти ҳамда этик тозаловчи Сафтарнинг ҳар куни бозордан ёлган нон билан асал сотиб олиши истагидан ҳам юқори эди.

Мен Хазар билан хайрлашиб дарҳол уйга кетмасдим, бозор олдида хийла айланиб юрардим: қора ит билан ўйнаб, Салим тоға билан суҳбатлашар эдим. Бир неча марта ўртоқ Жалиловни учратдим. У бош яланг, қуюқ қора сочлари орқага текис таралган эди. Унга таъзимла салом беришса, у истар-истамас сал бош эгиб қўяр, лекин ҳеч қачон биринчи бўлиб салом бермасди.

Бозор олдида мен яна бир одамни тез-тез учратар эдим. Тўғрироғи, у одам эмас, одамнинг бир бўлаги эди. Мажруҳ куни билан ўзининг аравачасида бозор дарвозаси олдида қимирламай ўтирарди, фақат боғча болалари кўчага чиққандагина жонланар эди. Болаларни кўриши биланоқ иккита тахтачани ушларди-да, уларни ерга тираб аравасини асфальтда ғилдиратиб, болалар орқасидан ҳазил-ҳузул қилиб қувларди. У тезда ҳолдан тоярди-ю ва кўча бўйлаб юқорига чопқиллаб кетаётган болалар тўдаси орқасидан қараб қоларди. Сўнгра жойига қайтиб келар эди. Куни билан болалар кўрингунга қадар боғчага тикилиб ўтираверарди.

Куз тугаб бормоқда. Фақат бу ерда, шаҳарда куз тугашига ҳожат йўқ шекилли. Тут дарахтининг учи тўмтоқ шохларидаги охирги барглар тўкилди, бозор орқасидаги ёнғоқ яланг бўлиб сийрак шохлари ҳар тарафга тарвақайлаб қолди, детдом орқасидаги тераклар скелетга ўхшаб, танаси оқариб қолган...

Бир куни арифметика дарсида одатим бўйича яланғоч теракларга қараб ўтирган эдим, тўсатдан Ёқубнинг баланд гавдасига кўзим тушиб, донг қотиб қолдим. У, дераза олдида келиб пешонасини ойнага тираб синфимизга мўраллади ва мени кўриб, жилмайганча эшик томон кетди. Эшик тақиллашини кутиб ўтирмадим, муаллимдан руҳсат сўраб ташқарига чиқдим.

Иккаламиз индамай ҳовлига чиқдик, дарвоза олдида етганимизда мен тўхтадим. Ёқуб чўнтагидан бир даста пул чиқариб, гап нимада эканлигини тушунтирмай сўради:

- Қирқ кило картошка уч сўмдан қанча бўлади?
- Бир юз йигирма сўм.

Ёқуб бир юз йигирма сўмни санаб ажратди.

— Хўш. Ҳн икки кило пиёз тўрт сўмдан-чи?

— Қирқ саккиз сўм.

— Хўп. Бир юз йигирмага қирқ саккизни қўш.

— Бир юз олтмиш саккиз,— дедим ўйламай. Ёқуб-га тез ҳисоблашим ёқди.

— Хўш. Энди яна бир юз эллик сўмни қўш — помидор ва бодринг пули.

— Уч юз ўн саккиз сўм.

— Яхши ҳисоблар экансан! Қанча дединг?

— Уч юз ўн саккиз.

— Яна нима қолди?

— Билмайман.

— Гап шу. Урикларингизни сотиб деворингизга ишлатдим. Ҳаммаёғини суватдим. Бир қоп ёнғоқ тердим — бир донасига ҳам хиёнат қилмадим. Сотиб, тарновларни тўғрилаб қўяман, томни тузатиш керак. Бу йил нок бўлмади. Яна бирон нарса қолдими?

— Йўқ, ҳеч нарса қолмади,— дедим мен Ёқуб берган пулларга ҳайрат билан қарар эканман.

— Пулларни яшириб қўй! Чўнтагинга сол! — Пулларни чўнтагимга солиб қўйганимдан сўнг қўшиб қўйди: — Бир тийинини ҳам ҳеч кимга берма. Эшитдингми? Уст-бошингни янгилаб ол.

— Хўп.

Ёқуб камзулимга, шимимга, калишимга бирма-бир қараб чиқди. Сўнгра бозорга қараб кета бошлади. Бироқ бирдан тўхтаб, орқасига қайтиб келди-да, чўнтагидан бир сиқим ёнғоқ, мева қоқиларини олиб менинг чўнтагимга солиб қўйди.

— Уқияпсанми?

— Уқияпман.

— Майли, ўқийвер!

Мен мамнун ҳолда синфга қайтиб кирдим: бир чўнтагимда пул, иккинчисида ёнғоқ ва тут қоқилари. Бу воқеа қишки таътил олдидан рўй берди. Мен Ойшани кўрмасдим. Ҳазар акаси билан Бокуга кетган эди.

Совуқ кунлар бошланди. Бир кун эрта билан Сураат ҳовлига эғнига янги яшил пальто кийиб чиқди. Губат каравотини уйга олиб кирди. Сўнгра қор ёғди, қор билан ҳовлига оғир сукунат чўкди.

Бозор олдидаги майдон ҳувиллаб қолди. Салим тоғанинг будкаси ғойиб бўлди. Сафтар ҳам кўринмай

қолди. 'Али қассоб ўз кундаси билан бозор ичидаги раста остига кўчиб кирди. Қатиқ ва папирослар энди фақат чойхоналарда сотилар, бозор олдидаги майдон эса болаларга қолди. У ерда болалар куни билан муз устида уймаланишар эди.

Баланд бино минорасидаги радиони қалин қор босди, лекин у ҳамон хириллаган титроқ товушда ўз-ўзи-ча гапириб ётарди. Детдомни тўрт тарафидан ўраб олган деворни қор босган. Мен қиш бўйи Ойшани кўролмадим, гўё у ҳам қалин қор остида қолиб кетгандек эди.

Хазар бирон марта ҳам Ойшани эсга олмади. У қўлига иссиқ жун қўлқоп кийиб олиб, қизил шарф ва оёғида ялтироқ қора этик билан уззукун бозор олди майдондаги муз устида учарди. Мен унга қараб туриб, беш баҳо олиш ёки муз устида учиш унинг учун қанчалар осон бўлса, Ойшани ҳам унутиб юбориш шунчалар осон бўлса керак, деб ўйлар эдим...

Мен Ойшани унутмадим, ҳозир ўзининг ғариб дўстлари билан тунларни ўтхона орқасида ёки новвойхонанинг иссиқ девори остида ўтказаётган қора итнинг кўзларига ўхшаш маъсум кўзларини унутмадим. Қали қиш тугамай баҳор ҳиди келиб, детдом деворлари устидаги қорлар қорайиши билан ўзим Хазарга Ойшани эслатдим. Биз яна дўконга бордик, яна менинг нулларимга ёнғоқ ва пряниклар сотиб олдик, мен яна девор олдида Хазарни кутиб турдим, сўнгра Ойшани Хазарга яна эслатганим учун туни билан виждон азо-бида ётдим.

Уша баҳор ҳовлимизда қишдагиден жимжит эди. Нима бўлиб Губат яна Маржон билан чиқишмай қолди, энди фақат Маржон билан эмас, ҳеч қайсимиз билан гаплашмай қўйди. У уйга кеч қайтарди ва дарров ўз хонасига кириб кетар эди. Каравотини шу пайтгача ҳовлига олиб чиқмади. Губат эрталаб ҳамма ишга кетганидан кейин ўрнидан туриб, апил-тапил овқатлар нар эди-да, военкоматга ишга кетар эди. Маржон ҳам хомуш, феъли айниган. Бир неча кун бўлдики, у ишдан қайтиб ўзини каравотга отарди-ю, шу билан эрталаб дўкон очиладиган маҳал ўрнидан турар эди. Маржон билан аммам мендан ниманидир сир тутиб юришганини сезардим, чунки улар ётар пайт ҳам гаплашишмасди. Фақат бир мартагина уларнинг суҳбатидан чалакам-чатти эшитиб, қолдим. Аммам Маржонга

Сайёд муаллим тўғрисида гапириб, Ленин ҳайкалигача кузатиб қўйганини айтиб берди. Дастлаб муаллим мени аммамга мақтабди, сўнгра агар у рози бўлса Содиққа ота бўлиш ниятидаман, дебди.

Аммам розими ёки йўқми — бунисини тушуна олмадим. Муаллим ҳақида у яхши гапирар, овози ёқимли эди, лекин шу билан бирга, муаллим билан учрашиб қолмай деб, узоқ бўлса ҳам ҳаммом ёнидан ишга бориб келар эди. Мадина аммам китобга ҳавас қўйиб қолди. Сурат унга китоб олиб келар, аммам бирин-кетин ўқиб туширарди. Маржон эса ҳамон кечқурунлари каравотда ётиб ухлар ёки ётган жойида шифтга боқиб хаёл сулар эди.

Бир кун кечқурун Маржон бирдан ўрнидан ирғиб турди-да:

— Нима бўлса бўлсин!— деди у овозининг бори-ча.— Ўшанга тегавераман, пешанамдагини кўраман! Қассоб бўлса бўлар, ҳар қолда эркак-ку!

Маржон хола шошилиб қўйлагини кийди, наридан-бери рўмолини бошига илиб, кўзгуга бир қараб қўйдиганда, ҳовлига чиқиб кетди. Ҳайратимдан донг қотиб қолдим: «Қанақа қассоб? Наҳотки Али қассоб бўлса?»

...Эрталаб мактабга кетаётганимда Мадина аммам қулоғимга шивирлаб, бугун кечроқ қайт, Маржонга савчилар келишади, деди. Нима учун бир нарсадан қўрқаётгандек шивирлаб гапирганини билмадим. Ахир аммам Алини ёқтирмаслигимдан беҳабар-ку. Мен ҳеч қачон Али кўчага ҳайдаб чиқарган қора ити ҳақида, ҳар кўрганда ўғрилар олиб кетган гилами деб итни турткилаши ҳақида аммамга айтиб бермаган эдим.

Мен мактабга бора-боргунча бўлган иш ҳақида алам билан ўйлаб бордим ва гап Али қассобда эмас, балки Губатда, деган қарорга келдим. Ахир Маржон холанинг Губатга тегишини ҳаммадан кўра мен хоҳлашимни аммам билар эди. Шунинг учун аммам, тентаклик қилиб Губатга айтиб қўяди-ю, жанжал бошланади, деб мендан хавотирда. Кимга тегиш Маржоннинг иши, деб ҳисобларди аммам. Шундай экан, нима учун менга шундай деди? Наҳот, истасам, танаффус пайтида военкоматга бориб Губатга ҳамма гапни етказа олишимни билмаса? Йўқ, гап бошқа ёқда...

Мен дарров Губатни ахтара бошладим. Сотқинлик қилаётганимни сезиб турар эдим, лекин начора, ахир

Маржон қассобга тегмоқчи! Бозорни айланиб чиқдим, барча чойхоналарга кириб чиқдим, военкомат ҳовлисини қарадим, ер ютиб юборгандек Губат ҳеч қаерда йўқ.

Алоҳа, уни уйимиз эшиги олдида учратдим. Губат военкомнинг абжир отига миниб олиб, уни ҳовлига олиб кирмоқчи бўлиб дарвоза томон қистар эди. От кишнаб қайсарлик қилар, олдинги оёқлари билан тахтани дупурлатар эди. Губат нима қилмоқчи? Ахир от эшикка сигмайди-ку!

Атрофни эркаклар ўраб олишган. Атрофдаги томлар хотин-халаж, бола-чақаларга тўлиб кетган. Ҳамма бақириб-чақирарди.

— У маст! Кайфи бор!

— Йўғе, маст одам шундай айғирда ўтира оладими? Қоқилган михдек ўтиришини қара.

— Кўзларининг ола-куласи чиқиб кетибди-ку! Албатта маст, кўриниб турибди!

Йигитлар эса Губатга қойил қолган эдилар.

— Маладес! — дея бақирешди улар. — Қаттиқроқ ушла ўзингни!

— Будённийнинг ўзи!

— Будённий ҳам гапми — Чапаев!

— Йўқ, Гўрўгли! Отни қара — Ғиротдан бир туки каммас!

— Ҳей, Губат, қоч, қассоб келяпти!

— Али келяпти!

— Али!..

Али қассоб отнинг олдида келиб, узангисидан ушлаб бир сакради. Нима бўлганини яхши англай олмадим-ку, лекин шу дақиқа Губат ерда юзтубан ётган эди, айғир бўлса овози борича кишнаб қочиб бормоқда эди. Али қассоб Губатни тепкилай бошлади. Мен овозим борича бақириб юбордим ва катта тош олиб қассобга ташландим. Бироқ шу пайт эшикдан Мадина аммам чиқиб келди-ю, қўлимдаги тош ерга тушиб кетди.

Али қассоб эшик олдида тўпланган оломонни сўкасўка ҳайдади. Сўнг кетиб қолди. Кўчада Губат, мен ва аммам қолдик. Аммам чўкка тушиб, қўлини Губатнинг боши остига қўйди. Губатнинг юз-кўзлари қон эди.

Иккита йигит Губатни кўтариб уйга олиб кирди. Доимо Маржоннинг столида турадиган иккита оқ самоварнинг айвонда шақиллаб қайнаб туриши хотирам-

да сақланиб қолди. Сўнгра Маржоннинг хонасидан чодрага ўралган учта хотин чиқиб келди.

Губатни каравотга ётқизишди. Аммам самовардаги қайноқ сув билан докани ҳўллаб унинг юзидаги қонни артиб ташлади. Губат кечгача, чироқлар ёнмагунча кўзини очмай ётди. Кечгача ҳовлимизда ҳеч ким миқ этмади. Мадина аммам бир неча марта ҳовлига чиқиб йиғлаб келди. Губатни кўриб, Сурат ҳам йиғлаб юборди. Биргина мен йиғламадим. Фақат кечқурун Губат кўзини очиб, жилмайгандагина чидаб туролмадим. Мен узоқ йиғладим, Сурат билан Мадина аммам мени овутмоқчи бўлиб кўп овора бўлишди...

...Аммам вермишель шўрва олиб келиб, Губатнинг ёрилган лабларини авайлаб оғзига қуйди.. Сурат ҳам шу ерда, эски сандиқда ўтирган эди.

— Ҳали бизнинг Губатимизга шундай ҳурилиқларни олиб берайликки!— деди Сурат.

Губат жилмайди. Нега жилмаяди? Сурат кулгили гап айтдимми? Еки бошини аммамнинг қўлига қўйиб ётиши хуш ёқаяптими! Балки тирик қолганига хурсанддир?

Вақт ярим кечадан ошган, аллақачоноқ ухлашим керак эди-ю, бироқ аммам Маржоннинг хонасига кириб ёт деганига рози бўлмадим. Шундан кейин аммам Суратга ўхшаб Губатга гўзал, доно қизни олиб берамиз, дея овута бошлади. Сўнгра Али тўғри иш қилмади, бироқ Губат ҳам ҳақ эмас, ҳаммасини унутиб, Маржон билан ярашишинг керак, ўтган ишга саловат, деди. Губат ҳам Маржон билан ярашади, сўнгра учаласи — Маржон, Сурат ва аммам биргаликда Губатга қайлиқ ахтаришади. Мен отамга ўхшай дердим. Отам Али қассобни ёқасидан олиб ерга отиб, қора этиклари билан роса тепган бўларди... Маржоннинг олдида бормайман! Мен учун ортиқ Маржон йўқ. Кўз олдимда фақат Али, қора кўппак. Детдом дарвозаси остидаги туйнук. Юз-кўзи қон бўлган Губат ва ташлаб юборган каттакон тош эди, холос. Бор, амма, ётиб ухла! Гарчанд Али қассобни мендан баттар ёмон кўрсанг ҳам Маржон олдида бориб ёт.

Мадина аммам менга кўрпа-тўшак олиб келиб Губатнинг ёнига жой солиб беришга мажбур бўлди. Губат қаттиқ ухлади, фақат бир мартагина хўрсиниб қўйди, холос. Тушига нима кирган экан?... Туни билан аммам қассобнинг бошини уриб ёришга халақит берган тош

кўз олдимдан нари кетмади. Нима бўлди-ю, ўша тош мактаб дарвозаси олдида пайдо бўлиб қолди-ю, мен уни Хазарга отдим. Хазар аста инграб, ерга думалади.

Хазарнинг бошини ёрган тош қандай қилиб қўлимга тушиб қолганини ўзим ҳам билмайман. Мен фақат биргина тошни кўргандим: эрталабдан бери дарсда ҳам, танаффус чоғида ҳам ўша тош кўз олдимдан кетмади.

— Пул борми?— заҳарханда сўради Хазар кўчага чиққаннимизда.

— Пул бор,— деб жавоб бердим,— лекин энди қизга қўлингни теккизмайсан.

— Ҳа-ҳа! Манавини кўрдингми?— деди Хазар уч сўмликни кўрсатиб.

— Барибир тегмайсан!

У хохолаб кулиб, тиззаларига шапатилади.

— Қойил! Нима, ўша қанжиққа ошиқу беқарор бўлиб қолдингми?

— Ўзингнинг онанг қанжиқ!

— Нима, нима?

— Онанг қанжиқ! Эшитдингми? Опанг ҳам! Бувинг ҳам! Уруғинг билан қанжиқсанлар!

Хазар бурнимни мўлжаллади, бироқ энгашиб қолган эдим, мушти бошимни ялаб ўтди. Агар энгашмаганимда ва Хазар қочмаганида балки мен ерда ётган ўша тошни олмаган бўлардим.

Сўнгра бизни директор кабинетига олиб киришди. Хазарни диванга ётқизиб қўйишибди. Эшикни беркитиб олишди. Муаллимлардан бири ярани кул билан босмоқ учун рўмолчани гугурт билан ёққани элас-элас эсимда. Иккита муаллим қўлларимдан ушлаб олишган, биттаси — Сайёд домла қўлини пешанамга қўйди. «Қўрқма, бола, титрама...» — деди у оҳиста.

— Буни қаранг-а, иккаласи ҳам аълочи, энг яхши ўқувчилар...

Бу гап узоқдан келаётгандек қулоғимга секин чалинди... Феруза хоним хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келар, тез-тез дераза олдига бориб, пардани кўтариб, кўчага қараб қўярди. Шу дамда у кўзимга хунук кўришиб кетди. Юзлари тошдек қаттиқ, кўзлари гўё ойна парчасидек совуқ йилтирар эди.

Феруза хоним дастрўмолчаси билан Хазарнинг ярасини артиб қўйди. Хазарнинг ёнига ўтириб, елкасидан кучди ва гўё аллалаётгандек мулойим гапира кетди:

— Хазар яхши бола, ақлли бола...

Сўнгра ўрнидан турди, юзлари тошдек совуқ тус олди.

— Аммасига одам юборинг! — деди у ва менга ўгирилиб қўшиб қўйди: — Бундай болани мактабда ушлаб туролмайман. Ўз қишлоғида ўқийверсин.

Мен эшикка отилдим.

Ташқари ёруғ, ҳавоси еп-енгил эди. Бундай ҳавода қушдек учса ҳам бўлади. Мен дарё томон чошиб кетдим. Дарё ортида қишлоғимизга олиб борадиган йўл бор. Қора ит, яхши қол! Яхши қол, Салим тоға! Сен ҳам яхши қол, Ойша! Сен бир марта бўлса ҳам Хазарни итариб юборасан, юзига тарсаки туширасан, деб шундай кутдим! Бундай қилмадинг, ҳеч қачон бундай қилмайсан! Шаҳарда қиладиган ишим йўқ! Яхши қол!..

Бир кунмас, бир кун ўзим сени ахтариб, топаман, Ойша. Ўшанда сен нозик гулли яшил кўйлак киясан. Оппоқ, момиқ қўлларингни елкамга қўясан... Мен сени қучаман, сен титраб ўзингни бағримга ташлайсан. Сўнгра сенинг пешонангдан, кўзларингдан, лабингдан ўпаман ва ҳамма-ҳаммасини кечираман, Ойша!..

Мен қишлоққа йўл олдим. Бориб, кечаю кундуз бир ўзим яшайман. Лекин ҳозир кун ёруғ, қуёш порлаётган бўлса ҳам қўрқинчли эди. Мен қўрққанимдан йиғлар эдим, йиғимнинг акс садоси тоғ дараларидан эшитиларди... Ҳозир аммам Феруза хоним ҳузурида, хоним аммамга совуқ кўзлари билан тикилмоқда. Содиқ шу болага ташланиб, тош билан бошини ёрди, дейишмоқда. Аммам ишонмайди. Мадина аммам, инонавер! Мен сенинг ишонишингни ва мендан хафа бўлишингни истайманки, зора шундан кейин мени ахтармасанг. Фақат бир нарсани истайман. Уларнинг олдида туриб йиғлашингни, зинадан тушаётиб, рўмслингнинг учи билан кўз ёшингни артишингни истамайман!..

Қишлоққа қош қорайганда етиб келдим. Бизнинг қоронғи деразаларимизга қарашнинг ўзи даҳшатли эди, Ёқубнинг уйига кетдим. Оҳиста эшикни тақиллатдим. Ҳеч ким жавоб бермади. Қаттиқроқ тақиллатдим. Садаф эшикни очди. У мени кўриб ҳайратга тушмади, индамади ҳам.

Янги цемент зинадан айвонга кўтарилдик. Ёқуб уйда йўқ экан. Унинг қизил юз, семиз болалари катта товоқ атрофида ўтириб олиб қатиқ ичмоқда эдилар. Са-

даф товоқни йиғиштириб олди. Кечки намозни ўқиб бўлиб, қўшни хонадан Набат хола чиқиб келди. У ҳам мени кўриб ҳайратланмади.

— Келдингми, ўғлим?— деди у оддийгина.— Садаф, унга нон олиб ке.

Бироқ Садаф печка олдида ўтин билан овора эди, у менинг қалтираётганимни сизди. Набат холанинг ўзи нон олиб келиб, олдимга қўйди ва сандиқнинг бир четига чўкди.

— Амманг яхшими?

— Раҳмат, яхши.

— Нега келдинг?

Жавоб бермадим. Набат хола ортиқ суриштириб ўтирмади.

— Ол, ўғлим,— деди у хўрсиниб,— еб ол, биз овқатланиб олганмиз.

Сўнгра у сандиқдан туриб, узун кўйлагини судраб дераза олдига келди. Бир оз қоронғиликка тикилиб турди... Сўнгра яна сандиққа ўтирди ва қўли билан бошини ушлаб, чайқалиб деди:

— Ёқубни олиб кетишди!.. Омборлари қуриб кетсин, илоё!

Тушимда шаҳардан келаётган эмишману, орқамдан қора ит югуриб келаётганмиш, уни қишлоққа олиб кетай деб ҳадеб олдимга чақираётган эмишман. Бироқ орқасидан лўкиллаб келаётган учта қўтир итни ташлаб кетолмай гоҳ тўхтаб уларга қараб қўяр эмиш... Мен қўтир итларни ҳайдамоқчи бўлиб тош ҳам отдим, улар бир оз орқада қолиб, сўнг яна қора итнинг орқасидан етиб келар эдилар... Бу фақат туш эканлигига афсус чекдим. Балки шундай туш кўрмаганимда қора итни ўз шерикларидан ҳеч қачон ажратиб бўла олмаслигига балки тушунмаган бўлардим...

Ёқубнинг лўппи юз, қизилмағиз ўғиллари ёнимда палос устида қаттиқ уйқуда эдилар. Бошига қора сатин чодра ташлаб олган Набат хола қўшни хонада намоз ўқимоқда, ориқ, бир бурда бўлиб кетган Садаф айвонда сут қайнатмоқда. Мен хаёл суриб ётардим.

Кўзимни очганимда ҳовлида ҳали тун кўланкаси кўтарилмаган эди-ю, бироқ шудринг тушган ўт-ўлан қуёш нурида товланар эди.

Мен ҳовлида аммамнинг товушини эшитиб, ўз қу-

лоқларимга ишонмадим. Қандай қилиб етиб келибди? Ахир эндигина тонг отмоқда...

— Содиқ сизларникидами?

— Ҳа, шу ерда. Ичкари кир, Мадина...

Мен ўрнимдан ирғиб туриб, оёғимга кавушимни илдим-да, аммам томон отилдим. Тушундимки, аммам ҳозироқ меңи кўрмаса юраги ёрилиб ўлади.

Мадина аммамнинг қўлида китоб-дафтар ўралган оғир тугун бор эди. Мени кўриб, у қўлидаги тугунни аста ерга қўйди. Мен китоб-дафтаримни олдим, аммам Садаф билан бир-икки оғиз гаплашиб олганидан кейин уйимизга кетдик.

Аммам менга чурқ этмади. Хазар ҳақида сўрамади ҳам қочиб кетганимни таъна қилмади. У ҳаддан зиёд бахтиёр эди. Аммам менинг топилганимдан, атроф жимжит, ҳаво мусаффо, ариқларнинг лабида би-нафшалар очилганидан шод эди...

Тоғ ёнбағрини ўраб олган сўқмоқ қуёшга бағрини бериб ётарди, унга қараб, мен негадир Сайёд домланинг аммамга айтган гапини эсладим: «Мадина, сен рози бўлсанг, Содиқ менинг ўғлим бўлсин».

Мен аммамдан, мактабда унга нима дейишгани ҳақида, Маржон қассобга тегадими-йўқми, Губатнинг аҳволи ҳақида сўрамоқчи эдим. Бироқ бу гапларни айтмадим, оғзимдан бошқа гап чиқди:

— Мен энди шаҳарга бормайман.

Аммам уйимиз эшигидаги занг босган қулфни олиб юмшоқ ерга ташлади, эшикни очиб даҳлиғга кирдик.

— Мен ҳам бормайман,— деди у.

Уйимиз мунаввар эди, бизнинг уйимиз жуда ҳам мунаввар эди. Ёқуб қўйган ойналарнинг ҳаммаси бут. Девор олдида оғзи ип билан боғланган ёнғоқ тўла қоп турарди. Аммам чўкка тушиб аста ипини еча бошлади.

— Амма, Ёқубни қамаб қўйишибди-я?

— Хабарим бор.

У қопни ечиб, иккита ёнғоқни олди ва кафтлари орасига қўйиб сиқди. Ёнғоқлардан бири синди, аммам уни бўлиб ичидаги мағзини оғзига солди.

— Содиқ, сен дарсларингдан қолма,— деди у.— Мен пича чўзилай, чарчадим...

Мадина аммам бир йил бурун кўрпа-тўшакларни ўраб қўйган тугунни ечиб, ўзига ўрин сола бошлади.

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Набат холанинг ўгли омборчи Ёқуб қамалганидан сўнг қишлоғимиз тинчиб қолди. Тинчликнинг бузилиши мачит олди майдончаси билан боғлиқ бўлиб, бу ерга ҳар оқшом Ёқуб болаларни тўплар, улар бир-икки соат кураш тушишарди. Бу пайтда қишлоқда кураш тепасидаги болаларнинг қий-чувидан бошқа нарса эшитилмас эди. Курашдан сўнг беллашув бошланарди. Яна қичқирик, қий-чув. Ёқубнинг ўзи бу беллашувда қатнашмасди, чунки болалар орасида унга тенг келадигани йўқ, у фақат ўйинни бошқариб турарди. Энди майдон жимжит, чунки Ёқуб қамоқда. Қишлоқ чеккасидаги, тоғ этагига жойлашган колхоз омбори атрофи ҳам сукутда. Фақат сувнинг шилдирашигина эшитилади. Қоялар орасидан чиққан сув омбор остидаги қувур орқали оқиб, тош тарновдан чуқур ҳовузга тушади. Сувнинг бир меъёردа гувиллаши негадир Ёқубнинг йўғон овозига ўхшаб кетарди, ҳар саҳар сув олдида ўтаётганимда уни эслайман.

Барибир қишлоқдаги тинчлик биргина Ёқубнинг йўқлигига боғлиқ эмасди. Бордию ўғирлик содир бўлдими, демак, бу ишда ҳисобчининг ҳам, раиснинг ҳам қўли бор. Ҳисобчи албатта кичкина одам, унинг бор-йўқлиги билан ҳеч кимнинг иши йўқ, бироқ раисни олиб кетишгани дарров сезилди — ҳаммом бекилди, ҳаммом бекилдими, мачит олдидаги майдонда ҳаёт сўнади. Утин бўлса ҳаммом очилади, раис бўлмаса, ўтинни ким етказиб беради? Демак янги раис келгунча кутиш керак. Унгача ҳаммом эшигида қулф осилиб тураверади, худо кўрсатмасин, очиқ қолса борми, болалар кириб булғаб ташлашади, уятсиз сўзлар ёзишади, адабсиз суратлар чизишади.

Бизнинг ҳаммом яна бекилди. Янги раис ҳам келди-ю, бироқ ҳаммом эшигидаги қулф олинмади. Мачит олдидаги майдон ҳамон сокин.

Ёқубдан кейин армиядан яна бир неча киши қайтиб келди, улардан учтаси ёдимда. Биттаси Азра холанинг ўғли Юсуф. Уйига келди-ю, бир ҳафтагача кўчада кўринмади, айтишларича, чарчагани учун ухлаб дам олаётган эмиш.

Афтидан, бир ҳафтада ҳам тўйиб ухлай олмаганга ўхшайди, чунки мачит олдидаги майдонда хомуш, уйқусираган ҳолда кўринди. Чоллар билан кўришди-ю, деворга суянганича тоштахта орасидан шилдираб оқаётган сувга бош эгиб тикилиб туриб қолди. Гўё атайлаб шу сувни кўриб кетиш учун келгандек бир оз тикилиб турди-да, жўнаворди. Юсуфдан сўнг Ҳусайн келди. Биз уни новча Ҳусайн дердик. Унинг уйида икки соатча ўйин-кулги бўлди, ўзи эса айвонда у ёқ-бу ёққа юриб, худди Ёқубга ўхшаб шангиллаб гапирар, хахолаб куларди, назаримда майдонда яна беллашувлар бошланиб кетадигандай. Бироқ эртаси куни мен уни куни кеча Ҳусайн турган жойда кўрдим. Қизиғи шундаки, Ҳусайн ҳам Юсуф каби деворга суяниб, сувга тикилиб турарди. Бир неча кун муттасил уни ҳатто жазирама иссиқда ҳам ўша жойда бош эгиб, сувга тикилиб турганини кўрдим. Ниҳоят, бир куни кечқурун кўзини сувдан узмай бирдан: «Қишлоғимиз қишлоқ бўлмабди»,— деди. Мен англадимки, шу билан қишлоғимизда энди на беллашув, на олишувлар бўлади. Ҳатто хаёлимда Ҳусайннинг фикри шу сувга боғлиқ деб ўйладим. Балки Юсуфнинг ҳам хаёлига шу сўзлар келгандиру, лекин индамай қўя қолган.

Менга армиядан келганларнинг қишлоғимиз тўғрисидаги фикрлари ҳеч ёқмасди. Ёқуб эса бошқа гап! Қани энди фронтдан қайтганларнинг ҳаммаси унга ўхшаб болаларни майдонга тўплаб, кураш туширса, ҳар хил беллашувлар уюштира, қандай яхши бўларди, энг муҳими, минғир-минғир гаплар бўлмас эди. Хўш, аслини олганда, нима бўлди, уруш тугагунча қишлоғимизда нима ўзгариб қолди? Бунга ҳеч ақлим етмасди. Ҳусайн сувга қараб туриб, шу гапларни айтганида мен ҳам чашмага тикилдим: ўша сув, сув кўпайиб ҳам, камайиб ҳам қолмаган. Қўшни боғдан сув устига эгилиб

турган бодом дарахти ҳам одатдагидек. Танасини чулғаб олган қуюқ новдалари ҳам ўзгармаган. Фақат кимдир гилос танасини сим тиканак билан чирмаб ташлаган, холос. Бунга, албатта, уруш сабаб, лекин сим тиканакнинг ҳеч даҳшатли ери йўқ. Бироқ ҳаммомнинг берклиги — ёмон, зеро урушдан олдин ҳам шундай бўлган — эшигида осиглиқ турган қулфни бир неча марта ўзим кўрганман.

Урушдан қайтганларнинг учинчиси Назар амаки эди. Мен уни тегирмон олдида учратдим, унинг эгнидагидақа қора костюм қишлоғимизда ҳеч кимда йўқ. Назар амаки, кимнинг ўғли бўласан, деб сўради, мен отамнинг исмини айтганимда дарров жонланиб: «Ия, ия, Нажаф! Бульдозер Нажаф!» — дея хитоб қилди. Мен бир оз довдираб қолдим, шу гапнинг маъносини чақа бошладим. Тегирмончи Маъсум амаки эса мени хафа бўлди деб қувноқ қўшиқ айта бошлади.

Бундан кейин Назар тоғани тез-тез чашма ёнида учратиб турдим. У Ҳусайнга ўхшаб деворга суянмас, қишлоғимиз ҳақида аччиқ сўзларни айтмас эди. Уруш пайтида ҳар хил мамлакатларда бўлиб, зилол чашмаларни кўп кўрган, бизнинг чашмани ҳам шундай зилол бўлишини истарди. Назар амаки хотинларга чашмада кир, идиш-товоқ ювишни тақиқлаб қўйди. Қаерда ювишни ҳам кўрсатди. Узи эса кун бўйи мачит олдида, ёпиқ ҳаммом зинасида чашмани кузатиб ўтирар эди.

Қишлоқ жимжит эди. Фақат ҳовузга шиддат билан оқиб тушаётган сув, Ёқубнинг қамоқхонадан биринкетин қишлоққа юбораётган бир-бирига ўхшаш хатларигина қишлоқнинг аввалги ҳаётини эслатиб турарди. «Авваламбор салом, ҳурматли она. Иккинчидан, ҳол-аҳволларингиз яхшими? Мендан хавотир олманг ва мени беҳуда не-не азоблар чекапти деб ташвиш чекманг. Худога шукурки, кунига уч маҳал иссиқ овқат ейман. Ҳатто семириб ҳам қолдим, душманларимнинг кўзи кўр бўлсин! Ҳамма ишимдан рози. Худо хоҳласа, тезда қутулиб чиқаман. Ҳурматли она, иложини қилиб Ҳасаннинг қўлини ҳалоллаб қўйинг.. Катта йигит бўп қолди, дўст-душман бор. Ҳусайн бир оз кутиб турар, ўзим борганимдан кейин... Роҳибга қараб туринг, яхши ўқисин, замона ҳозир ўқиганники. Ўқимаганнинг иши пачава...»

Набат хола яна эрталабдан қўлида халта билан да-

лада бошоқ, тупроқ орасида қолиб кетган картошка, тўкилган нўхат териб кунини кеч қиларди. Кечки пайт Набат хола қора сатин чодрасини бошига ёпиб, янги чоригини кийиб олиб, қип-қизил ялтироқ чойдишини кўтариб чашма олдига борарди. У ҳар бир эшик олдида тўхтаб, йўлда учраган одамга Ёқубнинг хатини тутқазар ва душманларим эшитсин, дея овозини баралла қўйиб, эрта-индин ўғлим қайтиб келади, дер эди. Баъзан ҳаддан ортиқ қизишиб кетиб, оғзига келганини қайтармасдан: «Қўй гўштини димлаб келдим, — дерди, бепарволик билан: — Келинимга чой қўй, деб айтдим, ўзим сувга кетяпман.. Муздек сув ичай девдим...» У шундай ишонарли қилиб гапирар эдики, ҳатто одамнинг урушдан аввалгидек димлама егиси келарди. Гарчанд Ёқуб қамалганда уйларини шипшийдам қилиб кетишган бўлса-да, самовар борлигига, Садаф унга кўмир солаётганига ишонинг келарди. Фақат чойдишни қандай яшириб қўйишганига ҳайрон бўласан киши.

Набат хола қизил чойдишни кўтариб, чашма олдига етиб боргунча аллақанча вақт ўтиб кетарди. У тинмай жаврайверганидан қаттиқроқ гапиришга ҳам ҳоли келмай қоларди. Шундай бўлса ҳам оғзи тинмасди. «Танамда токи жоним бор экан, Ёқубнинг болалари оч-яланғоч қолмайди!» — дер эди у қайта-қайта.

Набат холанинг шу каби гаплари «ашаддий душманларига» қаратилганди. Унинг душманлари аксарияти қора чодра ёпинган, чориқ кийган тенгдошлари эди. Уларнинг Набат холадан фарқи шундаки, айвонларида гулли туваклар, қайнаб турган самоварлари бор. Шундай одамлар ҳам бор эдики, уларнинг ҳузурда Набат хола ёлғон гапирмасди. Ҳолсизланиб, овози пасаяр эди. Душманларини ҳам, чойдишни ҳам унутиб, деворга суянар ёки аста тош устига ўтирарди. «Аскарликка аранг чидадим, турмасига ҳолим йўқ!»

Шу гаплардан сўнг дарҳол димланган қўй гўштининг хушбўй ҳиди-ю, Садаф ўт қўяётган самовар ҳам тарашалари билан ғойиб бўларди. Кўз ўнгимда Ёқубнинг шипшийдам ҳовлиси, кўзлари ич-ичига тушиб кетган Садаф, отаси суннат қилиб улгуролмаган Ҳасан, Набат холанинг сеvimли набираси Ҳусайн, китоб-дафтарларини олдига қўйиб, мураккаб масалани ечаётган Роҳиб бир-бир ўтар эди. Энди Роҳиб бир йил бурун отаси гижгижласа, истаган болани елкасини

ерга теккизадиган бола эмасди. Бола эмас, қўзичоқ-нинг ўзи бўлди. Ўқишларининг яхши бўлиб кетганини айтмайсизми, бутун мактабни титратган тўполончи ўғли ҳозир масалаларни маҳорат билан ечишига ўқитувчилари ҳайрон қолади, деб Ёқубнинг хаёлига ҳам келмасди.

Ёқубки, турмада ётиб «ўқимаган одам кун кўрол-маслигига» ақли етган экан, демак ҳақиқатан шундай вақт келибди. Қишлоқда ҳамма оналар: «Ўқи, болам! Ўқиган одамнинг нони бутун бўлади! Ўқимаганнинг иши чатоқ!» — дейдиган бўлишди. Роҳиб ҳам шу сабабли ва бундан буён «нонни ёғ билан» ея олмаслигини билиб ўқишга берилиб кетгандир. Кўпчиликнинг фикри шунақа, лекин, менимча, гап бошқа ёқда. Унинг онаси, Садаф яқинда мактабга фаррошликка ишга кирган эди. Садаф ҳовли супуриб, ҳожатхона тозалаётган бўлса ёки омборхонадан ўтин олиб келиб синфлардаги печкани ёқаётиб ҳар энгашганида Роҳиб уялганидан қизариб бошини қуйи эгганини сезар эдим. Ойисининг кўйлаклари остидан ола-була рангдаги ямоқ солинган кўк иштони кўриниб кетарди. Бошқа хотинларда ҳам ямоқ бўлиши эҳтимол-ку, лекин бу ямоқларни ҳеч ким кўрмасди...

Биз ўқирдик. Фақат «илм нонимизни бутун қилиши», «ўқимаганнинг иши чатоқ» дейишгани учунгина ўқимас эдик. Дарёнинг у соҳилида, қишлоқнинг бир чеккасида яшайдиган Салатин гарчи бу гапларни эшитмаган бўлса ҳам қишнинг қор кунлари оёқ яланг бўлишига қарамай бир соат дарс қолдирмай мактабга келарди. Биз бу қизни мазах қилар эдик, бироқ қорда яланг оёқ келишининг бунга дахли йўқ эди. Унинг исми «Саллона-саллона келар Салатин...» сўзларини эслатарди. Бу қўшиқ қайси Салатинга бағишланганини билмайман, балки ўша Салатин саллона-саллона келар-ку, бироқ бу қадимий халқ қўшиғини эшитганимда мағрур ва қувноқ гўзални кўз олдимга мутлақо келтиролмайман, аксинча ўзимизнинг яланг оёқ, суяк-суякларигача совқотган Салатинни тасаввур этаман. Бу қўшиқ қанчалик шўх бўлмасин, мени хурсанд қилмасди. Баъзан ҳозир ҳам, мактаб ёки институтдан тўда-тўда бўлиб чиқиб келаётган, башанг кийинган, хушчақчақ қизларни кўрганимда ўзимча мингирлаб шу қўшиқни

хиргойи қиламан, кўз ўнгимда печка пайдо бўлади. Ҳатто ўтхонасидаги ўтинларнинг чарсиллашини ҳам эшитаман, чунки ўшанда Салатин исиниб олгунча ҳеч ким чурқ этмас, дарсга қўнғироқ чалинганига анча вақт бўлган бўлса ҳам дарс бошланмасди. Салатин тушларининг тақиллаши, ўтиннинг чирсиллаши эшитилиб турарди. Оёқларига жон кирмай, кўкариб кетган бармоқлари ачишганда Салатин йиғлар эди. Кўз ёшлари шунчалик кўп эдики, гўё бошида қандайдир сув музлаб қолгану энди эриб, юзларидан ялтироқ томчи бўлиб оқиб тушмоқда, башарасидан эса йиғлаганга ўхшамасди. Гўё кўзларидан оддий сув оқиб тушаётганга ўхшарди. Қизнинг оёқлари исигунга қадар куни кеча Боқу педагогика институтини битириб келган муаллима Лайло доска орқасида ўтиннинг чирсиллашига қулоқ солиб чиройли, ялтироқ туфлиларини тақиллатиб, у ёқ-бу ёққа юриб турарди. Сўнгра доска орқасидан чиқиб келиб ҳеч нарса бўлмагандек дарсни бошларди. Лайло уйда бекор ётган қандайдир бошмоқлари ҳақида бир неча марта сўз очди. У ўша бошмоқларини Салатинга бермоқчи бўлди. Лекин муаллима бошмоқни тилига олиши билан қиз йиғлашга тушарди, бироқ энди бу кўз ёшлар эриб тушган музга ўхшамас, ҳақиқий кўз ёшлари эди.

Соқинлик ҳукм суларди қишлоғимизда. Ана шу суқунатда Набат хола тўрвасини кўтариб, қабристон тепасидаги боғларга борар, қош қорайганда қиялик бўйлаб қалин дарахтзорни паналаб, хилват йўллардан уйига қайтарди. Бир оз кейин соқин қишлоқ кўчаларида қизил чойдишининг жаранги, Ёқубдан келган навбатдаги хатининг овозаси эшитиларди. Сўнгра уйига кириб кўз тегмасин, деб хатга исириқ тутатар эди.

Оқшом пайтлари Саодат холанинг қалин бодом дарахтлари билан қопланган ҳовлисида Эбишнинг чийиллаган овози эшитиларди. Саодат холанинг ўгли қулоғи оғирроқ бўлгани учун иложи борича баланд овозда қўшиқ айтар эди.

Самовар олмишам, тозалагувчим йўқдир,

Дардимни айтсам эшитгувчим йўқдир...

Бу шунчаки бир қўшиқ бўлса ҳам уни лоқайд тинглай олмасди киши. Эбишнинг дардини ҳамма билади.

Назаримда Эбиш қўшиғида атайин самоварни тилга олаётган бўлсак керак. Уларнинг уйида самовар йўқ, самоварсиз тўй ҳам ўтмайди. Неча йилдирки, самовар олиш орзусини қилишади, бироқ бу на Эбишга ва на онасининг истак-орзусига боғлиқ. Ҳамма гап бодомда. Ҳовлиларида бодом дарахти кўп бўлса ҳам ҳосили бўлмапти. Ҳосил бўлганида, пули чой, қанд, ҳатто самоварга ҳам етган бўлар эди. Афсуски, беш йилдан бери баҳорда бодом гулларини совуқ уриб кетяпти. Саодат хола эса самовар ололмай, ўғлини уйлантиролмапти. Дарахтлар шундоқ кўз олдимда, деворимизнинг нариги томонида, шу боисдан, Эбишнинг самовари йўқлигини аниқ биламан.

Бодомли ҳовлининг қаршисида муаллима Лайлонинг ҳовлиси бўлиб, сокин оқшом чоғлари эшиклари ланг очиқ бўлади. Ҳар оқшом бир вақтда Лайло ҳовлисини озода қилиб супурар, кўча эшик олдига ҳам сув сепаиб қўярди. Сўнгра столга оппоқ дастурхон ёзиб тарелкаларга танлаб ювилган нок териб қўяр эди-да, ўзи ювиниб-тараниб дастурхон олдига ўтирар эди. Бундай пайтларда Лайло одатда бизнинг дафтарларимизни текширар ёки китоб мутолаа этарди. Эшикни эса кўчадан ўтиб кетаётган новча Ҳусайн мўралаб ўтсин учун атайлаб очиқ қолдирарди. Ҳусайн ҳар оқшом кўчамиздан ўтади. Лайло у билан гаплашмас, ҳатто салом-алик ҳам қилмасди. Ҳусайн ўтиб кетаётганда у бошини кўтариб жилмайиб қўяди, холос. Мен муаллимамиз Лайлонинг қўшиқ айтганини эшитмаганман, лекин унинг уйи олдидан ўтиб кетаётиб, бир қўшиқ ёдимга тушар эди: «Кўчаларга сув сепмишам, ёр келганда чанг бўлмасин...»

Қишлоғимизда чуқур сукунат ҳукм суларди. Кечқурун даладан қайтган Мадина аммам бизнинг ҳовлимизни Эбишларникидан ажратиб турадиган девор олдида узоқ туриб чуқур хаёлга чўмар эди. Кўчадан келиб эшигимизнинг лўкидонини тарақлатганимда Набат хола чўчиб қадини ростларди-да, ўзини бепарволикка солиб, баъзан деворнинг тошларидан олиб, дарахтлардаги қушларга отар эди. Қизиқ, фикрларимни билмайди, деб ўйлайди-да! Гўёки бу йил кузда ҳам меҳнат кунига ҳеч нарса чиқмаслигидан хабарим йўқдек. Бугун-эрта қиш келишини билмайманми...

Кўпчилик мени, ҳеч бўлмаса, мактабгача саҳарлаб туриб пичан йиғишга ёки сув қуйишга колхозга бо-ришим керак, деб ўйлайди. Ҳар ҳолда турмушимиз энгил кечармиш: қўйнимга ўрик тўлдириб ёки ўтин-пўтин олиб келсам менга ёш бола деб ҳеч ким инда-майди. Мадина аммам менга ўғирлик қилишни тақиқ-лаб қўйган, деб ҳеч ким ўйламайди. Ҳатто боғдан че-лагини бўшлигича уйига олиб кетаётган аммамни кўр-ган одамлар ажабланишар эди.

Қишлоғимиз жимжит. Шу сукунатнинг энг ажойиб онларини мен, Озар ва Роҳиб учовимиз қишлоқ орқа-сидаги тоғда ўтказар эдик. Узала тушиб қишлоқни томоша қилардик, хаёл сураар эдик. Жимжитлик йўл орзусини — текис, тўғри ва озода йўл орзусини туғди-ради. Бир куни бизнинг қишлоғимизда ҳам шундай йўл бўлади ва худди кинода кўрганимиздек, қизлар шу текис, тўғри йўлдан биз билан ёнма-ён ўтишади. Чашма ёнидаги мачитни бузиб ташлайдилар ва унинг ўрнида ҳашаматли маданият саройи қад кўтаради. Ол-ди парк бўлади. Шундай паркни кинода кўргандик. Сув омбори масаласи эса Озарнинг отасидан қолган шеър ва пьесалар орасидаги қоғозда ёзилган. Унда омборнинг қуриладиган жойи ҳам кўрсатилган. Ҳатто чизмалар ҳам бор. Ҳасан оға омбор суви билан қайси боғлар суғорилиб, қайси ерлар қайтадан экинзорга айлантирилиши ҳақида ёзган. Биз бу лойиҳага фақат паркни қўшиб қўйдик, яна шуни ҳам назарда тутдик-ки, йўлга сув сепилиши керак, акс ҳолда, на чизмадан, на сув омборидан бизга наф бор.

Чизманинг ёзма иловасида парк ҳақида ҳеч нарса айтилмаган. Лекин Ҳасан оғадан қолган шеърларда парклар, саройлар, текис ва тоза йўлларда қўл ушла-шиб юрган йигит-қизлар ҳақида ёзилган. Баъзан биз Озар билан тоғда қош қорайиб кетгунча ўтириб шу шеърларни ўқирдик, ҳатто ёдлар ҳам эдик. Роҳибни шеър қизиқтирмасди, у чизмаларга муккасидан кетган эди. У ҳатто соҳил ёқалаб ўн беш километрча йўл юриб, Ҳасан оға лойиҳасидаги сув омбори бўладиган жойни ҳам топди. Биз бир қарорга келдик — институт-ни битказиб қишлоққа қайтиб келамиз-да, албатта сув омборини қураимиз. Гарчанд биз ўзаро вазифаларимиз-ни келишиб олмаган бўлсак-да, фақат Роҳибгина қу-рилиш инженерини бўлишига имонимиз комил эди.

Биз ўшанда ё еттинчи, ё саккизинчи синфда ўқирдик. Институтда ўқишимизга унчалик ҳам кўп вақт қолмаганди. Географиядан хабаримиз бор, Боқунинг шимоли-шарқ томонда, тоғ тизмалари орқасида эканлигини ҳам биламиз. Бироқ оқшом чоғлари тоғ бағрида думалаб ётган пайтларимизда географияни унутиб юборар эдик. Узоқда қуёш яширинадиган тизмалар ортида нур шунчалик беҳисоб эдики, гўё бир эмас, бир неча қуёш тизмаларни ёритиш учун ўша тоғ орқасига тўпланганди. Шу сокин дамларда энг порлоқ орзу-умидларимиз билан боғлиқ бўлган бизнинг Боқумиз ҳам нурли уммон бағрида бўлиши мумкин эди.

Баъзан тоғда шу қадар кеч қолиб кетардикки, бу пайт қоронғи тушиб, кечки овқатни пишириб-қуйдириб бўлган қишлоғимиз хотинлари хотиржам кўчага чиқиб, Саодат холанинг эшиги олдида тўпланиб ўтирган бўлишарди. Маҳалламиз қизлари ҳам ўша ерга тўпланишарди, биз эса нарироқда тўхтаб, уларни муҳокама эта бошлардик. Гап ҳамма қизлар ҳақида эмас, балки бир синфда ёхуд бир синф юқорида ўқийдиган тенгдошларимиз ҳақида кетарди. Асосан биз қизларнинг кўкраги ҳақида гаплашардик. Бундай гаплар ҳам ёқимли, ҳам ҳаяжонли бўларди — ахир биз эндигина ўн уч-ўн тўртга кирган эдик-да. Шаҳрибону холанинг насалини эслаб ўтирмасдиму, лекин ўзи нуқул шу ҳақда гапирарди. Ҳар оқшом Саодат холанинг уйи бўсағасида бавосил ҳақида гап кетарди. Қандайдир табиб Шаҳрибону холага типратикан ёғи даво бўлади, деган экан, бечора аёл, типратикан тутиб беринглар, дея ялиниб-ёлвориб бизни ҳоли жонимизга қўймайди, ҳатто мактаб олдида ҳам бизни кутиб туради. Аммо кечқурун олдимизга келишга журъат этолмасди — йигитлар уни мазах қилар эдилар.

Қишлоғимизда ҳамон жимлик. Кўчанинг бир бошида хотинлар ўтиришса, бошқа тарафида биз, йигитлар тўпланишар эдик. Биз кўпроқ Динора исмли қиз ҳақида суҳбатлашардик. Унинг кўкраги жуда катта эди. Буни ҳаммадан ҳам Сусен холанинг ўғли Ҳошим яхши биларди. Бир куни кечқурун Динора билан иккиси тегирмон олдига сув беркитишга боришган экан, Ҳошим қўлидаги лампани ерга қўйиб, қизни қучоқлабди. Динора гўзал эди, жуда ҳам гўзал қиз эди-ю.

биноқ ҳеч биримиз уни севмасдик, албатта уйланишни ҳам орзу қилмасдик. Чунки унинг рўмоли йиртиқ, кийимлари ямоқ эди. Умуман эса жонлими, хаёлийми, ҳар биримизнинг маъшуқамиз бор эди-ю, биноқ ҳаммамиз бир қизни — муаллима Лайлони севардик. Уни севмай бўлмасди, чунки унинг кўйлаги чиройли эди. Бунинг яна бир сабаби — ўша сокин оқшом чоғлари унинг оқ парда тутилган деразасидан гўзалроқ дераза йўқ эди. Лайло китоб ўқир ёки дафтарларимизни текшириб ўтирарди-ю, бизнинг назаримизда унинг деразаси узоқ-узоқларда, бизнинг кўчамиз ҳам, суҳбатимиз ҳам, ўзимиз ҳам йўқ бошқа бир дунёда нур сочиб тургандек туюларди.

Хотинлар Саодат холанинг уйи бўсағасида ярим кечагача ўтирардилар, чунки уларни чақирадиган одамлари йўқ, уйларида ҳам ҳеч ким ошиқиб кутмасди. Фақат Лайлонинг онаси — Жамила холагина вақтни унутмас, ҳар кеча бир хил вақтда қизининг чирогини ўчирар эди. Жамила хола кетиши билан узоқдаги оппоқ деразанинг чироғи сўнар, бизнинг кўчамиз эса яна ҳам кимсасиз, янаям ғуссага тўларди.

2

Шундай оқшомларнинг бирида қишлоғимизга Су-сен холанинг эри, Ҳошимнинг отаси Элмурод амаки кириб келди. Авваламбор уруш тугаганига уч йил бўлиб, бу пайтгача қайтмаганлари ҳеч ким кутмай қўйганди. Элмурод амакига эса қорахат келгану шу билан бедарак бўлиб кетганди.

У тўсатдан, салкам ярим кечада кўчамизга кириб келди. Ярим соат кечроқ келганида кўчамизда ҳеч ким қолмаган бўларди.

Биз қизлар ҳақидаги суҳбатга шундай берилиб кетибмизки, солдатнинг оғир қадамларига эътибор ҳам қилмабмиз. Бир вақт қарасак, ўринларидан сапчиб кўтарилган хотинлар деворга суяниб туришибди — кўчада эса чамадонини елкасига орқалаб олган гавдали киши тўғри биз томон келмоқда. Хотинлар гавдали киши олдиларидан ўтиб кетмагунча сасларини чиқармай турдилар. Фақат сал нарига ўтиши биланоқ Саодат хола Эбишникига ўхшаш бегона, чийиллаган овозда:

— Е, олло! Бу ахир Элмурод-ку! Сусен, Элмурод келди!— деб қичқирди.

Элмурод амаки тўхтади. Елкасидаги оғир чамадонини ўнглаб олиб, хотинларга ўгирилди ва уларнинг орасидан хотинини ахтара бошлади. Сусен хола деворга суянганича даммини ичига ютиб турарди.

— Э, шу ердамидинг?— деб сўради Элмурод амаки.— Уша вақтдан бери шу туришингми?

«Уша вақтдан бери» дегани «уруш олдидан», яъни етти йил муқаддам маъносини англатади. Элмурод шундай дейиши билан ҳамма ўзини эркин ҳис қилди. Саодат хола энди Эбишникига ўхшаб эмас, ўз овозида:

— Ҳалиям ҳазилингни қўймабсан-да, Элмурод! Уша ўша ҳазилкашлигингча қолибсан!— дея хитоб қилди.

Хотинлар вағир-вуғур қилиша кетди, Элмурод амаки эса йўлида кетаверди. Сусен хола эрининг орқасидан югуриб кетди, ундан аввалроқ уйига етиб борди. Эшик тарақлаб очилди. Айвонда чироқ ёнди. Ҳошим эси органича турган жойидан қимирламади. Элмурод амаки ёнимизга келиб тўхтади, лекин чамадонини ерга қўймади. Афтидан, Ҳошимни таний олмади шекилли, ҳаммамизга бир-бир қараб чиқди.

— Ҳа, йигитлар, хотинларни қўриқлаяпсизми? Дуруст. Кўз-қулоқ бўлиб туринглар, йўқса, оналарингни ўғирлаб кетишади!

Элмурод амаки орқасига ўгирилиб, нари кетгандagina Ҳошим отасидан ўзиб, физиллаганича уйига кириб кетди. Бир оздан кейин биз ҳам ўша ёққа бордик. Ҳошим кайфияти ғалати ҳолда ҳузуримизга чиқди. Йўлимизни тўсиб, отам чарчаган, ухляпти, деди. Содда қилиб айтганда: «Қаёқдан келган бўлсангиз, ўша ёққа жўнанг»,— дейилгани бўлади. Биз орқамизга ўгирилиб кетаётган эдик, шу пайт Сусен хола чиқиб, эшикка чироқ илди. Бунинг маъноси: «Каллаварам Ҳошим тартибни билмайди, одат бўлганидан кейин ким хоҳласа кираверади!» Сусен хола эшикни очиқ қолдириб, кўчага чиқди. У ғалати бўлиб қолган эди. Юзлари гезарган, вужуди титрарди. Ўзича бир нарсалар дея гўлдираганча Саодатнинг уйи олдида тўпланиб турган хотинлар ёнидан ўтиб кетди ва бориб муаллима Лайлонинг эшигини қоқди. Эшик очилди ва ичкаридан Сусен холанинг йиғи аралаш шивир-шивири эшитилди. Сусен хола кўчага қўлида тўрт-бешта лаваш

билан чиққанида тўпланиб турган хотинлар бирдан бесаранжом бўлиб, ини бузилган арилардек гўнғиллаша бошладилар. Ҳаммалари бараварига уни табриклай кетдилар. Бироқ Сусен хола ҳеч нарсани эшитмагандек, ўзича бир нималар деб тўнғиллар, аъзойи бадани титрарди.

— Етиб келибди, буни кўрмайсизми? Келибди! Бунақаларни ажал ҳам олмайди! Ит ўлгур, худо ҳам бундай бандасидан безор! Уйи куйсин бундай худонинг! Қорин қўйиб, сочини бўйнигача ўстириб келганини қаранг-а! Ким армиядан шундай бўлиб келган? Биронта қанжиқнинг этагини ушлаб юрган-да, бўлмаса, шу пайтгача қаерда юрар эди! Уруш тугаганига уч йил бўлибди-ю, у бўлса энди келибди! Мана мен, келдим! Ҳўкиз ўлгур, жаҳаннамга бормайсанми! Энди кунимни кўрсатади, беномус! Ер ютсин сени, ўшоқларда йўқ бўлиб кетсанг бўлмасмиди! Етиб келибди бошимга! Ўйнаши соғиниб қолган! Хўш? Нега бақраясизлар? Боринг ўшаникига — байрам ўша уйда! Азиз меҳмонни қарши олиш учун ясан-тусан қилсин! Ҳамма ерига... хина қўйсин!..

Бизнинг ёнимиздан ўтиб кетаётиб, «ҳамма ерига», деди. У бошқача: «Ўша жойига қўйсин», дейиши мумкин эди-ю, бироқ биз шундай ҳам тушунардик. Сусен хола уйига кириб кетди, хотинлар вазиятни муҳокама эта бошладилар. Бири энди Сусеннинг ҳоли вой, калтак остида қолади, деса, бошқаси, бундай бўлмайди дерди: Элмурод ақлини йиғиб олган бўлса керак, энди Гулшаннинг олдига бормас?..

Ўша иссиқ ёз тунисида ким айвонда, ким ҳовлида ётиб, нималарни ўйлаб, қандай туш кўрганини билмайману мен томга чиқиб ётдим. Яна шуни биламанки, ўрнимга ётишим билан ой тол орқасига яширинди, ой ёғдуси сўниши билан инженер ёки врач бўлиш орзуси ҳам сўнди. Мен Элмурод амакига ўхшаб улкан ва бақувват бўлишни истардим. Ўша кеча Элмурод амаки ҳам бўлдим. Йўқ, ухлаганим йўқ, юлдузларга қараб ётдим. Сусен холага қанчалик юрагим ачимасин, лекин сабабини билмайману Элмурод бўлдим Гулшаннинг уйига бориб қолдим. Ҳали деворга ойнанинг шуъласи тушмаган бўлиб, эшик ҳам зим-зиё эди. Мен шошмай охиस्ताгина қоронғи эшикни тақиллатдим. Қаердадир ит ҳуриди. Тоқатим тоқ бўлаётганини сезиб

турардим. Ортиқ бир дақиқа ҳам кутолмайман. Лекин ҳеч ким: «Ким у?»— деб сўрамади, эшикни очишга уринмади. Эшик ўзи ланг очилиб кетди ва Гулшан менга пешвоз чиқди. У биргина оппоқ ички кўйлақда, кўкраги очиқ, сочлари елкаларига тушиб турар эди. Мен уни қучдим, бошини кўкрагимга қўйиб, бақувват, узун қўлларим билан сийнасини бағримга қаттиқ босдим. «Сени деб келдим, Гулшан, фақат сени деб!» Гулшан индамади, жилмайиб қўйди, холос. Мен: «Сени севаман, Гулшан»,— дедим. У йиғлаб юборди, мен унинг бошини бағримга яна қаттиқроқ босдимки, токи кўз ёшлари кўйлагимни ҳўл қилиб, кўксимга оқиб тушсин. Сўнгра ўпа бошладим, аввал сочларини, сўнгра кўзларини, дудоқларини, сийнасини. Кейин Сусен холанинг овози қулоғимга чалинди: «Ҳамма жойига хина қўйсин!» «Ўша жойига хина қўйсин!.. Хина қўйсин!.. хина!.. хина...»

Эртасига пешинда уйимиз олдида Гулшанни кўрдим. У кимсасиз кўчадан бошини қўйи эгиб борар эди, Саодат холанинг уйи олдида хавотирланиб атрофга қаради — яқин-орада мендан бошқа ҳеч ким йўқ. Пастак эшикни очиб бодомзор ичида ғойиб бўлди.

Утган тун ой ботганда Гулшаннинг уйи олдида қандай қилиб бориб қолганимни ва Элмурод амаки бўлиб қолганимни, ўша ерда қанча вақт бўлганимни билмайман: худди шунга ўхшаш, бизнинг ҳовлимиз билан Саодат холанинг ҳовлисини ажратиб турадиган девор тешиги олдида ҳам қанча турганимни билмайман. Дастлаб Саодат хола билан Гулшан дераза олдида туриб фақат хотинларга хос сирли шивирлашишди. Сўнгра Саодат хола уйга кириб, катта тўшак олиб чиқди. Тавба, бу тўшакни ташқарига олиб чиқмаганига неча замонлар бўлиб кетди! Урушдан олдинги йиллари Саодат хола шу катта юмшоқ тўшакни неча марталаб ташқарига олиб чиқар эди. Ҳар куни биринкетин келиб турадиган хотинлар тўшакда ҳузур қилиб ёнбошлашарди ва Саодат хола бир нарсаларни пичирлаб, уларнинг қошини терар эди. У қош териш устаси эди, бу иш ҳатто касбига айланиб қолганди, мен эса негадир бу касбини ҳам, улкан тўшагини ҳам унутаёзибман.

Мана бугун ҳам тўшагини одатдагидек ўша эски жойига, ўт устига ёзди. Гулшан ҳомуза тортди. Катта

кўкракларини бўрттириб керишди, сўнгра ўша хотинларга хос мен сезган ноаниқ бир табассум қилиб, бошидан рўмолини олиб, бодом дарахтига илди-да, тўшакка чўзилди. Мен Гулшанни ҳозир бодом дарахти остида ётган пайтида гўзалми ёки ҳақиқий ой ботиб кетгани учун мен ихтиро этган ой шуъласида гўзалроқмиди, айтолмайман. Лекин шуни аниқ айта олмадики, Гулшан ётган тўшак атрофидаги кўкатлар бениҳоя гўзал эди. Оппоқ рўмоли осилиб турган бодом дарахти ҳам ғалати тарзда латофатли кўринарди. Ҳатто Саодат холанинг бурнидаги сўғали ҳам жозибадор... Ўшандан бери неча йиллар ўтди. Тўшак солинган кўкат ҳам ўзгариб кетган бўлса керак. Лекин бодом дарахти ўша-ўша, ҳар баҳор гуллайди ва ҳар сафар шу дарахтга кўзим тушар экан, ўшандаги ниҳоятда гўзал, хушқад дарахтни эслайман....

3

Бизнинг жойларда дарахт дейишмайди. Бундай тушунча йўқ. Истаган боғингизда, истаган ҳовлингизда ўнлаб дарахтлар мавжуд, лекин ҳар бирининг ўз номи, ҳатто лақаби бор. Қайси қишлоқнинг олчаси энг ширин, қаерда ўриклар биринчи бўлиб етилади, қаердаги ёнғоқнинг пўстлоғи юпқалигини ҳар қандай гўдак ҳам билади. Бизда дарахт жонли ҳисобланади. Шундай арзанда дарахтлар борки, эгалари уларни ўз фарзандларидек кўрадилар, айрим дарахтлардан ҳатто фарзандларидан кутмайдиган хайрни кутадилар. Ота-боболаримиз бекорга: «Нафсиз ўғилдан, нафли дарахт яхши», демаганлар.

Лекин бу — бизнинг тарафларда дарахтларни фақат ҳосили учунгина қадрлайдилар, деган гап эмас. Мутлақо ҳосил бермайдиган дарахтлар ҳам борки, уларни қадрлайдилар, кунларнинг бирида: «Сен ўғлим шу дарахт остида туғилгансан», деб қолишади. Ёки «онангнинг ҳу анави олча дарахти» остида тўлғоғи тутган, ёки «беланчагинг анави ёнғоқ дарахтига осилган». Шундай дарахтлар борки, аллақачон нобуд бўлиб кетгану, лекин шу пайтгача одамлар хотирасида яшайди. Бувим бир неча бор ўз дардини айтиб бўлиб, авваллари еримизда ўсадиган, сўнгра колхозга ўтиб кетган, ақлга сиғмайдиган қандайдир нок ҳақида гапирар эди. Узумларни айтмайсизми, ҳар донаси

ёнгоқдек келарди... Лекин энг муҳими — тут. Тут дарахти ҳақида оғиз очган бувим ўзини тўхтата олмасди. Ўйлайманки, ер юзидаги ҳеч бир одам тут дарахтини бувимчалик таърифлаб беролмаса керак. Ўз тутлари ҳақида гапираётган бувимнинг юзи ўзгариб, чеҳрасидан нур ёғиларди. Тут дарахтларини биллур каби ялтироқ, пишиб етилган мевалари қоплаб олар эди. Кўм-кўк ўтлоқда пайдо бўлган ўша замон қизлари ҳозирги қизларга ўхшаб эринчоқ, бесўнақай курка эмас — уддабурон, чаққон эдилар. Қўшиқ ва ҳазилхузул билан бир соатда тутни бир дона ҳам қолдирмай териб олардилар. Эрталабгача ўтлоқ яна марвариддек йирик-йирик, ширали тут мевалари билан тўлар эди...

Бувимнинг нима сабабдан тут дарахти ҳақида шунчалик завқ-шавқ билан гапиришини билмайман, балки тўнғичи тут дарахти остида туғилгандир? Лекин баҳорда пиллачилар қўлларида чопқи билан тут шохларини қирқиш учун колхоз боғига боришганда бувим жудаям изтироб чекар эди. Баъзан бувимнинг колхозга нисбатан гинаси ва ҳатто адовати худди ана шу ҳар йилги тут қирқишдан келиб чиққандек туюларди менга. Бувим боққа ҳеч бормасди — каллак қилиниб, хунуги чиққан тут дарахтини кўришга тоқати йўқ эди. Бувим қурт учун илгаригидек кўпроқ ёввойи тут ўтқазиш керак, дерди. Қари дарахтга қўл кўтариб, уни чопиш бувимнинг таъбирича — ҳақорат эмиш. Бувим жуда кексайиб қолганди, шунинг учун кексаликни ҳақорат қилаётганларни кўрмоқ унга оғир ботган бўлса керак.

Бизнинг ҳовлимизда ҳам тут, нок ва бошқа ҳар хил дарахтлар бўлиб, ҳаммаси меники эди, гарчанд уларга бефарқ бўлмаган бўлсам ҳам уларнинг камчиликларини билар эдим. «Эринчоқлари» инжиқликлари билан ажралиб турардилар: мевалари хомлигида, қарабсизки, шохлари синиб тушади, мевалари етилиши билан бирдан ярим ҳосилини тўкиб юборади. Айниқса бир ўрик дарахти эсимда қолган: баҳорда қийғос гуллайди-ю, зиқнанинг мевасидан баҳраманд бўлмайсан. Бундай эринчоқлари роса жаҳлимни чиқарар эди! Оғзимга келганини қайтармасдан сўкар, баъзан тош отардим. Шундай бўлса ҳам оғилхона олдидаги нокни кесиб ташлашганда роса йиғлагандим. Бўлмаса, бундай зиқна дарахтни бутун қишлоқдан тополмайсан. Мен йиғ-

лардиму отам калака қиларди, бу сафар йиғлаганим унга негадир ёқиб тушган эди...

Дарахтларни эркак ва аёлларга ажратардим. Гилос ва олхўрини албатта аёл, олма ва нокни эркак ҳисоблар эдим. Бундай айириш қаердан келиб чиққанини билмайман. Ҳар ҳолда бу бўйига ҳам, қаддига ҳам боғлиқ эмасди. Акс ҳолда шу пайтгача баҳайбат чинор дарахтларини қиз бола деб, пастак сершоҳ финдикни йигит демаган бўлардим. Бу каби айириш миямда бирдан туғилдию доимий бўлиб қолди. Бироқ беҳи ҳақидаги фикримдан қайтдим. Мана бундай бўлганди. Баҳор тонгларидан бирида беҳи гуллади, ўша тонг муаллима Лайло мактабга сутдек оппоқ рўмол ўраб келди. Мактабдан келиб деворимиз оша гуллаб ётган беҳининг чамандек оппоқ гавдаларига кўзим тушиши биланоқ беҳининг қиз бола эканлигига ақлим етди — нима учундир бунга аввалроқ фаҳмим борманган экан...

4

Элмурод амаки ўша йил кузида кўча эшиги олдида тўртта тут кўчати ўтқазди. Бунинг ҳеч ажабланидиган жойи йўқ, ҳар қандай киши ҳам шундай қилади. Бизнинг қишлоқдагилар тутни эринганлари учун эмас, меҳнатлари зое кетишини ўйлаб экмайдилар. Ёз келиши билан пилла қуртига озуқа етишмай қолиб, ҳар қанча дод-вой солма, барибир каллаклаб кетишларини билар эдилар, тутнинг қуруқ танаси қолади. Қуруқ ёғоч кимга керак? Гарчанд ҳовлинг олдида тут дарахти бўлса, ёмон бўлмаслигини билсанг ҳам тут ўтқазмайсан. Элмурод амаки эса ўтқазди. Керак бўлса шохларини ҳам кесишаверсин, пилла қурти очидан ўлмаслиги керак, деди. У ҳатто ҳар ким ўз уйи олдида иккитадан тут кўчатини ўтқазиб қўйса погонли «палнамочин» ҳовлима-ҳовли кириб юрмайди, кўчадагиларнинг ўзи этади, деб уқтирди. Бу гапни бекорга айтмади, чунки ҳар йили баҳорда, май ойининг охирида пилла қуртини боқишга озуқа етмай қолганда қишлоқда қаттиқ тўполон бўларди. Айрим ҳотинлар «палнамочинлар» олдида тиз чўкиб ялиниб-ёлворишадди, йиғи-сиғи қилишади. Бошқаси дарахтни гавдаси билан тўсиб, ма, кессанг бошимни кес, дарахтга тегма, деб туриб олади, дарахтга шундай ёпишадиларки, аж-

ратиб ололмайсан. Хуллас, Элмуроддан кейин биргина Набат хола уйи олдида тут кўчати экишга журъат этди. Мен унинг нафаси бўғзига тиқилиб, катта чуқур қазиётганини кўрдим. Кейин у қаердандир қийшиқ, букрисифат кўчат олиб келиб шу чуқурга ўтқазди. Бошқа ҳеч ким тут дарахти ўтқазишни истамади.

Элмурод амаки бу ишга янада қаттиқроқ киришиб, тузукроқ тушунтирсайди, балки қишлоқдагиларни тут кўчати ўтқазишга кўндирган бўлар эди. Бироқ Элмурод амаки кўп гапиришни ёмон кўрарди. Умуман, қандайдир бошқача одам эди у. Қишлоққа қайтиб келганига бир неча ой бўлибди-ю, мен уни мачит олдида кўрмадим. Элмурод амаки бекорчиларни жинидан баттар ёмон кўрар, кашандаларни олдига яқинлаштирмасди. Гарчанд Элмурод амаки ўтиб кетаётиб, биронтамизни сўкиб-койимаган бўлса ҳам кўчада кўриниши биланоқ папиросларимизни яширар эдик. Ҳошим энди отасидан бекитиб чекар, кўчага ҳам пинҳона чиқарди. Элмурод амаки эса тиним билмай ишларди: эрта билан елкасига белкуракни қўйиб олиб, далага чиқиб кетар, оқшом пайтлари қоронғи тушгунча ўз боғида ишлар эди. У ўнлаб янги дарахт новдаларини ўтқазди, кейин ўз ҳовлиси билан қўшни ҳовли ўртасига поялар санчиб, унга ток зангини беҳининг ингичка хивичлари билан боғлаб, қўшни девор узра ташлаб қўйди. Элмурод амаки боғда бирмунча дарахт етиштирди, деворларни сомонсувоқ қилди, томни сувади. Ҳошимнинг гапига кўра, ҳаммом ҳам қурмоқчи эмиш.

Элмурод амаки доим ўз ишлари билан банд бўлиб, бошқа ҳеч нарсадан хабари йўқдек, ҳамқишлоқларимиз ҳаётини тасаввур ҳам этмаётгандек туюларди.

Бироқ тасаввури бор экан. Қишда колхоз ҳисоботсайлов мажлисида маълум бўлдики, Элмурод амаки қишлоқда нималар бўлаётганини ва ҳатто айрим ўқувчилар мактабга ялангоёқ бораётганини билар экан. У ўз нутқини ана шу ялангоёқ қизлардан бошлади. У залда ўтирганларга бир-бир назар ташлаб қўйиб, жаҳл билан, қишлоғимиз эркаклари қизларининг мактабга ялангоёқ боришига йўл қўёлмайдилар, деди. Тушунарлироқ бўлсин учун мисол қилиб Германия ҳақида гапирди, у ерда қизларни озода кийинтириб қўйишар эканки, шундан кейин бизнинг исқирт қизларимизга қарагинг ҳам келмайди. Биз ўз болалари-

мизни улардан яхшироқ кийинтириб қўйишимиз мумкин, лекин ҳаддан ортиқ эринчоқмиз, ишлагимиз келмайди, тайёрига югурамиз. Совет ҳукумати нон солиб қўяди, деб оғзимизни очиб ўтираверамиз.

Элмурод амаки ҳаммадан ҳам ўғирлик ҳақида кўп гапирди. Қаерда ўғирлик бор экан, ўша ерда ҳосил ҳам, барака ҳам бўлмайди, деди. Яна немислар ҳаётидан мисол келтирди. У ерда дўкон эшиклари очиқ қолади, ҳеч ким ниқадек нарсага қўл теккизмайди. Яна шундай мамлакатлар борки, уй бекалари кечқурунлари эшик олдидаги зинада сут идиш ва пуллари қолдириб кетишади, эрталаб сут сотувчи келиб, керагини идишга қуйиб пулини олиб, йўлида давом этаверади — дунёда ана шундай ажойиботлар мавжуд. Элмурод амаки биз ҳам ўз қишлоғимизда ана шундай тартиб ўрнатишимиз керак, деди. Умуман, бу мажлисда ҳаммадан кўп гапирган Элмурод амаки бўлди, нутқининг сўнгида қизил алвонли столда ўтирган, дазмол урилган қора костюм кийган райком инструкторига бир қараб қўйди-да, қачонлардир Имомалининг гапига ўхшатиб, партиямиз, ҳукуратимиз биз колхозчилар учун ҳамма шароитлар яратиб берган, деди.

Элмурод амакининг нутқи ҳаммага ёқди. Шу дамгача ҳеч кимга қарсак чалмаган райком инструктори биринчи бўлиб қарсак чалиб юборди. Сўнгра у ўрнидан туриб, модомики, район партия комитети менга шу ҳисобот-сайлов мажлисини ўтказишни топширган экан, ўртоқ Элмуродни колхоз раиси қилиб сайлашни таклиф этаман, чунки бу ўртоқ партиямиз ва ҳукуратимизнинг олдимизга қўйган бугунги талабини аниқ ва равшан тасаввур эта олади, деди. Шундай деб овозга қўйди. Ҳамма бараварига қўл кўтарди, Элмурод амаки колхоз раиси қилиб сайланди.

5

Не ажабки, қишда Элмурод амаки ҳақиқатан ҳам ҳовлисига ҳаммом солди. Умумий ҳаммомни ҳам унутгани йўқ. Қишда ич тарафини ремонт қилишди, кунлар исиб кетганда ташини ҳам суваб, эшакларда ўтин ташилди ва Наврўз байрами арафасида обдан иситилгач, ҳаммом очилди.

Яна ҳаммомнинг олдида кечгача болалар тўполон қилиша бошлади. Яна ҳаммомдан хотинлар топ-тоза, кип-қизил бўлиб чиқа бошладилар. Гарчанд Элмурод

амаки ҳеч кимни бекор юришга йўл қўймаса ҳам ма-
чит олди майдонида тинчлик йўқ эди.

Тонг отар-отмас бригадирлар уйма-уй юриб, одам-
ларни чақирар эдилар. Элмурод амаки сайланган маж-
лисида ревизия комиссияси раиси этиб сайланган Назар
амаки молхонада қўлида дафтар билан пайдо бўлар-
ди: далага чиқаётган ҳар бир кимса бир литрдан сут
оларди. Утган йилдан қолган бир озгина донни Элму-
род амаки колхозчиларга бўлиб берди. Жудаям қий-
налиб қолганларга пул аванси берилди. Хуллас, колхоз
колхозга ўхшай бошлади.

Шундай бўлса ҳам Мадина аммам ўша йил баҳор-
да далага унчалик ошиқмади. Ҳамма амал-тақал қи-
либ маош тўланадиган жойга: кутубхонагами ёки боғ-
чагами тарбиячи, ёки жуда бўлмаса, медпунктга фар-
рош бўлиб ишга жойлашиб олишга ҳаракат қилар эди.
Мадина аммам худонинг берган куни сельсоветга қат-
нади-ю, раисдан бирон-бир нарса ундира олмади. Ҳар
куни раис пайсалга солар, сельсоветдан келган Мадина
аммам ҳар куни ҳовлимизни Саодат холанинг ҳов-
лисида ажратиб турадиган деворга суянганча анча
турар эди. У ё жим турар, ёки янги «исполкомни»
қарғарди: ғирт тўнка, бағри тош, одам эмас. Абуто-
либ ҳақиқий «исполком» эди, бунинг эса қуруқ номи
бор, холос. Афтидан, ҳақиқатан ҳам қишлоқда ҳақи-
қий инсон зоти қолмаганга ўхшарди...

Ўша йили баҳорда, одатдагидек, яна дарахтлар гул-
лади. Саодат холанинг боғидаги бодом шундай гулла-
дики, ниҳоят бу йил у самовар ҳам сотиб олади, Эбиш-
ни ҳам уйлантиради, деб умид қилса бўларди. Апрель
ойининг ўрталарида, ҳар доимдагидек пилла қуртла-
рини хонадонларга бўлиб беришди, ўша кунлари Набат
хола ўтқазган букри кўчат ҳам куртак чиқарди. Гар-
чанд май охирларида, одатдагидек, пилла қуртларига
тут барги етишмаса ҳам қишлоққа «палнамочин» кел-
мади, қурт боқувчилар ҳам қўлларида чопқи билан ҳов-
лима-ҳовли юришмади, Элмурод амаки қаердандир,
қўшни қишлоқдан тут барги топиб келибди. Бир йўла
янги кўчатлар олиб келишиб, тутзор ташкил этилди.

Ўша йили баҳорда одатдагидек биз Биринчи Май
ва Ғалаба байрамини нишонладик. Бироқ бу йил бай-
рам тонгида колхоз боғига кириб, ясин ва атиргул-
ларини териб, қучоқ-қучоқ қилиб мактабга олиб бор-

мадик. Элмурод амаки ишламаган одамни боққа киришини мутлақо тақиқлаб қўйди. Неча замонлардан бери бизда безак учун экиладиган ва қаровсиз нобуд бўладиган, ўз ҳолича яшаб кетадиган гуллар энди «колхоз мулкига» айланди. Баргларини териб, челақ-челақ қилиб консерва заводининг қабул пунктига топшира бошладилар.

Май тонгларида бирида, Гулшан гарчанд шу пайтгача бизникига кирмаган бўлса ҳам, ҳовлимизда пайдо бўлди. Чой ичди, самоварда пиширилган учта тухумдан бирини олиб, туз сепиб еди. Сўнгра аммам билан бирга гул баргларини теришга чиқиб кетишди. Ана шу гул баргидан яна аммамнинг колхоздаги меҳнати бошланди.

Унутилмас ёз бўлди ўша йили. Элмурод амаки, биз, юқори синф ўқувчиларига далага чиқишни буюрди. Бригадирлар эрталабки салқинда ишга чақириб келишганда бизлар биринчи бўлиб ўрнимиздан сакраб турардик, ана шу тонгда уйғонишнинг ўз гашти бор. Боғда кўкат устида ёки даланинг ўртасида ўтириб тамадди қилиш нақадар соз! Биз ўзимиз билан чойгумни олиб кетардик ва гулхан устига қўйиб чой қайнатар эдик. Чошгоҳгача ўт ўрамиз, мева, бошоқ терамиз. Пешинда кун қизиб, ҳовузларни сувга тўлдиришганда, муздек сувда соатлаб маза қилиб чўмилар эдик. Элмурод амаки боғма-боғ бекорга сандирақлаб юришни тақиқлади ва боғларга милтиқли қоровул қўйди. Катталарга қандайлигини билмайману, бироқ биз болалар колхоз мулкини қўриқлаб турган қоровул олдидан мағрурланиб ўтардик.

Кундузи Озар, Роҳиб ва мен — учаламиз бирга ишлар эдик. Роҳиб эса ҳамма уйига тарқаб кетганидан кейин ҳам кечқурун ишларди. Ишлаб ишламас эди-ю, биз шеър ўқиб, Ҳасан оғанинг чизмаларини кўриб ётган тоғларда юрар эди. Раис тоғ бағридан отилиб чиқиб, колхоз омборхонаси орқали Ёқубнинг овозига ўхшаш овозда гуриллаб ҳовузга оқиб тушадиган сувни қўриқлашни Роҳибга тайинлади: кечқурунлари шу сув билан колхоз далаларини суғоришар эди. Роҳиб тоғда бўлмаган тақдирда ҳам сув ўғирлашга ҳеч кимнинг журъати етмасди. Элмурод амакидан бир нарсани ўғирлашнинг ўзи бўлмайди! Роҳибга ҳовузни қў-

риқлагани учун ҳар ойда ўн беш меҳнат кунини ҳисоблар эдилар. Элмурод амаки бу ҳақда очиқ-ойдин гапирмасди, албатта, лекин Ёқубнинг оиласига ёрдам қилиш керак, чунки қишлоқда пичоққа илинадиган эркакларнинг ўзи саноқли — Ёқуб шулардан бири, деб неча марта таъкидлаган эди. Сабабини билмайману, лекин ҳар сафар Элмурод шундай деганида мен Ёқуб хотинини урганини эслар эдим. Уйлаб-уйлаб, ҳатто шундай қарорга келдимки, шу калтаклашнинг ўзида қандайдир англаб бўлмайдиган сир, фақат эркакларгагина маълум бўлган алоҳида бир ҳикмат бор. Негаки, Элмурод амакининг ўзи ҳам хотинини тез-тез дўппослаб турарди ва албатта шунинг учун ҳам Ёқуб ҳақида фикри яхши эди.

Роҳиб қош қорайгунча якка ўзи тоғда юрарди. Биз Озар билан у ерга камдан-кам борадиган бўлдик, чунки мачит олди майдони яна гавжум ва қизиқарли бўлиб қолганди. Оқшомлари бу ерга эркаклар йиғилишиб, қоронғи тушгунча тўсиқ олдидаги тахта супада ўтиришарди. Ҳатто Элмурод амаки ҳам баъзан келиб қоларди. Ўтирмас эди-ю, лекин сал нарида тўхтаб, солдат этигини кийиб олган оёқларини кенг қўйганча, қўлини чўнтагига солиб турар эди.

Кўпинча уруш вақтида босиб ўтган турли мамлакатлар ҳақида суҳбатлашар ёки ҳосилни ўйлашиб, бу йилги чиқадиган меҳнат кунини чамалаб кўришарди. Ҳилол амаки Совет ҳокимияти зўр ҳукумату, бироқ ҳар хил хизматчилари кўпайиб кетган-да, дерди. Исфандиёр амаки эса Совет ҳокимияти шу қадар қудратлики, истаса, беш кунда бутун дунёни мағлуб қила олади, деб ҳисоблар эди. Унингча, бунинг учун аввал, Эрон чегарасини очиб қўйиш керак. Исфандиёр чегара ҳақида гапирар экан, жудаям ҳаяжонланар, ишонарлироқ бўлиши учун мушти билан кўкрагига шундай урар эдики, ҳатто камзулининг чанги чиқиб кетарди.

Мурид амаки суҳбатни бир хилда бошларди: «Мен гапнинг очиғини айтаман: ҳеч нарсадан қўрқмайман!» Шундан кейингина кўнглидаги гапни айтар эди. Назар амаки эса ким нима ҳақида гапирмасин, ҳар сафар ўртага ўзининг аҳмоқона мақолини суқиб турарди: «Ҳар кимнинг ўз қошиғи, ўз хўраги бор».

Элмурод амаки бу суҳбатга аралашмасди, у гапни

ҳазил-ҳузулга айлантирарди. Бу ҳаммага хуш ёқар эди, фақат Исфандиёр амакигина ҳазилни тушунмасди, дарров кўкрагига ура бошларди. Элмурод амаки, унинг гапларига ишонманглар, ўз фойдасини кўзлаяпти, чунки отаси Николай замонасида Табризда етита гилам қолдириб келган, Исфандиёр ана шу меросини олиш учунгина чегара очиқ туришига тарафдор, дегани учун унинг фиғони фалакка кўтарилар эди.

Элмурод амаки истаган мавзуда соатлаб ҳазиллашиши мумкин эди-ю, фақат аёллар ҳақида жиддий, чин кўнглидан гапирар эди. Эркак кишининг хотини шундай бўлиши керакки, ишдан келдингми, эрталабгача — иш вақти бўлгунча олдидан нари кетгинг келмасин, деб таъкидлар эди. Мана, масалан райком бюросида ўтирибсан, сени бошлаб дўппослашяпти, шу пайт сени кутиб ўтирган хотининг ёдингга тушиб қолади-ю, енгил тортасан, планни ҳам, ҳисоботни ҳам, ҳозир ҳайфсан эълон қилишларини ҳам унутиб, унинг олдига парвоз қилгинг келади... «Хотин — бу фақат аёл кишигина эмас, бу — қувонч, бахт, қалб баҳори», дер эди у. Элмурод амаки «қалб баҳори», деганида ҳар сафар чашма олдидаги дарахтга ёки сувнинг нарёғидаги боғларга ишора қиларди. Шунда дарров баҳор гуллари ёдимга тушиб, негадир оппоқ гулли беҳини эслардим. Элмурод амаки бу гапларни жиддий оҳангда гапирар, бошқалар эса кулишиб, қўй, Элмурод, бошимизни айлантирма, сенинг «баҳорингни» биламиз, дер эдилар. Баъзи бирлари раис жўрттага шундай демоқда, тегажаклик қиляпти, чунки баҳордан қолишмайдиган Гулшани бор, деб ҳисобласалар керак. Балки шундайдир ҳам, лекин менинг назаримда, агар жиндек имконият туғилса, Элмурод амаки шу заҳоти Гулшанни ўз уйига олиб келар ва бу гаплар барҳам топарди. Уйига олиб келиш имконияти йўқлигидан ҳам шундай демоқда.

Элмурод амаки доим ҳамманинг диққат марказида турарди-ю, лекин бундан ревизия комиссиясининг раиси Назар амаки четда қолиб кетар экан, деган хуласа чиқариш керакмас. Уни сезмай кўр-чи, ахир ҳар оқшом у ўзининг янги қора костюмини кийиб чиқарди. Назар амаки костюмини авайлар эди-ю, бироқ буни сездирмасликка ҳаракат қилиб, ҳамма қатори тахта супага ўтирарди. Бироқ барибир бунинг уддасидан

чиқолмас, бечоранинг қийналаётганини ҳамма сезиб турар эди. Унга бошқа ташвиш ҳам тинчлик бермасди: тез-тез ўрнидан туриб хавотир-ла чашмага қараб қўярди. Агар биронта хотин-халаж идиш-товоқ ювиш учун чашмага келиб қолса, Назар амаки боплаб таъзирини бериб қўярди. Назаримда, шу ерда, чашма тепасида хотинларнинг идишларига қараб ўтириб унинг эсига қошиқ ҳақидаги мақол тушиб қолган шекилли.

Қош қорайиб, одамлар аста тарқай бошлайдилар. Роҳиб тоғдан тушиб уйига кетади. Кечқурунлари Саодат холанинг уйидан Эбишнинг қўшиғи эшитилар ва одамлар ниҳоят бу йил Саодат самовар сотиб олиб, ўғлини уйлантириб қўяди, деб хотиржам бўлардилар. Муаллима Лайло одатдагидек кўча эшик олдига сув сепиб, дастурхонга нок ва олмаларни қўяди, ҳовлиси олдидан ўтиб кетаётган новча Ҳусайнга мулойим табассум қилиб қўяди. Бироқ энди иш фақат табассум билан битмай қолди: улар тонг саҳаргача сув бўйида сершоҳ ёнғоқ остида туришади...

Таътилнинг сўнгги кунига қадар биз колхозда ишладик. Озар иккимизга қирқ етти меҳнат кунидан ёзишди. Роҳибга эса олтмиш беш меҳнат кунини. Ўша йил ёзда у бизлардан пинҳона Шаҳрибону кўз ёши билан илтимос қилган типратиконни тутиб берди. Типратикон ёғи қанчалик ёрдам берганини билмайману, лекин Шаҳрибону Роҳибни роса мақтаб, отасини тезроқ қамоқдан қўйиб юборишларини худодан сўраб дуо қилди.

Ўша йили биронта боланинг мактабга яланг оёқ борганини эслолмайман. Аммо ўша йил кузда Зиёнит Шакарак қизи исмли аёл кишининг мактабимизга директор бўлиб келгани хотирамга қаттиқ ўрнашиб қолди. Дарров маълум бўлдики, мактаб ишида «жиддий камчиликлар» бор экан. Энг муҳими, камчиликлар биздан, юқори синф ўқувчиларидан топилди. Масалан, биронта ҳам комсомол аъзоси комсомол значоги тақиб юрмас экан. Буни ҳаммадан бурун бизнинг синф раҳбаримиз муаллима Лайло сезиб қолди. У дарров районга бориб, ўз пулига значок сотиб олди-да, биринчи дарсдаёқ ҳаммамизнинг кўкрагимизга тақиб қўйди.

Сўнгра жилдларимизга қарши кураш бошланди. Жилдларимиз ҳақиқатан ҳам увадаси чиқиб кетган бўлиб, кўпчилигимизнинг оналаримиз уларни урушдан аввал тикиб берган эди.

Умуман, янги директор келгандан бери мактабимизда кўп ўзгаришлар бўлди. Мана, масалан, кечикиб келишни олайлик. Дарҳақиқат, бу энг биринчи масала. Жилд, комсомол значоклари ва шу кабилар иккинчи даражали гап. Зиёнит Шакарак қизи биз юқори синф ўқувчиларини ёшларга ўртак бўлишимиз керак, дер эди. Шу сабабдан қўнғироқдан бир дақиқа кечикиб мактабга кириб қолсак борми, Зиёнит Шакарак қизи айбдорни синфма-синф кўз-кўз қилиб олиб юрар ва кичкинтойлар: «Уят!.. Уят!.. Уят!..» — дея қичқирар эдилар. Бу қичқариқ айбдорга жудаям алам қилиб кетар эди.

Сўнгра директоримиз қаердандир каттакон черков қўнғироғини топиб келиб, мактаб айвонининг шифтидаги тўсинга осдириб қўйди. Садаф эса дарсдан бир соат бурун мактабга келиб, шу қўнғироқни чаладиган бўлди. Биз ихтиёримиздаги бир соат ичида «уйғониб», «гимнастика машқини» бажариб, «юз-қўл ювиб», «нонушта» қилишимиз керак. Ягона ҳалол бажарадиганим — ювиниш эди. Фақат икки кунгина «гимнастика машқи» мени ташвишга солиб юрди. Мен Зиёнит Шакарак қизи бирон ерда ўз «одамини» қўйиб қўймаганмикан, деб қўрқиб юрдим. Девор орқасида ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилганимдан кейингина хотиржам бўлдим. Фақат нонушта масаласини ҳал қилиш қолди, лекин бу менга боғлиқ эмасди, агар аммам чарчаб ётиб қолмаса, туриб чой қўярди. Утириб нонушта қилар эдик. Чой бўлмаса, мен бир бурда нонни олиб, йўл-йўлакай еб кетардим. Хуллас, яшаса бўларди — эрта билан ювинсанг бас! Шундай бўлса ҳам ҳар куни кимдир бу қондани ҳам бузар эди. Бундайларни Зиёнит Шакарак қизи синфма-синф олиб юриб ҳаммага кулги қиларди. Баъзан қоида бузувчиларнинг ҳаммасини физкультура майдонида саф торттириб қўйиб, энг озода биринчи синф болаларини майдонга олиб келиб: «Уят! Уят! Уят!» — дея бақиртирар эди.

Биз уч оғайнилардан ҳали биронтамиз кечикиб келмадик. Садаф ҳар сафар тонг ёришар-ёришмас қўнғироғини чаларди. Мен қўнғироқ овози тиниши биланоқ яна уйқуга кетардим, лекин барибир ўз вақтида турар эдим, чунки вақтида турадиган ўз белгим бўлиб, биринчи синфдан бери бу нарса мени шарманда қилгани йўқ. Тоққа ўрмалаб чиқаётган қуёшнинг қай-

си қояга етиб боришидан мен дарсгача қанча вақт қолганини аниқ мўлжаллаб қўйганман.

Ҳар тонгда кўзимни очишим билан қуёш шуъласи тушиб турган тоққа қарайман. Бу шуъла орқали фақат вақтнигина белгиламайман. Неча йил давомида кўзимни очиб тоққа қарашим билан нонимиз борми ёки йўқлигини эслайман.

Уша йили кузда ҳаммада ҳам нон бор эди, чунки ёзнинг охирида донни бўлиб беришди. Сўнгра меҳнат кунига ёнғоқ беришди, полиз ҳосилини йиғиб олишганда ҳақиқий байрам бўлди. Биз болалар ўз пешана теримиз билан топган қовун-тарвузларни олиб келиш учун уч марталаб полизга қатнадик,— сўнгра аммам ҳам икки қопни эшакка ортиб олиб келди.

Куз охирида меҳнат кунимизга пул беришди. Дўконимиз бир кунда қуриди. Қишда ҳисобот-сайлов мажлисида Элмурод амаки келаси йили меҳнат кунига кўп бўлмаса ҳам ўн-ўн беш граммдан ёғ, қўй пишлоғи, худо хоҳласа, асал ҳам берилади, деди.

Кузда Лайло эрга тегди. Эбишнинг тўйини эса Саодат хола яна бир йилга кечиктирди. Самовар сотиб олмайдиган бўлди. Самовар нима бўпти, уни келин ўз сепи билан олиб келиши мумкин. Саодат хола гилам олмоқчи бўлди. Кимки, Боку ёки Ереванга борадиган бўлса, гилам ҳақида гапирар эди.

Уша йили кузда Набат хола самовар сотиб олди, бироқ қизил чойгумидан ажралмади. Ҳасаннинг суннاتини ўтказди. Кичигини суннат қилса бўлар эди-ю, Еқуб қайтиб келса, ўзи ўтказди, деб журъат этмади...

6

Элмурод амакининг елкаси оша ташлаб юрадиган чарм сумкаси ва гимнастержасининг кўкрак чўнтагига солиб юрадиган қизил ручкаси бор эди. Гарчанд мен унинг сумкасини очганини ёки қизил ручкада ёзганини ҳеч кўрмаган бўлсам ҳам Элмурод амаки саводсиз деган фикр хаёлимга ҳам келмаган. Буни мен колхозлар бирлашар эмиш, деган гап тарқалгандан кейин билиб қолдим. Элмурод амаки саводсиз бўлгани учун ҳам колхозларнинг бирлашувига қарши эмиш. Бирлашган колхозда албатта уни раисликда қолдиришмайди. Исфандиёр амаки мачит олдидаги майдонини

да шу гапни исботлай кетди. Элмурод илмсиз одам, шу сабабдан иккита колхозни бошқара олмайди, деди. Енида ўтирганларнинг кўпчилиги бу гапга рози бўлишмади, ҳатто уни кулгига олишди. Исфандиёрнинг жазаваси тутиб кўкрагига ура бошлади. Бунинг ҳеч кулгили жойи йўқ, қўярга жой тополмай юрганини ҳатто Муриднинг кўр ити ҳам сезиб турибди, дея бақирди у.

Ҳаммомнинг олдида бир четда мудраб ўтирган Мурид амаки ҳам худди Исфандиёр амаки унинг кўр кўйпагини тилга олишини кутаётгандек ўрнидан сапчиб туриб кетди. У Исфандиёрни ҳар қандай итдан ҳам минг марта ифлосроқ, чунки унинг ичи қора, ич-этини қуртлар еб ётибди, деб койий бошлади. Нима учун Элмурод унинг йўлида тўғоноқ бўлиб турибди? Чунки Элмурод бор кучини аямайди, янги боғ яратди, ҳаммомни ҳам тузатди, ток пояларини янгилади. Исфандиёр унинг дарахтларига қараши билан ичинни ит тирнайди! Бахиллигидан ёрилиб ўлади! Улганда ҳам кўмилмай ётаверади — ҳеч ким қўлини ҳаром қилгиси келмай кўммайди! Менинг кўр итим иншо-оллоҳки, қабр тошинга оёғини кўтаради! Хуллас, Мурид амаки Исфандиёрни кучи етганча ҳақорат қилди, сўнгра ўз жойига ўтираркан, Элмурод иккита эмас, ўнта колхозни ҳам уддалай олади, дея оҳиста қўшиб қўйди.

Шу гапдан сўнг икки кун ўтар-ўтмас клубда колхозлар бирлашуви масаласида мажлис бўлди. Менга Элмурод амаки ўзини қўярга жой тополмаётгандай бўлиб туюлмади ҳар ҳолда. Аксинча руҳи жуда тетик эди. Биринчи сўзни у Назар амакига берди. У бирлашиш ҳақида босилган икки варақ юпқа қоғозни олиб, охиригача ўқиб берди. Раис ўқишга ёрдамга чақирмагани учун муаллим Мисир Назар амаки ўқиб бўлмагунча жойида ўтиролмай бесаранжом бўлиб ҳадеб қимирлайверди.

Сўнгра Элмурод амакининг ўзи сўзга чиқди. Аслини олганда у ҳазил-мутойибасиз гапиролмас эди, бироқ райком юборган бу икки варақ қоғоз ҳақида жиддий равишда гапира бошлади. У партия ҳеч қачон нокерак қарор чиқармайди, қоғозда айтилганларнинг ҳаммаси тўғри ва ўз вақтида айтилган гаплар — биз колхозчиларнинг ҳеч қаршиликимиз йўқ. Фақат шуни эътироф этамизки, қоғозда ёзилганлар бизга тааллуқли эмас.

Катта колхозлар бўлса, бошқа гап. Уларнинг минг-минглаб гектар ери бор, майдонлари ҳам бир текис, на жарлари ва на тоғу тошлари бор. Бизда-чи? Трактор бемалол юролмайдик-ку. Ҳаммаёқ боғ, полиз... Уша колхозда боғдорчилик ёки пиллачилик бўлганда ҳам бир нави эди, сўзсиз, жон деб бирлашар эдик. Лекин уларда ҳаммаёқ теп-текис буғдой, ловия, пиёз экилади. Ахир ўрикни пиёз билан битта омборда сақлаб бўлмайдик-ку. Шу билан Элмурод амаки, жиддий гап тугади, энди ҳазил қилса ҳам бўлади, дегандек ишора қилди. Ҳамма кулиб юборди, баъзи хотинлар уялиб қўллари билан юзларини беркитдилар. Ҳатто хатни ўқиб бўлиб, жиддий равишда қовоғини солиб ўтирган Назар амакининг ҳам ажинлари ёзилди. Хотинлар идиш-товоқ ювиб ўтиргандаги эсига тушган аҳмоқона мақол ҳам ҳаётда биринчи бор ўрнига тушди.

— Ҳар кимнинг ўз қошиғи, ҳар кимнинг ўз хўраги бор!— деди баралла Назар амаки.

Сўнгра Зуҳра холага сўз берилди, чунки у тоғ ёнбағирларидаги боғларда ишлаб, ўша ерда яшарди, атайлаб ўша ёқдан мажлис деб тушиб келибдимиз, демак сўзлаши керак. Зуҳра хола туриб, шамолдан қизариб кетган қўлини котибнинг елкасига қўйди-да, деди:

— Ёз! Колхоз ўлик эди, тамом ўлганди! Энди тирилди. Колхозни анави тирилтирди,— ёз, ёз!— ўша, Элмурод тирилтирди! Колхозга янги ҳаёт бахш этди! Ёздингми? Яхши. Энди ёз, мен бирлашувимизга қаршиман! Ёз, ёз! Отимни ҳам, отамнинг исмини ҳам ёз! Мен, Зуҳра, Хонўғлон қизи, ўттиз учинчи йилдан бери колхозчи, бирлашишига рози эмасман! Сен ёзавер — қўрқма! Баъзан эр-хотин чиқишолмай қолишади-ку, қандай қилиб, икки хил жамоани битта хўжаликда яшашга мажбур эта оламиз?!

Эр-хотин тўғрисидаги мисол, алмисоқдан қолган бодринг ва помидор ҳақидаги ҳазилдан ҳам ортиқ таъсир этди, чунки бу Элмуродга тегадиган гап эди. Ҳозиржавоб Элмурод амаки эса шундай жавоб қилдики, хотинлар қийқириб юборишди. Умуман, ҳеч қачон мажлис бундай хушчақчақлик билан ўтмаганди. Қишлоғимиз номидан Бокуга мактуб юборишга қарор қилинди. Таклиф этилган фикрга ҳамма бир овоздан рози бўлди. Биз, орқа тарафда девор олдида турган

болалар ҳам мевазор колхозимиз пиёз етиштирадиган колхоз билан бирлашмаслиги учун бараварига қўл кўтардик.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1

Мачит олдидаги майдонда бўлаётган воқеанинг қишлоғимиз сукунатига ё алоқаси йўқ, ёки ўзим сукунат сўзига алоҳида маъно бераман. Уша хушчақчақ, шовқин-суронли мажлисдан кейин бир неча кун ўтгач, янги мажлис чақирилганида мачит олдидаги майдонда тинчлик ҳукм суролмаслиги табиий. Шу кунни клуб одамлар билан лиқ тўлган эди. Клуб олдида йиғилган болаларнинг саноғи йўқ. Чойхонадан то колхоз правлениеси олдидаги машиналар қўйиладиган майдонгача кўчаларга сув сепилган, чунки шу кунни Земотделнинг ўзи келиши керак эди.

Ҳатто Маданият уйидан ҳам артистлар келганидан кейин қандай тинчлик бўлиши мумкин. Ҳаммаёғига упа-элик суртилган, қош-кўзлари бўялган икки аёл клуб айвонида у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб туришар, эркак артистлар чойхонада ўтиришарди. Парда ортидан, саҳнадан тор ва сурнай овозлари эшитилиб турар, саҳна орқасидаги қизил бурчакда Зиёнит Шакарак қизи болаларни қўшиқ айттириб қийнар эди. Бугун колхозларнинг бирлашиш маросими ва ҳаваскорларнинг шу воқеага бағишланган концерти бўлади.

Балки тушки овқатдан қайтганлар, одамлар билан тўлган клубда Земотделни сукут сақлаб кутиб ўтиргандирлар. Балки бу тинчлик, эрталабдан бери жойида турган столга боғлиқдир ва ҳатто стол ҳам эмас, унинг устидаги гул ва сув солинган графинга боғлиқ бўлса ҳам ажаб эмас. Қизил сатин қопланган столга бир даста гул ва сувли графин қўйилган. Клуб директори бу гулни қаердандир топиб келибди, сув эса, оддий, топ-тоза чашма суви эди. Агар клубга Земотдел таҳликали бир кўринишда кириб келмаганда, мажлисда одатдагидек раис ва котиб сайланмай, гул билан безалган қизил алвонли столда Земотдел деб аталмиш бир одам якка ўзи ҳаммаёққа даҳшат солиб ўтирмаганда эди, бу сув ҳам хотирамда сақланиб қолмаган ва гул учун шунчалик ачинмаган бўлардим.

Земотдел бошлиғи қизил алвонли безалган столда якка ўзи ваҳимали бир тарзда ўтирибди, қизил бурчақда эса ҳамон болаларнинг қўшиқ овози эшитилмоқда.

Элмурод амаки бир четда курсида ўтирарди. У ўз ўзини ишдан четлатгандек, атайлаб бир чеккага жойлашиб олган. Столнинг у тарафида Назар амаки ва Зухра хола ўтиришибди. Улар ишдан четлатилган одамга мутлақо ўхшашмас, аксинча, Земотделнинг қизил алвонли столга таклиф қилишини сабрсизлик билан кутмоқда эдилар. Бироқ Земотдел ҳеч кимни таклиф этмади. У папиросини тутатганича бир оз сукут сақлаб, мажлис аҳлига хўмрайиб назар ташлаб ўтирди. Сўнгра тўсатдан Элмурод амакига юзланиб:

— Тур ўрнингдан, товламачи!— дея ўшқирди.

Земотдел бошлиғи шундай деб ўшқиривиши билан мажлис аҳли ваҳимага тушиб, сукунат қаърида йўқ бўлиб кетгудек бўлди. Клубда фақат қизил алвонли столу, земотдел бошлиғи ва яна у ўшқирган пайтда титраб кетган бир даста гулнинг ўзи қолгандек туюлди. Онт ичиб айтаманки, гулнинг титраб кетганини ўз кўзим билан кўрдим.

Элмурод амаки ўрнидан қўзғалмади. Авваламбор, ўқувчи бола эмаски, ўрнидан турса. Иккинчидан, залда Гулшан ўтиргани учун ҳам ўрнидан туrolмасди. Земотдел Элмурод амакига ўшқирган пайтда клубда ўтирган одамлар бир лаҳзага ғойиб бўлишди-ю, мен стол, сувли графин ва гуллардан ташқари Гулшанни кўриб қолдим. Унга қарамасданоқ зангори камзулини, оппоқ рўмолини, ҳатто қўлидаги соатини, миш-мишга кўра Элмурод амаки Берлиндан олиб келиб берган ўша олтин соатини аниқ тасаввур этдим...

— Манавини ўтиришини кўринг! Ишбузуқига қаранг! Партияга қарши бўлмоқчи, товламачи!

Земотдел «товламачи» сўзини секинроқ айтди. Умуман, гапирмаса ҳам бўларди, чунки зал бўм-бўш эди. Стол, сувли графин ва бир даста гулдан бўлак ҳеч ким йўқ. Гулшан ҳам бор эди-ю, лекин мендан бошқа ҳеч ким унинг борлигини сезмаган бўлса керак...

Зал жимжит эди. Сув қуйгандек. Фақат қизил бурчақдан вақт-вақти билан болаларнинг овози эшитилиб турар эди. Сўнгра Зухра холанинг овози янгради:

— Уртоқ вакил,— деди у,— етар. Қаҳр-ғазабингни кўрдик, иш юзасидан қачон гапирасан?

Шундан сўнг Назар амаки ҳам юрак ютиб:

— Биздан хатолик ўтибди, ўртоқ вакил, — деди. — Хатомизни кечир.

Залдагилар пичирлаша бошладилар. Ваҳима аста тарқала бошлади. Лекин вакилга, афтидан, ваҳима керак эди. У яна Элмурод амакига ўдағайлади:

— Қани, тўғриси айт, нечта қувинг бор?

Элмурод амакининг, дарҳақиқат, сон-саноқсиз қувилари бор эди. На фақат бизнинг маҳалла, бутун қишлоқ уни бу борада уддабурон одам деб биларди, чунки оқшомларини ўз қувилари олдида ўтқазарди. Асалариларни уддалай олмаган одам дарҳол Элмурод амакининг ҳузурига югуриб келарди. Кунлар бир оз исииши билан қувилар очилар, теварак-атрофни асалари босиб кетарди. Улар боғларда, гул барглари узра, чашмага бўй эгган бодом дарахтининг бутуқларида гўнғиллашар эди.

Асалари ҳақида гап очилдими, Элмурод амаки албатта гапиришига имоним комил эди. Бироқ у жавоб қайтармади. Вакил янаям қаттиқроқ ўдағайлади. Элмурод амаки шошилмай ўрнидан турди, туриб жуда тўғри иш қилди, акс ҳолда, унинг земотдел бошлиғига қараганда гавдалироқ эканини кўрмай қолар эдим. Элмурод амаки жилмайди, худо ҳаққи, жилмайди, ўз кўзларим билан кўрмаганимда бунга ишонмаган бўлардим ва шундай деди:

— Ўртоқ Земотдел, сен папиросингни авайласанг бўлармиди, зеро гапимиз узоққа чўзиладиганга ўхшайди, етмай қолиши мумкин, сенинг олдинда уятга қоламиз бўлмаса, чунки дўконимизда бундай нарсалар бўлмайди. Иккинчидан шуки, иккимизнинг бу машамшамизга ҳожат йўқ, чунки артистлар келишган, бизга концерт қўйиб беришади. Болалар ҳам репетиция қилавериб чарчади. Шунинг учун менинг асалариларим билан ишинг бўлмасин! Қўлингни чўзма, бермайман! Бундай мажлисдан сўнг ўн йил мудом асал емоқ даркор, йўқса, ич-этинг куйиб кетади!

— Ич-этинг шундоқ ҳам куйган! Хусусий мулкчилик заҳари куйдириб юборган! Шу аҳволинг билан чўнтагингда яна партбилет кўтариб юрибсан!

— Узр, ўртоқ начальник, сенга шуни айтишим керакки, партбилетни чўнтагимга солиб юрмайман. Уйда, сандиққа қулфлаб қўйганман. Урушдан олиб кел-

ган ўн еттита медалларимнинг остида ётибди. Олиш қийинроқ, бунинг учун медалларни кўтаришга тўғри келади. Медаллар эса оғир, ўроқ Земотдел! Шундай оғирки, унча-мунча одамнинг кучи етмайди... Томири узилиб кетиши мумкин...

Земотдел ўша заҳоти ўзгарди-қолди. Уни нима жин урганини тушунтириб беролмайману, бироқ афти башарасига қараб туриб, унинг медаллари йўқ эканини аниқ айтиш мумкин эди. Назаримда, земотдел бошлигининг медаллари бўлганда «товламачи» сўзини қайта такрорламас эди. Чунки бу сўзни охирги марта такрорлаганда ҳеч ким ваҳимага тушмади, залдан ҳеч ким ғойиб ҳам бўлмади, аксинча, одамлар янаям кўпайгандек бўлди, баъзилари кулиб ҳам қўйди. Ғаройиб ҳол юз берди. Земотдел бошлиғи «товламачи» сўзини учинчи бор айтганда, ўйинда ғирромлик қилаётган болага ўхшаб қолди. Шундай ўхшадикки, аста қўяверасиз. Болалик давримда бу каби ғирром болаларни жуда кўп кўрганман, кечагидек ҳаммаси ёдимда. Шунда болалардан бирининг икки курагини ерга теккизганимда қўлимни тишлаб олган, бошқаси ошиқ ўйинида ютқазиб қўйиб, менга тош отган. Бир куни Наврўз байрамида бир боланинг хом тухумларини ютиб олдим, муттаҳам охиргисини башарамга ирғитган эди. Кўйлақларимни йиртишган, тош билан бошимни ёришган, лекин барибир ҳеч бири бир аблаҳнинг юзимга гўнг чаплаганидай хотирамда сақланиб қолгани йўқ. Ўша куни мажлисда вакил учинчи марта Элмурод амакига «товламачи», деб ўшқирганда дарҳол юзимга теккан сигирнинг бадбўй гўнги ёдимга тушиб кетди.

Земотдел бошлиғи учинчи марта «товламачи», деб ўшқириб, ўша гўнгсифат аблаҳга жудаям ўхшаб кетганида ўзини ноқулай сезиб ўтирган жойида ғимирлаётгани сезилиб турди. Мажлис аҳли ўзаро кулишиб, шивир-шивир қилар эди. Земотдел Элмурод амакини ўз ҳолига қўйиб, мажлис аҳлига юз ўгирди.

— Қолхозларнинг бирлашишига ким қарши, қўлни кўтарсин! — деди, шунда унинг юз ифодаси ғирром ўйинчиникига яна ҳам ўхшаб кетди.

Олдинда ўтирганлардан Зухра хола бир ўзи дарҳол қўл кўтарди. Орқа қатордагилардан биринчи бўлиб

Озар қўл кўтарди. Сўнгра бошқа болалар ҳам қўллари-ни кўтардилар. Мен энг кейин кўтардим: йўқ, қўрқоқ бўлганим учун эмас, бу ишидан жудаям гўнг ҳиди келиб турарди, гўнгнинг қандай бўлишини болалардан кўра мен яхшироқ биламан.

Ҳали колхознинг ҳақиқий аъзоси бўлмаган қандайдир шумтакалар мажлисма-мажлис тентираб юрмасин, деб бизни мажлисдан чиқариб юборишди. Мажлисининг қай йўсинда давом этганини билмайману, лекин Земотделнинг ўша дамдаги афти ангори умрбод ёдимда сақланиб қолди. Қизил алвонли стол ҳам, сувли графин ҳам, қўрқувдан титраб кетган гуллар ҳам ёдимда. Титраганига ҳозир ҳам қасам ичишга тайёрман, дунёда мен учун энг азиз нарсани ўртага қўйиб қасам ичишга тайёрман.

Биз болалар мажлис тугагунча колхоз правлениеси олдида турган «виллис» атрофида айланиб юрдик. Мажлис тугади, земотдел бошлиғи жўнаб кетди, балки бирлашиш ҳал бўлгану Элмурод амакини қайта сайлашгани учун ҳам кетгандир. Кулранг «виллис» тоғ ёнбағридаги дўнгликлардан айлана-айлана кетар экан, овозининг борича гувиллар эди. У улоқни ютиб, ўйинни охиригача етказмай қочиб бораётган чавандоз болага ўхшарди. Сўнгра концерт бўлди. Дастлаб бизнинг болаларимиз хор бўлиб қўшниқ айтишди. Кейин артистлар чиқди. Концерт тугаши билан Элмурод амакининг қамалиши ҳақида хабар тарқалди. Маълум бўлишича, у Берлинни талон-торож қилган эмиш, ўшанда кўтариб келаётган чамадонида ўн килограмм олтин бўлган экан. Олтин ҳақидаги миш-мишни ким тарқатганини билмайману, бироқ Сусен хола буни дарров тасдиқлади. Ўша куни Сусен хола чашма олдида парвона бўлаверди — гоҳ челақ, гоҳ кўва, гоҳ чойгум кўтариб келарди. Ҳар қадамида учраган киши билан тўхтаб шивирлашар эди.

Сусен холанинг фикрича, агар Элмуродни ҳозир қамаб қўйишмаса, Совет ҳоқимиятининг эси йўқ экан. У ўша «қанжиқ» қўлидаги олтин соат, Берлиндан олиб келинган ўн килограмм олтин ҳақида тинмай жаврарди. Кечга бориб, ўн кило олтин бир пудга етди. Бу ҳам камдек, Сусен холанинг гапига қараганда чама-

донда тўппонча ҳам бор эмиш, кечаси мени ўлдириб, қанжиғини олиб келади, дейди...

Сусен холанинг байрами қоронғи тушиши билан тугади. Қош қорайиши билан уларнинг ҳовлисида одатдагидек Сусен холанинг нолиши эшитилди, ўз қулоқларимга ишонмадим. Мен негадир ўша оқшомни Элмурод амаки Гулшаннинг уйида ўтказади, деб ишонган эдим. Шундай бўлган шекилли, чунки Элмурод амаки эмас, унинг ўғли онасининг таъзирини бермоқда эди...

Эртасига биринчи дарснинг охирида мен, Озар ва Роҳиб учовимизни Зиёнит Шакарак қизи айвонга чақиртирди. Ниҳоят, биз ҳам қўлга тушдик. Қўнғироқ чалиниши билан Озар значок олиб келиш учун уйга югуриб кетди. Биз Роҳиб иккимиз айвонда туриб нима бўлганига ақлимиз етмасди — ҳар ҳолда заноғимиз бор эди. Яна бир неча юқори синф ўқувчиларини қаторимизга қўшишди. Сўнгра Зиёнит Шакарак қизи келиб, кеча бирлашишга қарши қўл кўтариб, бутун мактабни уятга қўйганимизни тушунтирди. Бу демак — ҳозир биринчи синф ўқувчиларини олиб келишади-да: «Уят! Уят! Уят!» — деб бақиртиришади. Бироқ бундай ҳол юз бермади. Аксинча, бизни шарманда қилмоқчи бўлиб келган болаларни ҳайдаб юборишди ва Зиёнит Шакарак қизи бизда жиддий гапи борлигини айтди. Мураббиямиз қанча гапиргани ёдимда йўғу, лекин Элмурод амакига ўхшаган одамларнинг ниқоблари ва қиёфалари ҳақида гапириб, Зиёнит Шакарак қизи «Олмос», «Ҳаёт» пьесаларидан мисол келтиргани хотирамда қолди. Агар шу мисоллар бўлмаганда, унинг ниқоб остида юришига ўла қолсам ишонмасдим, кунботар пайти елкасида белкурак билан даладан қайтаётган Элмурод амакини кўриб, унинг юзида ниқоб борлигига ҳеч шубҳа қилмадим.

Ўша оқшом биз тоғ ёнбағрида ётиб, улкан режа туздик. Бошимизни роса қотириб режамизга «Яшин» деб ном қўйдик. «Яшин» деб бекорга қўйилмади, чунки шу тундаёқ ҳамма уйқуга кетганида биз дарё сувини ариққа қўйиб, ҳамма сувни Элмурод амакиникига очиб юборамиз, сув яшин тезлигида унинг боғини яқсон қилади. Тунда шундай қилдик ҳам, дарё сувини ариққа буриб, ариқни Элмурод амакининг боғига очиб юбордик. Лекин эрталаб маълум бўлдики, сув боғни ювиб кетмай, кўчадан шилдираб оқаётган экан. Сув Сао-

дат холанинг деворини ювиб кетибди. Саодат хола сувни қишлоқ томон очиб юборганларни қарғай-қарғай, тиззасигача шалаббо бўлиб сув йўлини тош билан тўсмоқда эди. «Яшин» режаси шу тарзда тугади. Биз анчагача ким сувни боғдан кўчага буриб юборган экан, деб ўйлаб юрдик. Сўнгра маълум бўлдики, бу Роҳибнинг иши экан: биз билан хайрлашгандан кейин у қайтиб бориб, ариқ сувини буриб юборибди, дарёга боришга эрингани учун сувни кўчага оқизибди.

2

Уша йили баҳорда ҳам Биринчи Май ва Ғалаба байрами бўлди. Чойхона ва колхоз правлениеси идорасида шиорлар, клуб деворида портретлар осилган эди. Биз энди колхоз боғларида бемалол кезиб юрдик. Биринчи Май байрамига қучоқ-қучоқ гул узиб, мактабга олиб борардик. Ғалаба байрамидан сўнг майдон ва мактаб ҳовлисида гул барглари тўкилиб-сочилиб ётар.

Май бошларида тут дарахти одатдагидек кўм-кўк баргга бурканди, ойнинг охирига бориб эса қар қачонгидек тут барги етишмай қолди. Қўлларида чопқи, белларида арқон билан қишлоқ оралаб юрган қурт боқувчилар ҳаммаёққа ваҳима ва жанжал уруғини сочдилар. Набат холанинг эгри-бугри тутини каллаклаб кетишди. Элмурод амакининг тутлари яланғоч ёғочга айланди-қолди. Бир тутини қурт боқувчилар кесган бўлса, қолганларини Элмурод амакининг ўзи кесди. Кесаётиб ўзича гўлдирад эди: «Ярамасларнинг ишини қара! Бутун дарахтларни нобуд қилишди! Дарахт шу алфозда шилинаверса, келаси йил қирқадиган ҳеч вақоси қолмайди!

Бироқ келаси йил ҳам қирқишди, бу сафар кўпроқ ҳовлилардаги дарахтлар қирқилди. Бақариқ-чақариқ тонготардан Саодат холанинг уйи олдидан бошланиб, аста-секин қишлоқ бўйлаб пешинга яқин Набат холанинг уйига етиб келди. Биз шовқинни пешиндан олдин мактабдалигимизда эшитдик, пешиндан сўнг Набат холанинг «шакар» тутлари қип-яланғоч бўлиб қолди, кечга яқин Садаф қайнонам ўляпти, дея кўчама-кўча жар солиб югуриб юрди. Хотинлар тўда-тўда бўлиб видолашиш учун Набат холанинг ҳузурига кела бошладилар. Лекин видолашув бўлмади. Мен яланг оёқ, уларнинг ҳовлисига келганимда Набат хола энига кафанга ўхшаш оппоқ кўйлак кийиб, қўлида

узун таёқ билан ҳовлидаги хотинларни қувиб юрган экан. Қўрқиб кетган хотинлар бир тўда бўлиб эшик томон югуриб келишар, Набат хола эса уларнинг орқасидан бўғиқ овозда:

— Жўнаб қолларинг, йўқса, майиб қилиб қўяман!
— деб бақирар эди.

— Ўлган эмишман... Ўғлим қамоқдан келмай туриб қандоқ қилиб ўламан?!

— Ёқуб қамоқдан қутулиб келмади-ю, улар бўлса ўлдига чиқаришибди!

— Ҳали ўлмайман, хотиржам бўлаверларинг! Қани, жўнаб қолларинг, имонсизлар!

Набат хола хотинларни эшикдан ҳайдаб чиқарди ва ҳатто кўчада ҳам бир оз қувиб борди. Хотинлар ундан тўдалашиб қочдилар. Мен ҳам, Мадина аммам ҳам қочдик. Бироқ биз ярим йўлдан қайтишга мажбур бўлдик, чунки Набат хола бирдан овози борича:

— Мадина, сен-чи, қаёққа?— дея бақирди ва нафасини ростлаб олиб оҳиста: — Оҳ, қизгинам, ўламан!— деди.

Биз орқамизга қайтдик ва Набат холанинг орқасидан уйга кирдик. У ўринга ётиб олди ва Роҳиб билан менга аҳамият ҳам бермай, Мадина аммамга шишиб кетган оёқларини кўрсатди. Сўнгра узоқ гапирди. Унинг бу гаплари кўпроқ васиятга ўхшаб кетарди. Набат хола Роҳиб иккимизга умрбод дўст ва иноқ бўлишимизни тилади, йигит киши бўлганимиздан кейин дўст-душманларимиз олдида қариндош-уруғларимизнинг умиди сиздан, дея насихатгўйлик қилди.

Набат хола уруғимиз ғурури бўлмиш Ёқуб ҳақида узоқ гапирди, сўнгра унинг отаси ҳамда менинг бувамни эслади. У ҳатто ўлганидан сўнг жасадини Ёқубнинг отаси қабри билан бувимнинг қабри ўртасига қўйишимизни васият қилди. Лекин Набат хола ўлмади.

У икки-уч кундан сўнг ёстиқдан бош кўтарди. Бир ҳафтадан кейин оёғининг шишлари қайтди. Уша йили баҳорда Набат хола Гулшандан бўғоз эчки сотиб олди. Эчки болалашга улгурмай Садаф вафот этиб қолди. Кечаси тўсатдан томоғидан қон отилиб чиқибди, кундузи ҳовлида ариқ лабида ювдилар, намозшомда Садафни қабрга қўйдик. Сўнгра Озар, Роҳиб ва мен, учовимиз қабристон орқасидаги тоққа, узоқроққа чиқиб

кетдик. Уша ерда қишлоққа қарамай бир оз ўтирдик. Сўнгра Озар ака-ука тутинишайлик, деб таклиф қилди. Бунинг учун тиканак билан бармоқни қонатиш керак. Биз тиканак билан бармоқларимизни қонатиб бир-биримизнинг қонимиздан жиндек-жиндек сўрдик-да, ака-ука бўлдик, Роҳиб онасидан ажралди, лекин эвазига биздек ака-укалик бўлиб қолди. Озар буни зап ўйлаб топди-да.

3

Қишлоққа яна сукунат чўкди. Ҳар ҳолда ҳеч қачон бу каби сукунат бўлмаган. Элмурод амакини раисликдан ҳайдашганидан сўнг бир ҳафта ўтар-ўтмас ҳаммом ёпилди. Эшигида анчагача қулф осиглиқ турди. Бир неча кундан сўнг Назар амакининг таъбирича, онасининг кўкрагини кесишдан ҳам тоймайдиган қандайдир итвачча ҳаммомнинг эшигини ҳам ўғирлаб кетибди. Назар амаки вақти-вақти билан ҳаммомни ҳаромхона қилиб юбормасинлар, деб қўриқлаб турди. Бироқ ахлоқсизлар ўз ишларини қилишибди, энди сасигидан ҳаммомнинг ёнидан ўтиб бўлмасди. Деворларига ҳар хил уятсиз суратлар чизиб ташланган эди. Гарчанд яланғоч хотинларнинг суратини ҳар хил одамлар чизишган бўлса-да, ҳаммасининг тагига бир хил — Гулшан деб ёзилганди.

Лекин Гулшан бу расмлардан беҳабар эди. Ишга бормасди, ҳаммомнинг ёнидан ўтмасди ҳам. Уша йили ёзда отаси уни қўшни қишлоқдаги ошналаридан бирига унаштириб қўйган бўлиб, тез орада Гулшан эрининг уйига жўнаши керак эди. Гулшан бу ҳақда ҳеч кимга айтмаган, ҳеч ким билан маслаҳатлашмаган ҳам эди. Кўпроқ узум билан машғул бўларди. Амманнинг гапига кўра, Гулшан ҳовлисида бир шингил узумни ҳам соғ қўймаган эмиш. Ишком остида хаёлчан дайдиб юриб, биронта шингил кўзига яхши кўриниб қолса, узиб олиб бир-икки чўқиб, ерга ташлар экан. Гўё у қишлоқдан кетар жафоси қилиб биронта узумни соғ қўймасликка аҳд қилиб қўйгандек эди.

Гулшан ва Мадина аммам кам ҳамсуҳбат бўлишарди, аммам унга узум ҳақида ҳеч нарса демаган, албатта. Гулшан ҳовлимизда узум чўқилаб юрар, аммам эса дераза олдида эски-тускини ямаб ўтирарди. Айтайлик, менинг ҳузуримда айрим гапларни яширишади.

Бироқ сезишимча, йўғимда ҳам индашмас эди. Бир неча марта ҳовлига тўсатдан кириб борганимда Гулшан дарахтлар орасида айланиб юрар, аммам эса анча нарида хаёлчан деворга суяниб турган бўларди. Уша йили ёзда бизнинг ҳовлимизни Саодат ҳовлисидан ажратиб турадиган девор яна аммамнинг суйган жойинга айланди, чунки колхоз ишлари бузилиб, меҳнат кунига бирон нарса тегишига умид йўқ эди. Яна ким ниманинг уддасидан чиқса, шуни уйига ташиб кетаверади, Мадина аммам эса ҳамон ўғирлик қилгиси келмасди. Боғлар ҳам аста-секин ташландиқ бўлиб қолди, полизга ҳам ҳеч ким қарамас эди.

Уша йили девор олдида узоқ хаёлга берилар экан, аммам кўпроқ мени ўйларди. Кузда Бокуга кетишим керак. Университетга ҳужжатларимни юбордим, қабул қилинганлигим ҳақида гувоҳнома ҳам олдим. Олтин медаль билан мактабни тамомлаганим учун мени имтиҳонсиз қабул қилишди. Бироқ ўқишга бориш учун кийимим ҳам, чамадоним ҳам йўқ эди. Қабул пунктида ишлаганим учун менга юз сўм ёзишган экан.

Уша йили ёзда мен аммам ҳақида ундан кам ўйламадим. Колхозга ҳам фақат у деб ишга кирдим. Эрталабдан кечгача хирмонда молотилкада ишлаб, кечқурунлари ҳўкиз боқар эдим. Бу ишни ҳар кун кечқурун оладиган бир қучоқ ўтин учун бажарардим. Аммамга бутун қишга етсин, деб қуруқ ёнғоқ шохини йиғдим. Сўнгра ажойиб бир воқеа содир бўлди. Бир кун эрта билан мен ҳўкизларни яйловдан етаклаб келатганимда ҳали ғалла янчувчилар келмаган эди, хирмонни қўриқлаб турган Мурид амаки ғалати буйруқ берди. Бомдод намозини тугатмасданоқ, у, халтанга дон солиб, ҳозироқ уйинга элтиб бер, деди. Мен додираб қолдим, бунақа ишга қўл уришининг ўзи бўлмайди. Мурид амакининг ўзи ҳам бир оз чўчиган кўринарди. Бироқ дарҳол ғазоби қўзиб, менга ўдағайлай бошлади:

— Тезроқ бўл! Нега қаққайиб турибсан! Мен тескари қараб турибман — эшитяпсанми?!

Нега ҳам тескари қарамасин, ахир Мурид амаки рўза тутиб, намоз ўқийди: рўза тутиб, намоз ўқийдиган одамлар бундай нарсаларга қарамаслиги лозим, Боз устига, бу оддий ўғирлик эмас, хирмонда бўлаётган ўғирлик эди. Мурид амакининг ўзи менга бир неча

бор: «Агар бирон жойда хирмондан ўгирлашса, минг йил ҳосил бўлмайди», — деган эди.

Бир куни оқшомда уйга қайтганимда аммам қувончи ичига сиғмай чиройли ҳаворанг костюм, мўъжазгина ҳаворанг чамадон ва бир даста ўн сўмликни кўрсатди — буларни менга Гулшан опкелибди...

Кунларнинг бирида мен кўчада хотинлар ёнидан ўтиб кетаётиб, Элмурод амаки Берлидан Гулшанга олиб келган олтин соатни Мисирнинг хотинининг қўлида кўрганини эшитиб қолдим: Гулшан соатни Мисирга сотиб юборган экан.

Бир оқшом уйга қайтиб келиб, Гулшаннинг эрга текканини эшитдим. У батамом жўнаб кетди. Аммам кунботар тарафни кўрсатиб, Гулшаннинг эри истиқомат қиладиган қишлоқ ўша томонда, деди. Сўнгра аммам Гулшан чўқилаб кетган узум шингилларига қаради, мен ҳам узумга кўз тикдим, улар қандайдир аянчли, ташландиқ бўлиб кўринди...

Август ойининг оқшомларидан бирида мен ҳўкизларни подачига топшириб, Мурид амаки билан ҳамишаликка хайрлашдим. Эрталаб Гулшан тақдим этган ҳаворанг костюмни кийиб олиб, районга ҳаммомга жўнадим. Ўша ерда сартарошхонада ўтириб, кўзгуда Ёқубни кўриб қолдим. Сартарош энди сочимни ола бошлаган, Ёқубнинг юзи совун кўпигида эди, лекин мени кўриши билан ўрнидан ирғиб туриб ўтирган жойимда мени қучоқлаб ўпа бошлади. Сўнгра биз Ёқуб иккаламиз кўзгу орқали бир-биримизга қараб ўтирдик. Сўнгра бозорда чойхонада чой ичдик. Кейин мен ювиниб чиқдим, кечқурун уйга қайтганимда, ҳовлимизда Ёқубни учратдим. У палосда чой ичиб ўтирар эди. Аммам охирги пайтларда Гулшаннинг сеvimли жойи ишком тагида юрган эди. Фарқи шунда эдики, аммам узумни чўқиламас, аксинча йиғлар эди. Аммам мени кўриб кўз ёшларини арта бошлади.

Мен Ёқубнинг ёнига ўтирдим. Аммам менга чой қуийиб узатди. Аммамнинг менга қандай ювиниб келдинг, яхши етиб келдингми, очиқ машинада келдингми ёки ёпиқ машинадами каби оддий саволларни беришга қийналаётгани сезилиб турарди. Ҳаммомдан кейин

очиқ машинада келсам аммамнинг жаҳли чиқар эди. Лекин ўша кунни мени кўчма кино машинаси олиб келиб қўйди. Шу гапни айтишим билан аммам дарҳол кино ҳақида сўз очиб қолди:

— Қандай кино экан?— деб сўради у.

Мадина аммам барча фильмларни уч турга бўлар эди: кулгили, ғамгин ва қўшиқли. Қўшиқли фильмлар унга жуда ёқарди, чунки бундай фильмларда албатта кўтарилаётган ва ботаётган қуёш, боғ-роғлар бўлар, бунақа картиналарда йигит-қизлар гуллаб ётган дарахтлар остида хор бўлиб ёки якка-якка бўлиб қўшиқ айтишар эди. Ўша оқшом қандай фильм олиб келишгани хотирамда йўқ. Бироқ аммам кино ҳақида суриштирар экан, тинмай у ёқдан-бу ёққа юриб тургани эсимда. Яна шуни биламанки, кино уни мутлақо қизиқтирмаган, фақат жимликни бузиш учунгина менадан сўраб-суриштирган, ўшанда жимликни бузиш мушкул эди.

Жимжитлик, теран сукунат ҳукм суларди. Узоқда, дарахтлар ортида кулранг сароб узра қуёш ботмоқда. Шундай бўлса ҳам ҳаво дим эди. Қўшни ҳовлида, бодомзор ичида жазирамага бардош беролмай ниначи ингар, гўё иссиқнинг ўзи инграётгандек эди...

Ёқуб деворга суяниб ўтирарди. У қаддини ростлаб ўтирмоқчи бўларди-ю, лекин жуда чарчагани юзидан билиниб турар, уйқу элтиб борарди. Гапиришга ҳам ҳоли келмай, баъзан бошини кўтариб жилмайиб қўярди, холос.

Тинчлик эди, ҳаммаёқ тинч. Фақат ишком остида аммам юрар, арилар тинмай гўнғиллашар эди. Улар чўқиланган узум атрофида айланишар, стаканларимизга ёпишар, қанддонга қўнарди... Ёқуб гоҳ ариларга, гоҳ менга боқарди-ю, ариларни ҳайдолмасди. Ариларни ҳайдашга хуши йўқ. Қуёш тоғ орасига яширинса, ўзлари учиб кетишади...

Ўша кунни негадир ариларнинг ўзлари учиб кетишларини, бодомзордаги саратонлар ўз-ўзларидан тинчиб қолишларини истаб қолдим. Тезда тинчиб қолишади. Динора эса чашмадан сув ташиб, Саодат холанинг уйи олдидаги кўчага сепади ва кечқурунлари хотинлар гийбат қилиш учун йиғилишадиган жойни яхшилаб супуриб қўяди.

Динора энди Эбишнинг хотини — ёш келинчак. Ёш

келинчак ҳамма уни эринчоқ демаслиги учун сув ташиб кўчага сепиши керак.

Арилар тез орада ўз қувиларига учиб боришади, уйга қайтган Элмурод амаки эрталабгача дам олишсин, деб эшикчаларини беркитиб қўяди... Мен Ёқубнинг ҳам тезроқ жўнашини, уйига бориб эрталабгача ухлашини истар эдим. Лекин у деворга суянганча ўтирарди. Аммам ишком остида юрар экан, тинмай жоврар эди. Сукунат бўлмасин, Ёқуб ухлаб қолмасин, деб гапирмоқда. Ниҳоят у ёнимга келиб тўхтади.

— Бизнинг Содиғимиз Бокуга кетяпти,— деди у. Жилмайди. Бир оз жим турди.— Шундай жойларни кўради!

— Чиройли костюмлар сотиб олади.

— Ҳеч қачон муҳтожликни сезмайди.

Бу гапларни аммам шеърдек, эртақдек гапирар эди.

— Мен колхозда ишлайман, Ёқуб ҳам. Биз Содиққа пул юбориб турамыз.

Аммам бу сўзларни журъат этиб айтиш учун ток тагида жуда узоқ юрди. Бу сўзлар — мен Ёқубга тегишга розиман, деган маънони билдирарди. Яхшиямки, ниҳоят бу сўзларни айтди. Гапирди-ю, тинчиди, ёнимга ўтириб, Ёқубга назар ташлади. Ёқубнинг чеҳраси ёришиб кетди, уйқу аралаш жилмайди, лекин бирон нарса дейишга ҳоли келмади...

...Биз яна узоқ сукунат қўйнида ўтирдик, лекин бу сукунат бошқача эди.

Саратонлар жазирама иссиқдан тинимсиз чириллаб турарди. Қуёш тоғ чўққисига ёнбошлади, тез орада у чўққи ортига ўтиб яширинади. Шу тобда у менга алланечук ҳорғин ва мудроқ кўринди. Гўёки бу жазирамага унинг дахли йўқдек, саратонларнинг чириллашига ҳам сабабчи эмасдек. Гўё бу қуёш эмасу бизнинг биримиз эди: балки зўрлаб тоғ орқасига жўнатиб юборилган Гулшандир, балки гапини айтиб бўлиб ҳолсизланган, фақат кўзларининг хира нурида ўша сўзларни яшириб қолган Мадина аммадир, балки ҳориб-толиб эндигина қамоқдан қайтган ва уйқусизликдан мудраётган Ёқубдир...

Аввал арилар учиб кетди, сўнгра нинчилар тинчиб қолишди. Қуёш ботгач, ниҳоят Ёқуб ўрнидан турди. Мен янги ҳаворанг костюмимда у билан бирга кў-

чага чиқдим. Атроф, ҳаммаёқ менинг костюмимга ўхшаб ҳаворанг тусда. Кўчада одам кўп, шовқин-сурон эди. Элмурод амаки бундай дим ҳаводан сўнг албатта ёмғир бўлади, деб томда тупроқни топтаб зичламоқда, тарновларни тўғрилаб қўймоқда.

Ўшанда ёмғир бўлдим-йўқми, билмайман, фақат ўша оқшом кўча ёрқин, менинг ҳаворанг костюмимдек кўм-кўк экани ва мен бу кўм-кўкликка дош беролмай доим учовимиз тўпланиб ўтирадиган тоққа чиқиб кетганим ва танҳоликда узоқ ўтирганим ёдимда. Мен тоғ бағрида ўтирганимда Элмурод амаки ҳамон томда эди, қуёш яширинган тоғ чўққисига аста-секин қуюқ, қора булут ўрмаламоқда. Ҳаммаёқни қоронғилик қоплади, фақат Саодат холанинг уйи олдидаги Динора сув сепган бир парча ергина оқариб кўринмоқда.

Мен эрта билан жўнайман, Динора эса ўзининг эринчоқ эмаслигини исботлаш учун ҳали жуда кўп сув сепеди. Қишлоқда бекорга тентираб юрганлар, ёки мачит олдида серрайиб турганлар Элмурод амакига дангаса эмасликларини барибир исботлай олмайдилар. Энди у уларга Германия ҳақида, ўша ерлик боғбонлар ҳамда асаларичилар ҳақида ҳеч қачон сўзлаб бермайди. Тонг саҳарлаб, одамлар энди уйқудан турадиган пайтда, ўрнидан турган Элмурод амаки индамай ўз ишини адо эта бошлайди. Кечқурун елкасига белкурагини қўйиб, шу алфозда индамай, уйига қайтади...

Эрта билан жўнаяпман. Элмурод амаки кўчага тиклаб қўйган поялар бўйлаб ҳар йили ток новдалари бўй чўзади, ҳар баҳорда у ўз қувиларини очади ва боғроғлар, ҳовлилар, чашмага бўй эгган бодом дарахтининг учларида арилар гўнғиллашади.

Мен жўнаб кетаман, Сусен хола эса ҳамон калтак еб юраверади, Ҳошим папирোসини девор тешигига яширади. Узумларни йиғишади, вақт ўтиб улар яна пишиб етилади, қувиларнинг тешикларини суваб қўйишади, сўнгра яна очишади. Сандиқда эса ўн етита оғир медаль остида Элмурод амакининг партбилети бор. Уни олишга ҳеч кимнинг ҳадди сиғмайди.

МУНДАРИЖА

Н. Норматов, Г. Норматова таржимаси

Мадина амма эртаклари 3

Ш. Усмонхўжаев таржимаси

Анор дарахти ҳақида эртақ 84
Одамлар ва дарахтлар 151

На узбекском языке

*Библиотека дружбы
Проза народов СССР*

Акрам Айлисли

СКАЗКИ ТЁТИ МЕДИНЫ

П о в е с т и

Перевод с издания
издательства «Известия»,
Москва, 1971

Редактор *М. Мирзоев*
Серия рассказов *И. Кирпакиди*
Рассом *В. Будасв*

Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *Т. Смирнов*
Корректор *И. Қобилов*

ИБ № 1243

Босмахонага берилди 14. 02. 79. Ўсишга рух-
сат этилди 13. 04. 79. Формати 84×108¹/₃₂. Бос-
ма л. 6,0. Шартли босма л. 10,08. Нашр л.
10,49+0,35 вкл. Тиражи 30000. Ғафур Гулом но-
мидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент,
Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 236—78.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва
китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг
Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасида 1-қоғозга босилди. Тошкент,
Навоий кўчаси, 30, 1979 йил. Заказ № 1219.
Баҳаси 1 с.